

(یوویستمه پېړۍ، افغانستان او راتلونکي لړلیدونه)

سیمینار په ویاړ

پښتون،

افغان،

افغانستان

لیکوال: پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ

پښتون، افغان،

افغانستان

پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه

کابل ۲۰۱۱/۱۳۹۰

ad!

دانش

کتاب پېژندنه

پښتون، افغان، افغانستان	د کتاب نوم
پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ	ليکوال
د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه - چرمي	خپرنډوی
۲۰۰۰ ټوکه	شمېر
(۱۲۵)	د خپرونو لړ
۲۰۱۱ م / ۱۳۹۰ ل	چاپ کال
ډیجیټل شفق	کمپوزر

چاپځی

د دانش خپرنډوی ټولني تخنیکي خانګه

www.danishpress.com

د خپرنډويي ټولني يادښت

پوهاند محمد حسن کاکړ د افغانستان د معاصرې تاريخ ليکنې يو ځلانده نوم دی، چې په خپلو ژورو علمي او رڼو څېړنو يې د هېواد د تاريخ ډېر تياره گوټونه راڼه کړي دي. د هغه کتابونه او ليکنې د هېواد د نن او پرون په اړه داسې څه رازده کوي، چې زموږ نوی نسل د خپل سبا په جوړولو کې ترې ډېره گټه اخيستی شي.

ستاسو په لاسونو کې کتاب د پوهاند کاکړ د همداسې اثارو څخه يو دی، چې زموږ د پروني هويت د څېړنې له لارې په منطقي او علمي توگه موږ خپل نن ته رارسوي او د نن په اړه راپورته شويو پوښتنو ته ځواب وايي.

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه وياړي، چې د تاريخ په يوه حساسه دوره کې د يوه نوموتې تاريخ ليکوال يو بل داسې اثر خپروي، چې د پښتون، افغان او افغانستان په اړه ډېر څه ترې زده کېږي او دا زده کړه زموږ لپاره خورا مهمه ده.

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه دا اثر (پښتون، افغان، افغانستان) په جرمني کې د "يوويشتمه پېړۍ، افغانستان او راتلونکي لرلیدونه" تر عنوان لاندې د جوړېدونکي سيمينار په وياړ خپروي، هيله ده چې د تاريخ مينه والو ته به په زړه پورې وي.

په درنښت

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه - جرمني

۱۲ نومبر ۲۰۱۱

۲۰۱۱

لړلیک

مخ

سرلیک

الف سریزه

لومړی څپرکی: پښتون

- ۱ لومړنۍ خبرې
- ۱۱ اریایان او پارس
- ۱۲ اریایان او هند
- ۱۴ اریایان او اریانه
- ۲۷ ساکا او ستیان سره بېل تېرونه وو
- ۳۲ ساکا او هخامنشي امپراتوري
- ۳۵ د مقدونيې سکندر او اریانه
- ۵۴ سکندر په ختیځه اریانه کې
- ۵۷ سکندر په هند کې
- ۶۰ د سکندر وروستی وخت
- ۶۵ یونان-باختري دولت
- ۶۹ پارتیه
- ۷۱ د چین لوی دېوال بشپړېدل او په باختر باندې د هغه اغېزې
- ۷۳ یوچیان یا کوشانیان
- ۷۷ ساسانیان او یفتلیان
- ۸۱ پوونده او مېشت ولسونو ته یو عمومي نظر
- ۸۸ پښتون په لرغونې زمانه کې

دویم څپرکی: افغان

۱۲۲ افغان

درېیم څپرکی: افغانستان

- ۱۳۹ اریانه
- ۱۴۸ خراسان
- ۱۵۴ افغانستان
- ۱۷۱ د افغانستان د پولو ټاکنه
- ۲۲۰ د دیورند توافق لیک
- ۲۲۴ یادښتونه

سريزه

دغه ليکنه په اصل کې يو تاريخي اثر او په مشخص ډول د لرغوني افغانستان د تاريخ يوه لنډه سروې ده د اريانه په تېره د لومړي مهالونو تاريخ کښل گران څه ، چې تر ډېره حده يوناښونې کار دی اساسي مشکل دا دی ، چې د لرغونې اريانه په اړه تاريخي شواهد بيخي لږ او حتی د نه شته په حال کې دي او دا خو واضحه ده چې چېرته شواهد نه وي ، هلته تاريخ نه وي دا چې د اريانه ويدي دوره او په خاص ډول د پاراداتر! يا پيشداديانو دوره افسانه ييز ماهيت لري ، په اصل کې له همدې امله

ده

د اريانه اوستايي دوره په نسبي ډول تر يوه حده

روښانه ده د روښانتيا يو دليل د زردښت د وخت زند
 اوستا شته والی او بل يې د يوناني تاريخپوه هېرودوت
 تاريخ نومي اثر دی، چې په زياته اندازه د هخامنشي
 امپراتورۍ په اړه دی هغومره چې د نړۍ لومړني
 تاريخپوه هېرودوت په خپل دغه اثر سره د لويديځې
 اسيا، منځنۍ اسيا او ترڅه حده د سهيلي آسيا لرغونې
 تاريخ روښان کړی، بل تاريخپوه نه دی روښان کړی له
 همدې امله به وي چې ځينو تاريخپوهانو هخامنشي دوره
 د نړۍ ددغې برخې لومړنۍ تاريخي دوره گڼلې ده

ددغې پراخې سيمې په هکله مقدوني سکندر
 مخزېږدي ۳۵۶-۳۲۳ له يرغلونو نه وروسته
 تاريخپوهانو دغومره ډېرې ليکنې کړي، چې په هغو سره
 يې د هغه ټوله دوره تر زياتې اندازې روښانه کړې او له
 هغه نه د وړاندې او وروسته دورو په اړه معلومات وړاندې
 کړي دي

د دوی د آثارو پر بنسټ کېدلی شي د لرغوني
 افغانستان ددغو دورونو تاريخ وکښل شي، که څه هم
 هغه به پوره نه وي په افغان تاريخپوهانو کې تاريخپوه
 احمد علي کهزاد دغه کار کړی او په دې اړه يې يو لوی
 اثر په دوه لويو ټوکونو کې د افغانستان پخوانی تاريخ په
 نامه کښلی دی، خو کهزاد د خپل وخت ټول يا حتی ډېر
 آثار په لاس نه لرل، له هغه نه وروسته په دې اړه ډېر نور

آثار هم خپاره شوي دي ما په خپل دغه اثر کې له دغو نویو آثارو نه هم استفاده کړې ده، خو زما دغه لیکنه د لرغوني افغانستان د تاریخ یوه لنډه سروې ده ددې لپاره چې د پښتنو څرک پکې ومومم ددغو آثارو پر بنسټ زه په خپلې دغې څېړنې کې په دغه نظر شوی يم، چې پښتانه په اصل کې ساکا دي، یاد ساکا کومه څانګه ده. ساکا چې له ستیانو نه جلا یو اریایی قوم و، په کومې نامعلومې لرغونې زمانه کې د اریایانو له لویې ډلې نه بېل شوی او بیا ډېری یې په لرغوني افغانستان یا اریانه کې مېشت شوی دی. په دې ډول پښتانه د افغانستان ډېر لرغوني اوسېدونکي کېږي. دغه ټولې موضوعګانې ددغې لیکنې په لومړني څپر کې بیان شوي دي.

په دوهم څپر کې کې د افغان نوم او د هغه تحول څېړل شوی دی. ګاونډیو ولسونو پښتانه د اسواکا، اسوه ګانه او ابګان په نومونو یادول، چې هغه بیا په اسلامي افغانستان کې په افغان تحول وکړ. هغسې چې نور پښتانه افغانان بلل وروسته یې د افغانستان ټول اوسېدونکي هم په دغه نامه یادول. دا ځکه چې دغو افغانانو د یرغلګرو په برابر کې د خپلو ملي، وطني او عقیدوي ارزښتونو نه دفاع کوله.

په پای کې د افغان نوم دغومره حاوي، یو موټی کوونکی او تمثیل کوونکی شو چې د وطن ټولو

اوسېدونکيو هغه په دغه مفهوم ومنه او غوره شويو استازو يې په اساسي قانونونو کې هم ثبت کړ او س افغان هغه څوک دی، چې د افغانستان قانوني تبعه دی په دغه ډول د افغان نوم هم افغانانو او هم نړۍ والو ته د ملي توب، ملي دولت او مدني ټولني پېژندنکی شوی دی.

وروستی څپرکی ددغو افغانانو هېواد، افغانستان ته ځانگړی شوی دی څنگه چې په دغه هېواد کې انسانان له ډېر پخوانه اوسېدل، هستوگنځي يې هم په ډېرو نومونو ياد شوی دی چې په هغو کې اريانه، خراسان او افغانستان يې ښه مشهور دي. دلته د افغانستان د ښې پوهاوي پاره اريانه او خراسان هم معرفي شوي دي، خو په داسې حال کې چې اريانه او خاسان اوس وچ تاريخي نومونه دي، افغانستان ژوندی، په زړه پورې او خوځونکی مفهوم لري اوس يوازې دغه نوم دی، چې افغانان په حقوقي، روحي، هويتی او وجودي لحاظ ځانونه ورپورې تړي، خوله بده مرغه په نولسمې پېړۍ په تېره دهغې په اخر کې دغسې پېښې وشوې چې په هغو سره د ستر احمد شاه د وخت افغانستان هم کوچنی شو او همد اصلي افغانستان غټه برخه ترېنه بېرون وگڼل شوه. په دغې برخې کې هم د افغانستان دغه تحول او هم د هغه د حدودو ټاکنه بيان شوې ده.

د موقع په غنيمت گڼلو سره زه دلته يو ځل بيا د افغان

کلتوري ودې ټولني او دهغي له محترم سروال زرین انځور نه مننه کوم، چې زما دغه اثر هم خپروي، لکه چې دمخه يې زما د پراخو نه خپاره کړي دي دغې ټولني تراوسه يو سل او شل اثار خپاره کړي، چې په دې ډول يې د پوهې په خپرولو او د اشان کلتور په شتمن کولو کې د قدر وړ غټ خدمت کړی دی

محمد حسن کاکړ

می ۲۰۱۱

لومړنۍ خبرې

۱۳۹

۱۳۹

پښتون

پښتون د افغانستان له هغو قومونو څخه دی، چې ددغه هېواد اصلي اوسېدونکي یا ډېر لرغوني اوسېدونکي دي، نور قومونه د تاریخ په اوږدو کې یو وخت بل وخت دلته مېشت شوي دي. څنگه چې افغانستان په اسیا کې د پراخو سیمو په مینځ کې پروت دی، لوی فاتحان او لوی ټبرونه له لرغوني مهال نه راپه دېخوا پکې ننوتلي، ترېنه وتلي او څه یې پاتې شوي دي. له همدې امله ده، چې نن ورځ په دغه هېواد کې ډېر ټبرونه مېشت دي او څه باندې دېرش ژبې او لهجې پکې ویلې کېږي، خو پښتو او پارسو یې تر ټولو ډېرې خورې ژبې دي.

د هېواد ټول اوسېدونکي د افغانستان په ټولو اساسي قانونو کې د افغان په نامه یاد شوي دي او افغانان د قانون له نظر نه سره برابر حقونه لري او د ژبې، قوم ولسي، جنس

او مذهب له نظر نه توپیر پکې نه شته او که څوک د امتیاز خاوند کېږي، هغه به د شخصي وړتیا، وطن او خلکو ته د خدمت له امله وي، یا باید همدغسې وي

ددغې لیکنې د بحث اصلي موضوع پښتون، افغان او افغانستان دی، په نورو تېرونو او موضوع گانو هغه وخت بحث کېږي، چې په اصلي موضوع پورې تړاو ولري دا چې پښتون څه وخت پیدا شوی، معلومه نه ده. په اصل کې د پیدایښت موضوع لانجمنه او گرانه ده دغې موضوع انسانان سره وپشلي دي هغوی چې پیدایښت لوی څښتن ته منسوب گڼي او هغوی چې پیدایښت د تکاملي عمليې نتیجه بولي دا چې کاینات څه وخت پیدا شو، په دې اړه هم ډول ډول نظرونه وړاندې شوي دي. په ساپنس پوهانو کې دغه نظر خور دی، چې د کایناتو پیدایښت دیارلس عشاریه اوه ملیارد کاله پخوا د یوه غټ ټکر یا چاودنې (The Big Bang) نتیجه ده، خو دا دغسې یو پېچلی نظر دی چې بیان یې گران او درک یې لاهم گران دی، مگر هغو ته چې ساپنس پوهان او په تېره فزیک پوهان دي، ددغې لیکنې په تړاو به دلته دغومره وویل شي چې انسان د ځمکې له پاسه د درې سوه او درې سوه زرو کلونو په مینځ کې په افریقې کې پیدا شوی. د انسان په اړه دا لومړنی تاریخي واقعیت دی په دې چې ددغه مهال انسانانو هډوکي په افریقې کې موندل شوي دي له دغو

انسانانو نه ځينو يې اټکل سل زره کاله دمخه سهيل-لويديځې اسيا ته او بيا له دغو سيمو نه د اسيا اروپا پراخو تودو سيمو ته مهاجرت وکړ. له دغو انسانانو نه ځينې يې اټکل دېرش زره کلونه دمخه سايبيريا ته ورسېدل او بيا ځينې يې د کنگل په دغې دورې کې د پېرنگ له لارې امريکې ته لاړل. د کولمبيا پوهنتون يو فزيک پوه لا په دې نظر دی، چې "په واقع کې نور ټکرونه هم وو چې يوه يې زمور کاینات رامینځ ته کړ او نورو ټکرونو نور کاینات رامینځ ته کړل." په دې حساب د شته والي په حوضه کې بې شمېره کاینات وجود لري، چې هر يو يې کهکشانونه (Galaxies) او هر کهکشان يې نظامونه او هر نظام يې ستوري لري او زمور ځمکه د لمريز نظام يو ستوری دی چې د هغه په مدار څرخي، په داسې حال کې چې کاینات نامحدود او د پراخېدلو په حال کې دي.

خو دا معلومه نه ده، چې انساني نژادونه څه وخت جوړ او څرگند شول. له نژاد نه مطلب د انسانانو هغه زولوجيکي ډله ده، چې نسبتاً ثابتې ارثي ځانګړتياوې لري او په خاص ډول د رنگ، وينتو، مخ او بدني جسامت له نظره له نورو انسانانو نه توپير لري، لکه سپين پوټکي اريايان او تور پوټکي افريقايان.

تاريخ پوهان، ژبپوهان، لرغون پوهان او انسان

پېژندونکي په دغه نظر دي، چې پښتانه سپين پوټکي اريايان دي دغه نظر د نزدې دوو پېړيو په بهير کې تثبيت شوی، يانې وروسته له هغه چې اروپايانو په تېره انگرېزانو د افغانستان او د هغه د اوسېدونکيو په اړه خپرني او ليکنې وکړې. دغسې ليکنې وروسته له هغه ډېرې شوې، چې فرانسوي لرغون پېژندونکيو ته د شلمې پېړۍ په اولې نيمايي کې اجازه ورکړل شوه، چې په افغانستان کې کندنې وکړي فرانسويانو اول د پروفيسر شلومبرزي، بيا د اګر شمن او ډاکټر برنارډ په مشري د سرخ کوتل ډبرينه ليکنه او د آي خانم يوناني بناړ لوخ کې فرانسويانو په دغه ډول د افغانستان تاريخ په روښانه کولو کې غټه ونډه لرلې ده.

افغان تاريخپوهانو هم د افغانستان د تاريخ په اړه په دغه مهال کې تر هر بل وخت نه ډېرې ليکنې او خپرني کړي دي په دوی کې احمد علي کهزاد، مير غلام محمد غبار او عبدالحی حبيبي وتلي تاريخپوهان او د بې شمېره اټرونو خاوندان شول. دوی په خپلو اثارو کې د افغانانو هويت په تاريخ کې تثبيت کړ او افغان پېژندنه يې د باندنيو پوهانو له انحصار نه وژغورله. د دوی په نظر هم پښتانه په اصل او نسب کې اريايان دي. په دغه اړه نور روايتونه هم وړاندې شوي دي، چې ډېر خپور شوی روايت يې دا دی، چې پښتانه د اسرئيلو د لسو ورک

شویو قومونو څخه هغه قوم دی، چې له سوریې څخه
 وشړل شول او په غور کې مېشت شول، خودا یو جوړ
 شوی یا جعلی او بې بنسټه روایت دی، چې د همدغه
 څپر کې په پای کې به پرې وغږېږم

پښتانه به هغه وخت د لومړي ځل لپاره څرگند شوي
 وي، چې اریایان ډلې ډلې شول او له خپل اصلي ټاټوبي
 نه ولېږدېدل. اریایان له نن نه شپږ زره کاله دمخه په یوه
 ژبه گډېدل، چې هېڅ څرک یې نه دي لیدل شوي، خو
 وروستیو داریک په نامه یاده کړې ده. اریایان چې سره
 ډلې ډلې او بېل شول، ژبې یې هم ډېرې او بیلې شوې، خو
 پوهان په دې اړه چې دوی لومړنی ټاټوبی چیرې و، په
 یوه نظر نه دي. دوی ځکه په یوه نظر نه دي، چې په دې
 اړه شواهد نه شته او نظرونه هم ډېر دي. ددغو نظرونو له
 مخې د اروپا بېلې سیمې لکه جرمني، سکندونیا، د
 مدیترانې سیمې د اریایانو لومړی ټاټوبی ښودل شوی
 دی، خو اروپایان چې په اسیا کې په نولسمې پېړۍ کې
 ډېر ښکېل شول او پوهانو یې چې هندي او ایراني ژبې
 وڅېړلې، په دې فکر شول چې د دوی خپلې ژبې له دغو
 ژبو سره خويندې دي. ماکس میولر (Max Muller) او نور
 ژبپوهان په دې نظر دي، چې اریایان د هندو اروپایانو
 نیکونه دي. په دې ډول د اریایانو اصلي ټاټوبی په اسیا
 کې وگڼل شو.

په دې اړه تاریخپوه کهزاد په باور تیا سره وایي، چې "د اریایانو د پیدا کېدو او ظهور خای او خانکو د اکسوس د سرچینې او سردریا ترمېنځ سره او یخه منطقه ده" ^۳ خو نومیالی استرلیایي انسان پېژندونکی گوردن چایلډ (Gordon Childe) په خپل اریان (The Aryan) نومي اثر کې د اریایانو د پیدا کېدلو په اړه د یاد شویو گڼنو له تحلیل نه وروسته خپل نظر په دې ډول ښکاره کوي "د تاریخي مهالونو د اریایي ولسونو غټه برخه د ډبرې د دورې (Stone Age) د نارډیک (Nardic) د جنګي تبر خلکو له نسب څخه ښودل کېدلی شي. د خټینو لوبښو او وسلو په مرسته به د هغو سرچینه په لږ و ډېر باور تیا سره له دغو مرکزونو څخه یوه ته ورسوله شي. سهیلي روسیه یا سکندونیا "خو دی د سهیلي روسیې د گڼنې احتمال پیاوړی ویني" ^۴ ډېر نور پوهان هم په همدغه نظر دي. دغه نظر په دې هم قوي دی، چې له سهیلي روسیې نه د اریایانو لومړی لېږد څرگند دی، چې بیان به یې زرو شي.

دغه سیمه د اروپا-اسیا (Eurasia) هغه برخه ده، چې د اریایانو لېږد ترېنه څرگند دی. دغه سیمه د اروپا-اسیا هغه پراخه برخه ده، چې د هنګري له ختیځ ځنګلونو نه د مانچوریا تر شنو ورشوگانو او د سایبیریا له جنوبی ځنډو نه د تبت تر لوړې سطحې پورې د نړۍ درېیمه برخه ځمکه په غېږ کې نیسي او منځنۍ اسیا یې زری جوړوي.

دغه ډېره پراخه سيمه چې د التاي (Altai) غرونه يې په دوه برخو وېشي، دغسې پراخ ډاگونه او ورشوگانې لري چې د څارويو د ساتنو او پوونده توب لپاره د نړۍ تر هرې بلې سيمې نه ډېره برابره ده.^۵ په ځنډو کې يې له پخوانه کرنه کېده په دغې سيمې کې له ډېر پخوانه د لوړ کلتور خاوند خلک اوسېدل اريايان له همدغې سيمې نه نورو خواوو ته د اروپا په گډون تللي دي.^۶ سرمه تيان (Sarmatians) لومړني اريايان دي، چې اروپا ته رسېدلي دي. د همدغې سيمې خلکو وحشي اس د لومړي ځل لپاره رام کړي او د اس کلتور يې د نړۍ نورو برخو ته يووړ. داسې هم دوی له اس نه لومړی د کښولو او بار وړلو او وروسته د سپرلي کار اخیستلی دی او د هغه په مرسته يې تر اروپا پورې ملکونه لاندې کړي او امپراتوري گانې جوړې کړي دي.

اوس به په هغو دولتونو نظر واچول شي، چې په جنوبي روسيې او شاوخوا سيمو کې د اريايانو په لېږد سره رامینځ ته شوي دي. له دغې سيمې نه د اريايانو لېږد له نن نه څلور زره کاله دمخه اټکل شوی څنگه چې دغه اريايان د سپين پوټکو خلکو نیکونه دي او په اسيا او اروپا کې خورې څانگې لري او ژبې يې سره ورته او په اصل کې سره يو دي، د هندو اروپايي په نامه ياد شوي دي. دغه خلک د خپل لېږد په بهير کې چې پېړۍ پېړۍ

يې نيولې په دوو برخو ووېشل شول لويديځه او ختيځه
برخه

لويديځه برخه يې هغه ده، چې د تور سمندرگي له
شمال نه د بالقان او باسفورس په لار وړې اسيا Asia
Minor يانې نننۍ ترکيې ته ننوتل او د هغې له ځايي
خلکو سره له گډ کېدلو نه وروسته پرې لاس بری شوه او
د هټايټ (Hittite) په نامه سلطنت يې جوړ کړ^۷

د هندو ايراني په نامه د اريايانو بله ډله د کسپين
سمندرگي په غاړه د ختيځ خوا ته تاوه شوه او بيا دوه
برخې شوه يوه برخه يې له قفقاز نه واوښته د فرات په
لور لاړه او هلته له ځايي خلکو هوريانو (Hurrians) سره
مېشته شوه او وروسته يې د ميتاني (Mittani) په نامه
دولت جوړ کړ^۸ بله برخه يې چې تر هغې بلې نه ډېره
لويه وه او په هندو اروپايي څانگې ياده شوه، د ختيځ په
لور لاړه، له سر دريا او آمو نه واوښته په باختر کې مېشته
شوه او بيا د پنجشير او کابل پر سينونو ورسکته شوه^۹ دا
چې کهزاد د آمو او سردريا تر مېنځ سيمه د اريايانو اصلي
ټاټوبی گڼي، موخه يې شايد د اريايانو دغه لېږد وي
گرشمن دا هم وايي، چې د اريايانو يوه بله څانگه چې
ډېر دمخه دهند د لاندې کولو په مقصد په اراکوزيه
کندهار او پنجاب کې مېشته شوې وه، د دغو اريايانو په
مخ کې خنډ شوه چې په سيمو کې يې ورننوځي په نتيجه

کې هغوی اړ شول، چې د لويديځ د لوړې سطحې په لور
په هغې لارې يون وکړي، چې له باختر نه د ايران، فارس
زړه ته رسېږي.

گرشمن چې د افغانستان په سيستان کې کندنې کړي
په دغه ډول د کهزاد د هغه روايت ملاتړ کوي، چې وايي
اريايانو له باختر نه په ويدي دوره کې د ۲۰۰۰ او ۱۹۰۰
مخزېږدې شاوخوا کې په لېږد پيل کړی دی کهزاد دغه
لېږد او د هغه اوږد بيان د هغو سرودونو يا مذهبي سندرو
له مخې کوي، چې رالف گريفت (Ralph. H.Griffith) په
انگرېزي اړولي او عتيق الله پټواک هغه په پښتو يا
فارسي ژباړلي دي.^{۱۰} د گرشمن او کهزاد د مهاجرتونو د
بمغارې کول پلټنه غواړي. دوی دواړه په دغې موضوع
کې د صلاحيت خاوندان او ليکنې يې د باور وړ دي. د
کهزاد ليکنه د هغه وخت پښتنو په اړه يوه مهمه سرچينه

ده

په سهيلي روسيه کې د اريايانو له عمومي لېږد نه
وروسته د سمر يانو (Cimmerians)، ستيانو (Seythians)
او سرمه تيانو (Sarmatians) واکمني معلومه ده، چې د
زيردې درېيمې پېړۍ تر پيل پورې يې يو پر بل پسې
کړې ده ستيان چې له منځنۍ اسيا نه راولاړ شوي وو، د
هرودوت په وينا واکمني يې د ډان له سين نه د ډانيوب
تر سين پورې جاري وه او په جنوبي روسيه کې يې يو

پیاوړی دولت په پښو درولی و، چې درې پېړۍ وپایېده او په پای کې سرمه تیانومات او عوض کرل له هغه وروسته په روسیه کې نور تېرونه په واک شول، لکه ګاتان (Goths)، هونان (Huns)، اواران (Avars) او نور تر دوی وروسته د سلاو (Slavs) تېرونه وو، چې د اومي، اتمي او نهمې زېږدي پېړیو په بهیر کې له لویدیځ یانې د ختیځې اروپا د کارپات (Carpath) له هسکو نه پکې خواره شول. دوی د سلاوانو د لوی تېر له ډلې نه په ختیځ سلاو یاد شوي دي له دوی نه وروسته له سکندیانو نه ورنګي روسان (Varangians) په کییف کې اباد شول^{۱۱}، چې تراوسه په اروپایي او اسیایي روسیې واکمني کوي. سرمه تیان هغه اریایان دي، چې اول اروپا ته ننوتل، لکه چې وروسته به ولیدل شي ستیان په اصل کې اریایان نه دي، خو په دغه نامه پېژندل شوي دي.

بله ډله خلک چې اصلي نوم یې معلوم نه دی په اناو (Anau) یاد شوي، چې د مک ګوان د لیکنې له مخې د امو په لویدیځ سهیل کې او د چایلد د لیکنې له مخې سیستان او مرو ته نژدې پراته وو^{۱۲}.

اناویان چې اریایان وو د ځینو په نظر له اوس نه شپږ زره کلونه دمخه او د نورو په نظر دوه زره کلونه دمخه په کلو کې اباد وو، کړنه یې کوله، وحشي چټک یا یرغه

اس يې د لومړي ځل لپاره اهلي كړې و، لوبښي يې انځورول او په ټوليز ډول د لوړ مدنيت خاوندان او د مصر او بين النهرين د كلتوري ژوند هم مهال وو^{۱۳}، خوروسي انسان پېژندونكی الكزاندر بيلينيتسك (A. Belenitsk) وايي، چې د اناو د كندنې اهميت لږ و په دې چې هغه يوه ځانگړې موقتي پېښه وه دده په وينا اناو د عشق آباد په اوه ميلې كې د يوه كلي نوم و^{۱۴}

اريايان او پارس:

دا چې اريايان ننني ايران ته څه وخت او له كومې لارې ننوتل په يقين سره معلومه نه ده. په يوه روايت دوی په مخزېردې يوولسمې پېړۍ كې هلته ننوتل په دوی كې مادان او پارسووان يا پارسيان د نامه خاوندان شول. مادانو د مخزېردې اومې پېړۍ په نيمايي او پارسووانو د شپږمې پېړۍ په نيمايي كې امپراتوري گانې جوړې كړې. پارسووان کوچيان وو او خپله مېنه يې پارسا (Parsa) ونوموله. پاچايي ټبر يې بازارگاد (Pasargadae) او پاچايي كورنۍ يې هخامنشي نومېده^{۱۵}. د هخامنشي كورنۍ سروال كوروس يا سيروس (Cyrus) په مخزېردې ۵۵۰ كې مادانو ته ماتې ور كړه، چې پارس يې هم تر لاس لاندې و. سيروس او ځای ناستو يې له مصر نه تر اباسين پورې امپراتوري جوړه كړه، خو لاس لاندې

سیمې یې نیمه خپلواکو والیانو Satraps اداره کولې لکه چې وروسته به ولیدل شي سیروس د سردریا شاوخوا کې د ساکا د لوی ټبر د مساگیتا خانګې سره په جنګ کې له ۲۹ کلونو واکمني نه وروسته ووژل شو^{۱۶} د هخامنشي امپراتورۍ دوه پېړۍ دوام وکړ او د مقدوني سکندر د څلورمې پېړۍ په دوهمې نیمايي کې هغه نسکوره کړه

اریایان او هند:

ویدی سرودونه، اوستا او مهاهاراته د هندوانو لرغونې حماسي اثر هغسې چې په اریایي دوره کې د نورو څیزونو په اړه معلومات ورکوي، د ټبرونو په اړه یې هم ورکوي کهزاد ددغو ټبرونو په اړه اوږد بحث کړی دی، چې لنډیز یې دا دی^{۱۷} د ویدي دورې یوه ډله ټبرونه په پنګه جانه یاد پنځو ټبرونو په نامه یادېده، چې ډېر مهم یې د بهاراته او پورو قومونه وو بهاراته چې تر ټولو لوی قوم و د بېریو پېریو په بهیر کې د سینونو پر غاړه یون وکړ، ترڅو له مخزېږدې نه څوارلس سوه کاله دمخه له اباسین نه تېر شول شاعرانو او روحانیانو یې ددغه اوږده لېږد په بهیر کې نظمونه وپیل، چې د ویدا پوهې کتاب په سرودونو یادېږي په دغو سرودونو کې جغرافیوي په تېره د سینونو نومونه د اریانه د هېواد دی بهار تیانو او نورو قومونو د اباسین او د هغه د یوه مرستیال سین په غاړه د هراپا او موهنجه دارو ښارونه او اوسېدونکي درای

ويديان Draavidians لاندې کرل او هغوی يې داسا Dasa ونومول چې دغه کلمه د دووس په شکل تراوسه هم ويله کېږي له دوی سره د اريايانو جگړې په ويدي مذهبي سندرو کې مهمه موضوع ده.

په هر حال، اريايان بيا د پنجاب او گنگا په هوارو کې د مهااراته په نامه يو ستر حماسي اثر او نور اثرونه په سانسکرت ژبه کې جوړ کړ او د هندويزم په نامه يې يوه نوې ژوند لاره غوره کړه، چې د هغې له مخې يې ټولنه په څلورو پوړونو (Caste) ووېشله برهمنان (Brahmans)، کشتريان (Kashtariyas)، ويشيا (Vaishyas) او شودرا (Shudras) دغه پوړونه يا طبقې په ترتيب سره په ديني لارښوونې، جنگ، کرنې او ښکته چارو وگومارل شوې شودرا يې ناپاک گڼل او هغوی له دينه منع وو، چې ويدي سرودونه ولولي يا واورې دغه طبقې دغومره ضيقتي ونيولې شوې، چې د هرې يوې غړې به تر مرگ پورې د هغې غړې پاتې وي داسې هم دغو اريايانو ته تور پوتکي داسا د مريانو حيثيت لاره په ټوليز ډول دغو اريايانو د نوي ټولنيز او کورني نظام او داسې هم د سانسکرت په تنظيمولو سره يوه نوې ژوند لاره غوره کړه او خپل نوی هېواد يې بهاراته ورته ونوموه په واقع کې دوی د نوي دين او کلتور او نظام په رامېنځ ته کولو سره ځانونه له باختري اريايانو نه بېل کړل^{۱۸}

اریایان او اریانه:

په اریانه کې د ویدي دورې دغه تېرونه پاتې شول
 الینایان (Alinas)، پکتیان (Paktians)، بهالینیان
 (Bahalanias)، شویویان (Shivaians)، ویشانیان
 (Vishaninians)، انویان (Anuians)، دریوهویان
 (Druhyvians)، تورواشیان (Turvasaiahs)، یادویان
 (Yaduians) او پوریان (Puruians). د کهزاد دغه انویان
 شاید د مک گورن او چاپلدهغه انویان وي، چې دمخه
 یې بیان شوی دی. دادیکا دلته نه دی یاد شوی او
 هېرودوت هغوی د گندهاریو په ډله کې راوړي دي، چې
 وروسته به یې بیان وشي.

په هر حال، دا هغه تېرونه دي چې د کهزاد د لیکنې له
 مخې څه یې په باختر کې پاتې شول او نور یې له
 هندو کش نه واوښتل او تر اباسین پورې په هوارو او درو
 کې اباد شول او د لسو ملکونو له جنګ نه وروسته چې لسو
 تېرونو پکې گډون کړی وو، له اریانه څخه ونه وتل او په
 خپلو سیمو کې پاتې شول.

د کهزاد په وینا پکتیان یا پښتانه له باختر نه د
 تېرونو د لېږد په وخت کې دوه برخې شول: "یوه څانګه
 یې له نورو قبیلو او کورنیو سره د هندو کش جنوب ته
 ښکته شوه او په اخر کې د اریانه په جنوب شرقي سختو
 منطقو او د غرو په لمنو کې مېشت شوه او دغه ځای یې د

پکتیانو د استوګنې د ځای په نامه مشهور کړ "بله برخه یې په خپل ځای پاتې شوه او" د نورو ډېرو قبیلو په شان یې په باختر کې خپل ژوندون ته پسې دوام ورکړ (او) دغې څانګې ویدي او اوستایي مدنیت په بخدي کې تېر کړ (۱۹). "کهزاد دا هم وايي، چې د هغو "یوې څانګې د هغو مهاجرینو سره چې د لمر پرېواته خوا ته لاړل د هریرود په هغې خوا غرنۍ برخه کې د (اترک) او کشف او د حوزې د خزر سواحلو ته نژدې ځایونه ونيول او هغه ځای د دوی په نوم (پارتیا) یعنې د (پارتیانو) په ځمکه مشهور شو چې د اریانا یو ډېر غربي ولایت و" دی اضافه کوي، چې د هېرودوت د لیکنې له مخې "یوه کوچنۍ څانګه لاهم د غرب خوا ته مخکې تللې او د ارمنستان په غربي خوا کې یې استوګنه غوره کړې... او په دغه ځای کې هم په خپله دوی د پکتیس یا پکتوییس او خاوره او وطن یې د پکتیکا په نامه مشهور شو."^{۲۰}

هېرودوت پښتانه د پکتیان (Pactyan) یا پکتیس (Pactyes) او هېواد یې د پکتیک (Pactyic) په نامه یادوي او د هند ګاونډیان یې ګڼي. وايي، چې "نور هنديان هغه دي چې د کسپتي روس (Caspaturus) او د پکتیک (Pactyic) هېواد ګاونډیان دي. دی د دوی هېواد د هند په شمال کې ښيي او وايي چې "نور هنديان هغه دي چې د هند په شمال کې د کسپتي روس د ښار او د پکتیک د

هېواد گاونډيان دي او دوی د باختريانو په شان ژوند کوي " دی دا هم وايي، چې "په هنديانو کې دوی تر ټولو ډېر جنګيالي دي"^{۲۱} هېرودوت په نورو قرینو کې پکتیان بیا بیا یاد کړي دي بیلو او کهزاد بیا د پکتیانو د هېواد ساحه مشخصه کړې ده او ویلي، چې هغه له اوسني پښتونخوا د نولسمې پېړۍ پښتونخوا سره سر خوري او د اباسین او هلمند سین ترمنځ پرته سیمه ده^{۲۲}

دا هماغه سیمه ده، چې وروسته د گندهارا او بیا په لږ توپیر سره د روه په نامه یاده شوې ده اصلي یالومړنی افغانستان هم همدغې سیمې ته ویل کېده ددغه واقعیت په ملاتړ دا هم ویل کېږي، چې په دغې سیمې کې په ټولو دورو کې پښتانه هم مېشته وو او هم یې پکې کوچي توب کاوه کهزاد د هېرودوت کسپتي روس د کابل شاوخوا خلک گڼي او اضافه کوي، چې دغو خلکو " د پکتیک یا پښتني د سیمې خلکو د عرف او عاداتو له کبله له باختريانو سره ډېر شباهت درلود"^{۲۳} څنگه چې په باختر کې څه پښتانه پاتې شوي وو، طبیعي ده چې پکتیان به لکه څنگه چې هېرودوت وايي له باختريانو سره په ژوند طرز کې سره ورته وو

هېرودوت، چې د تاریخ پلار گڼل شوی دی په مخزېږدي ۴۸۴ کال په کاریه (Caria) کې زېږېدلی چې په اناتولیا نني ترکیه کې د یونانیانو سیمه وه

هېرودوت له گرزنده ژوند سره مينه لرله، د پارس او يونان د امپراتوريو د پېرې برخې يې وليدلې او د هغو ولسونو نکلونه او عاد تونه يې وکښل، چې يې په خپله وليدل يا يې له نورو نه واورېدل د تاريخ په نامه د هغه پښ کتاب د يونان او هخامنشي پارس جگړې بيانوي، خو دده دغه اثر په اصل کې د جگړو بيان نه دی هغه په زياته اندازه د هخامنشي امپراتورۍ، د اميزانو (Amizons) يا جنگياليو او وژونکو ښځو او د ستيانو د حېرانوونکو تمرينونو بيان ته ځانگړی شوی

تر هېرودوت دمخه يو څو لیکوالو د ځينو هېوادونو او ولسونو تاريخونه کښلي دي، خو د هغوی راپاتې پانې نامربوطې او نيمگړې دي هېرودوت په ټولې نړۍ کې لومړنی کس دی، چې د کسي کوونکي استعداد يې ښودلی او د ډېرو ملکونو او مهالونو بيان يې د ټول په توگه په منسجم ډول کړی دی په خپل اثر کې يې اريانونکي عاد تونه او عجب مخوقات هم ذکر کړي، بې له دې چې خپلې سرچينې په گوته کړي له دې امله په ده باندې د درواغجن او غولول شوي گمان هم شوی و، خو په دې نژدې وختو کې اړکيالوجيکې کندنو دده ليکنې تاييد کړي دي دده د تاريخ له برکته ده، چې په لرغونې زمانه کې د يونان او منځنۍ اسيا سيمو تر مېنځ د ولسونو تاريخ د غومره روښان دی، چې د نړۍ بلې سيمې

تاریخ په دغه مهال کې هغومره روښان نه دی ^{۲۴}

هېرودوت د پکتیک هېواد پکتیان څلور ډلې خلک
بښيي، چې د خپلو والیانو (Satraps) له لارې یې
هخامنشیانو ته د کال ۱۷۰ تالان (Talents) باج ورکاوه
رچرد فرای د هېرودوت ددغه روایت په هکله شک
بښکاره کوي ^{۲۵} دی دا هم وایي، چې د هخامنشیانو لاس
بری هسې په نامه و او دغه ساترپان یا له دنني خپلواکي
نه پوره بهره من وو

په هر حال، د هېرودوت دغه څلور ډلې خلک گنداري
(Gandarii)، سته گیدای (Sattagydae)، اډه ریتای
(Aparytae) او دادیکا (Dadicae) وو گنداري، سته
گیدای او اډه ریتا هم د خلکو او هم د سیمو په مفهوم
نومونه دي، لکه چې اوس هم شینواري، خوگیاني، مومند
او اډریدي په دواړو مفهومونو یادېږي. کهزاد، غبار او تر
هغو دمخه بیلو د دادیکا په اړه اوږده غږېدلي دي ^{۲۶}
کهزاد د موضوع په اړه هم اوږد او هم په مشخص ډول
غږېدلی دی دوی ټولو گندهارا د کابل او اباسین تر مېنځ
هېواد ښوولی دی او اوسېدونکي یې د گنداري په نامه یاد
کړي دي، خو مشخص کړي یې نه دي گندهارا البته د
هېرودوت په وخت کې ډېر پراخ نه و. په دغه وخت کې
ددغو ټبرونو ملکونه د کابل او پکتیک تر مېنځ پراته وو او
پکتیک تر اباسین پورې غږېدلی هېواد و د هېرودوت د

کتاب نقشه هم دوی په همدغه ډول بڼیې گندهارا وروسته په بودايي دوره کې له کابل نه تر اباسین پورې سیمې ته ویل کېده. داسې ښکاري چې دغه گندهارا د پکتیک خای نیولی وي، ځکه چې له هغه وروسته د پکتیک نوم د هېواد په مفهوم یاد شوی نه دی. په هر حال هېرودوت وايي چې گنداریو او دادیکا له دغسې الاتو نه کار اخیسته، لکه باختریانو، سفدیانو، پارتیانو او خوارزمیانو چې کار اخیسته.^{۲۷}

د کهزاد په نظر گندارا یوه پخوانۍ کلمه ده، چې هم په ریګویدا او هم په اوستا کې راوړل شوې ده. گندهارا (Gandharra) یا گندها (Gandha) په اصل کې د سانسکرت کلمه ده، د هغه روح په مانا چې په کافور (Incense) کې اوسېده او په ریګویدا کې د سوما (Soma) د ساتونکي په توګه یاد شوی دی.^{۲۸} گندهارا په اوستا کې د گندروا (Gandarwa) په نامه له کابلي کریس اسپه (Keresaspa) سره په جنګونو کې یاد شوی دی. گندهاریان په کوم وخت کې اول له هندو کش او بیا له امو نه واوښتل او سفدیاني ته لاړل او نورو یې د لویدیخ په لور ارغنداو ته مخه وکړه او هلته مېشته شول. بیلو چې د نورو په شان دغه څلور قومونه پکتیان ګڼي وايي، چې په ارغنداو او هلمند کې میشتو گندهاریو په هلمند کې د گندهار (Gandhar) په نامه یو ښار ودان کړو چې دغه نوم

د کندهار په بڼه تراوسه هم ژوندی دی، خودی دهغه وخت اوسېدونکي هندي نژاد گڼي^{۲۹}

اپه ریتا د ټولو پوهانو په نظر اوسني اږیډي دي، چې د هېرودوت په وخت کې د سپین غره په سهیل کې اوسېدل او د ملک لویدیځه څنډه یې له کسپتي روس یا اوسني کابل نه هم اوبستله کهزاد وایي، چې اپه ریتای په زند او سانسکرت کې د غرنی په مانا دی سته گیدای د اپه ریتای ختیځ لور ته هېواد کې اوسېدل کهزاد سته گیدای د دوو کلمو ترکیب گڼي، چې لومړی یې استا یا ست د سل په مانا او بله یې گیدای د غوا په مانا ده په دې ډول سته گیداری د سلو غواوو خاوند یانې شتمن کېږي^{۳۰}، لکه په باختر کې په اوستایي دوره کې چې د زراسپه واکمنه کورنۍ له زر اسپو نه جوړه ترکیبي نوم و، خو د بیلو په اند سته گیدای د ځایي لیکوالو له سټک شټک او خټک سره سره خوري^{۳۱}، خو ددغې توجیهه په اړه هغومره اتفاق نه شته، لکه د اږیډو په اړه چې شته

د هېرودوت دادیکا او له پښتنو سره د هغو اړیکي یو څه شرح غواړي بیلو، کهزاد او غبار دادیکا (Dadicae) د پښتنو یوه څانگه گڼي غبار "از شعبه دادیکای پختانه"^{۳۲} څخه گږېږي او د کهزاد په وینا داسې ښکاري، چې دادیکای "د پکتیانو پښتنو له څانگو او

بشاخونو څخه یوه څانګه ده ^{۳۳} د بیلو په نظر دادي (Dadi) چې یوه وړه څانګه وه د سته ګیدای ګاونډی وه ، د پخواني دادیکا یا دادي تمثيل کوي او اوس په کاکړو کې اوبه شوي ، خو خپل پخواني عاد تونه يې ساتلي دي بیلو دا هم وايي ، چې دادیکا په اول سر کې د کاکړو د ملک اوسېدونکي وو ، خو هغوی دوی ورو ورو لاندې او په ځان کې حل کړل ^{۳۴} غبار هم په دې نظر دی ، چې څه دادیک د ګندهاریو د فشار له امله له ملک نه ووتل او نور يې " در بين ګندهاری ها تحليل شدند که تا هنوز بقایای دادیک ها در حصص لمپاکا لغمانات ، نجر او ، تګاو وغيره بنام ديگان ها یاد ميشوند ^{۳۵} " دغه څه له دېنه هم معلومېږي ، چې د ديگان يا ده ګان نوم له ابګان ، اوګان او اسوه ګانه سره ورته دی ، چې لومړنی يې د کلي اوسېدونکی او وروستی يې د سورو هېواد کېږي ديګان په ټولو لیکنو کې کلیوال یاد شوی ، چې سر و کار يې له کر کیلې سره و او ځینې يې پښتو ژبي هم وو او هغسې چې دادیکا په اسلامي دوره کې تاجیک شوی ، چې وروسته به يې بیان وشي ، داسې هم ابګان په همدغه وخت کې افغان شوی دی تاجکان اوس هم افغان ته "اوغان" او هزاره ورته "اوغون" وايي ، چې هماغه پخوانی "اوګان" دی

د غبار په وینا هغه دادیکا ، چې د ګندهاریو د فشار له

امله له خپل ملک نه ووتل، د چترال له لارې په بدخشان او نورو سیمو کې خپاره شول "قسمتی از شعبه دادیکای پختانه در همان عهد قدیم از ولایت پاختیا در شرق شمال و شرق ولایت باختر ریخته و صفحات چترال و بدخشان را اشغال و از انجا قسماً بماوراءالنهر پراکنده شدند و همچنان در وادی وسطی افغانستان و صفحات بلوچستان و سیستان منتشر شدند"^{۳۶} دادیکا یا دادیک بیا په منځنۍ اسیا کې په اسلامي دوره کې په تاجیک یا تاجک یاد شول صدرالدین عیني وايي، چې "بعد از اسلام به اینها خلق فارسی زبان آسیای مرکزی و خراسان، نام تاجیک و به زبان شان (زبان فارسی) یا این که (زبان تاجیکی) لغت داده شده است"^{۳۷} خود رچرد فرای په وینا ساسانیانو عربان د عراق د تای (Tayy) قوم له مخې تاجکان ونومول او سفدیانو هم همدغسې وکړل په سر کې ټول مسلمانان، چې په هره ژبه کې بدل په دغه نامه یادېدل، خو په پای کې هغه د منځنۍ اسیا فارسي ژبي مسلمانانو ته ځانگړی شو^{۳۸} عیني له دادیکا څخه نه غبرېږي او د منځنۍ اسیا خلک سفدیان گڼي. "اینها همان سفدیان بودند که در شهرهای مرکزی ماوراءالنهر در کناره ها، وادیها و کوههای زرافشان و باختریان و تخاریان تقسیم بودند"^{۳۹} عیني ساکا هم نه یادوي، چې د منځنۍ اسیا لرغوني خلک وو، دی دا هم نه وايي

چې سفديانه تر مخزېردې ۱۷۰ پورې د باختر يوه برخه وه د فرای په وينا په اول کې باخترې سلطنت د يوې پراخې سيمې منځی و ، چې سفديانه ، مرو او په لويديځ کې هرات يې برخې وې ، خو څه وخت چې په سفديانه کې خلک ډېر شول ، دغه سيمه بېله شوه او شايد په مخزېردې ۱۷۰ کې د ځايي واکمنو تر لاس لاندې پوره خپلواکه شوې وي ^{۴۰}

بدخشان ته د دادیکا دغه لېرد ، لکه څنگه چې غبار وايي شايد ډېر پخوا په مخزېردې پنځمې پېړۍ کې شوی وي بدخشان تر هغه دمخه او وروسته د دادیکا خلکو غټه او مهمه مېنه وه بدخشان په جغرافيوې مفهوم په سهيل کې د بروغیل کوتل او په شمال کې د آق سو يا مرغاب سين تر مېنځ سيمې ته ويل کېږي ، يا ويل کېده د پنجه نهر يې له مېنځ نه تېرېږي او تېرېدل ترېنه گران نه دي قومونه د تاريخ په اوږدو کې له هغه نه يوه خوا بله خوا تېر شوي دي د بدخشان د هوارو اوسېدونکي تاجکان او د پامير د څنډو او هسکو اوسېدونکي د غلچه ژبو ويونکي دي ، لکه مونجي ، واخي ، روشاني ، سنگليچي او نور ^{۴۱} دلته د بحث موضوع له تاجکو او په خاص ډول د غلچه ژبو ويونکو سره د پښتو نژدې والی دی ، چې په څو اړخونو کې څرگند دی د توکم له نظر نه يووالی او د تاريخ له پلوه نژدې والی له دغو پاڼو نه څرگند دی

پښتنو او دادیکا، لکه چې دمخه ویل شوي، د پېړیو په بهیر کې سره ګډ ژوند کړی امریکایي انسان پېژندونکی ج شورمان وایي چې د سلیمان د غرو درو خلکو اقتصاد لکه هسې چې مونت سټیورټ الفسټن د نولسمې پېړۍ په پیل کې شرح کړی ددغې پخوانۍ کړنې او مالداري اقتصاد مخلوط دی، چې زیاتره په غرنیو تاجکو کې لیدل کېږي دی په مشخص ډول وایي، چې "اصلي افغانان" د هغو غرنیو اریایي خلکو یوه برخه جوړوي، چې ننني تاجکان د هغو ډېر ښه تمثیل کوونکي او پاتې شوي دي^{۴۲} دغه نزدې والی ددغو خلکو له ژبو نه لاسه څرګند دی د اریایي ژبو نامتو ژبپوه مارګن سټرن وایي، چې پښتو په اصل کې د اریایي د هغې شمال ختیځې ژبنۍ ډلې یوه برخه ده، چې د پامیري ژبې او د سرخ کوتل د ډېرینې لیکنې بخدي ژبې د هغې اوسني تمثیل کوونکي دي^{۴۳} دی له دغه واقعیت نه دغه نتیجه اخلي، چې پښتانه او تاجکان په لرغونو مهالونو کې یا په یوې سیمې کې اوسېدل او یا سره ځم ګاونډي وو، دی په مشخص ډول دغه نظر وړاندې کوي، چې "د پښتنو لومړنۍ سیمه او ددغو پامیري ژبو اولنۍ محل، همکورنۍ، ممکن جغرافیوي نزدې والی ولري او د پښتو لرغونې ځانګې په هغه ځای کې وي چې له یوې خوا د منجی له محل او له بلې خوا د سنګلیچې او شغني له محل

سره نزدې وي او داسې هم د ساکاله يوې ژبې سره يې تماس لرلی وي، چې له ختني ژبې سره نزدې وي ^{۴۴} مارگن سترن په عين حال کې دا هم وايي، چې کېدی شي د پښتو لرغونې بڼه پارسوانه Parswana وي، چې له پارسو Parsu نه راوتلې وي ^{۴۵} پوهاند مجاور احمد زيار په خپل اثر پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې د خپل استاد دغه نظر شرحه کړی دی ^{۴۶} زه دلته په دغې موضوع باندې د تاريخ له نظره رڼا اچوم او په سر کې وایم، چې څه وخت چې د لفظي ورته والي پر بنسټ حکم کېږي، هغه باید په تاريخي واقعیتونو سره تاييد شي او که نه دغسې حکم به هوايي وي، خو په هغه حال کې چې لفظي ورته والی بيا بيا ليدل کېږي، لکه د مور کلمه چې په ټولو اريايي ژبو کې سره ورته ده مارگن سترن او نور پوهان په دې کې سره يو دي، چې پښتو د اريايي شمال ختيځې ژبنۍ ډلې يوه برخه ده، چې د ساکاله کومې ژبې سره به يې تماس لرلی وي پښتانه چې د گړنې ډلې په توگه هر وخت له اريايي ټبر نه پېل شوي وي او هسک شوي وي ممکن اول په بخدي کې څرگند شوي وي په هر حال، له پاميرې غرنيو خلکو او له دادیکا سره د دوی په گاونډيتوب کې پوښتنه او شک نه پيدا کېږي د دها Dahae په نامه د ساکايو لويه او پياوړې څانگه د بخدي په سيمه کې اوسېدله

داسي هم پښتانه د ساکا د لوی قوم د مساګیت له ځانګې سره هم په مخزېردې پنځمې پېړۍ کې په یوې سیمې کې اوسېدل د ساکا دغه څانګه د سغديانې په شمال کې اوسېدله او د ساکا څو څانګو یا قومونو د مخزېردې ۱۴۰ او ۱۳۰ کلوو تر مېنځ له تخاریانو سره په بخدي ودانګل او د یونان باختري واکمني یې ختمه کړه او بیا وروسته د یوچیانو په فشار سره سیستان ته ښکته شول ددغې غټې پېښې بیان به زر وشي او لکه چې دمخه ویل شوي سغديانه تر مخزېردې ۱۷۰ پورې د بخدي تر لاس لاندې سیمه وه، خو داسې شواهد نه شته چې پښتانه به د جوړښت په لومړي پړاو کې د پارس له خلکو سره په یوې سیمې کې یاد یوه بل په ګاونډیتوب کې اوسېدلي وي پارسیان د اوسني ایران په سهیل کې د فارس په سیمه کې او پښتانه په بخدي کې او پښتونخوا کې اوسېدل هو، لکه چې ویل شوي بخدي په مخزېردې پنځمې پېړۍ کې د هخامنشي واکمنو لاندې کړې وه، خو پښتو د ژبې په توګه تر هغه دمخه هسکه شوې وه، چې تاریخي بېلګې به یې زر راوړل شي، نو د مارګن سټرن دغه حکم چې پښتو به له پارسوانه څخه وتلې وي، تر سوال لاندې کېږي مهمه داده چې که یوازې په لفظي ورته والي باندې بسنه کېږي، په هغه حال کې دا هم ویل کېدلی شي چې پارسوانه ممکن له پښتو نه راوتلې وي،

خو دغه حکم هغسي د منلو وړ نه کېږي، لکه د مارگن سترن حکم چې د منلو وړ نه دی

ساکا او ستیان سره پېل تېرونه وو:

ساکا هم د قوم ولي او هم د ژبې له نظره له پښتنو سره ډېر نژدې دي او شايد په اصل کې سره يو وي، يا پښتانه د ساکا کومه څانگه وي، دغه موضوع به وروسته پوره وڅېړله شي دلته به ساکا په عمومي ډول معرفي شي په سر کې به دغه موضوع روښانه شي چې د ډېرو پوهانو ليکنې يې گډې وډې کړي دي او هغه دا چې ستیان او ساکا دواړه يو قوم او اريايي دي، په داسې حال کې چې دوی په واقع کې سره پېل قومونه دي او ستیان لا اريايي نه دي، خو دوی هېرودوت د وخت راهيسې يو قوم گڼل شوي دي ځکه چې په هغه وخت کې د پارس خلکو ستیان ساکا بلل د هېرودوت په وينا "ساکا Sacae" چې ستیان Scythians دي لوړې مخروطي ډوله جگې خولې په سر کوي دوی پر تگونه اغوندي او ځای ليندي او چرکي او پر هغو برسېره تېرگي گرزوي، چې دوی يې ساگاريس Sagaris بولي دوی اميرگايان Amyrgian ستیان وو، خو ساکا ورته ويل کېده ځکه چې پارسووان ساکاته ستیان وايي^{۴۷}

دا چې ستیان او ساکا سره پېل تېرونه وو، د شلمې

پېړۍ په پای کې د قبرونو په لوڅېدلو سره تثبیت شوی ، دوی په بېلو سیمو کې خواره وو او ژوند لارې یې هم سره بېلې وې دوو انسان پېژندونکو گوردن چایلد او کم بال J.D.Kimball دغه واقعیت تثبیت کړی او د لرغونې زمانې جغرافیه پوه سټرابو Strabo ستیان په اروپا کې په نښه کړي ، په داسې حال کې چې د ساکا خلکو لومړنۍ مینه د لویدیځې التای Altai غرونو او د کسپین ترمېنځ سیمې وې او ددغو دواړو ټبرونو ژوند لارې او کلتور هم سره متفاوت وو

لکه چې دمخه ویل شوي ستیانو د روسیې په سهیل کې د سمریانو Cimmerians دولت ړنگ کړ او دوه پېړۍ یې واکمني وکړه او بیاد اثور امپراتوري ته ننوتل او د پارس له لویدیځ نه یې تر مصر پورې یرغلونه کول^{۴۸} وروسته اریایي قوم سرمه تیان Sarmatians پر دوی غالب شول او دوی د لویدیځ پر لور لاړل گوردن

چایلد د اریالوجي شواهدو له مخې وايي ، چې ستیان له ختیځ نه بلغاریې ، هنگري او ختیځ جرمني ته د یرغلګرو په توګه ننوتل دی هم وايي ، چې ستیانو په سهیلي روسیې کې دوه پېړۍ واکمني کړې^{۴۹} نامتو جغرافیه پوه سټرابو د زوکړې کال مخزېږدي ۶۴ د لویدیځې اروپا په راین Rhine او برتانیې ته نژدې^{۵۰} د ستیانو یادونه کوي دا به د اتلانتیک سمندر و چې

ستیان یې په پای کې پر خای ودرول، چې خو پېړۍ دمخه له منګولیا نه د لویدیځ په لور د کوچیانو په توګه خوځېدلي او په زېږدې لومړۍ پېړۍ کې یې له خپلو کورنیو سره ځانونه لویدیځې اروپا ته ورسول او بیا ورک شول.

د چایلد په وینا د ستیانو په اړه ژبني شواهد دغومره لږ دي، چې د هغوله مخې د دوی په اړه هېڅ ډول حکم نه شي کېدلی هنري د اریایانو له هنر څخه اغېزمن و، خو هغه ځانله ځانګړ تیار له خو د ستیانو د مړو خښولو رواجونه په څرګند ډول دغسې غیر اریایي او غیر هندي وو، چې د اریایانو له هېڅ ځانګړې سره جوړ نه راتلل د مشر په ګور باندې به د هغه مېرمنې او نوکران وژل کېدل او د ویر کوټې شاوخوا به اسونه سوري کېدل او نېغ درول کېدل دغه رواجونه د لوړې اسیا په غیر اریایي کوچیانو کې په ټولو دورونو کې د مینانو Minns غوندې لیدل شوي دي ددغو ځانګړ تیاوو له مخې ګوردن چایلد "ستیان د هونانو، تارتارانو او پیشنگزانو Peschenegs مخکښان" ګڼي او په دې کې هېڅ شک نه کوي^{۵۱} د مړي په سر دغه روایت په اصل کې د هېرودوت روایت دی د تورات اجوج ماجوج همدغه ستیان دي او په قرآن مجید کې دوی د ځمکې پر سر مفسدان ګڼل شوي دي

له دغې شرحې نه جوته ده، چې ستیان نه یوازې ساکا او اریایي نه وو، له پښتنو سره په چم گاونډیتوب کې هم نه اوسېدل په داسې حال کې چې ساکا او پښتانه هم په ژبه او هم په قومي جوړښت کې سره ډېر نژدې وو

ساکا د سپین پوټکو اریایانو یو لوی ټبر یا د خولویو ټبرونو یو لوی کانفدریشن یا لوی اتحاد وو، چې له مخزېږدې اتمې نه تر دریمې پېړۍ پورې د ارال له لوی دند نه نیولی په سعديانه او فرغانه کې آن تر کانسو Kansu پورې د تیان شان Tien Shan د غرو دواړو خواوو او د التای په غرنیو درو او پراخو دښتو کې خپاره وو او کوچیانې ژوند یې لاره کم بال لا وایي، چې په دغو نژدې وختونو کې د ساکا د خلکو ګورونه ان د منګولیا د التای د غرونو په سهیل کې هم موندل شوي دي ۵۲

تاریخپوه رنه ګروسې Rene Grousset هم وایي چې له عیسوي کال نه دمخه ساکا په فرغانه او کاشغر ته نژدې د تیان شان د غرو په دواړو خواوو کې اوسېدل دي هم د کم بال په شان وایي، چې د تیان شان او د تارم Tarim حوضه آن تر اتمې زېږدې پېړۍ پورې د هندو اروپایي ژبو سیمې وي په دې ډول د ترک او مغلو د قومونو پراخه سیمه د هندو اروپایي ژبو ویونکیو سیمه هم وه، چې یوچیان، ساکا او سرمه تیان یې لوی ټبرونه وو او تر فان، کارابنار یا کار شهر Kara Shahr او کوچا

Kucha د دوی مهمې سیمې وې کاشغر ته نژدې یې ختیځ اریایان او په کیوچووان Kiuchuan کې د کوچا اریایان تخاریان وو، چې یوچیان ورته منسوب وو دا اورل ستاین Avrel Stein و، چې په شلمې پېړۍ کې په ختن کې یې د ساکا ژبه کشف کړه چې "ختیځه ایراني" ده ^{۵۳} په دغو سیمو کې د اریایي ټبرونو دغه شته والی هغه نظر پیاوړی کوي، چې وایي د اریایانو اصلي هېواد د چین او منګولیا سهیل کې ګان سویاکان سو کې لټوي ^{۵۴}

کم بال د لومړي داریوش د وخت د لیکنو له مخې وایي، چې په هخامنشي دوره کې ساکا شاید ددغو درېیو سترو ټبرونو یو کنفدرېشن و مساګیتای Massagetae، هاماورګه Haumavarga او تګراکس هارده Tigraxhauarda مساګیتای په فرغانه کې اوسېدل او د مېشته کېدلو په حال کې وو هاماورګه له سردریانه خوا سغدیانه نیولې وه او تګراکس هارده د کسپین په ختیځه کې په دهستان کې اوسېدل ^{۵۵} فرای د ساکا ټبرونه د زرې پارسو د لیکنو له مخې په دې ډول بڼې ساکا هاماورګه، ساکا پارادریا له سین نه خوا، ساکا تیګراخاده Tigrakhauda د مخروطي جګو خولیکو خاوندان، ساکا پاراسګدام Saka Para Sugdam او د هوارو ساکا ^{۵۶} د ساکا د هېڅ ټبر سیمه په دقیق ډول په ګوته کېدلی نه شي دغومره ویل کېدلی شي چې ساکا په

هخامنشي دوره کې د لويديځ کاشغر، ختيځ کسپين او سردريا يا جيحون ترمنځ سيمو کې کوچيانی ژوند لاره او کلي او ښارونه يې نه لرل او د اپيساکوی Apaisakoi خانگې يې په فرغانه کې کرنه کوله او ماهي نيول

ساکا او هخامنشي امپراتوري:

د ساکا اړيکي له هخامنشيانو سره له پيل نه ترخه وو سيروس غوښتل چې د اراکس Araxes سين يا سردريا جيحون د هغه د امپراتوري ختيځه پوله وي دا د مساگيت ساکا سيمه وه او د هغو واکمني توميريس Tomyris ورتنه ځواب واستوه چې د دوی د هېواد د لاندې کولو تکل ونه کړي د هېرودوت په وينا سيروس هغې ته د واده وړانديز وکړ، خو هغه پوهېدله چې دی غواړي په دغه پلمه د دوی هېواد لاندې کړي بيانو د سيروس، د هخامنشي امپراتوري مؤسس او د مساگيتانو ترمنځ جگړه ونښته او "د مساگيتانو درېيمه برخه پوځ په دوی توی شول او د سيروس د پوځ هغه برخه چې يې شاته پرې ايښې وه، د هغوی له مقاومت سره سره له مېنځه يووړه دغو مساگيتا يوه لويه مېلمستيا جوړه کړه، همدا چې دوی دښمن لاندې کړ او ځانونه يې په خوړو او واين سره ډک کړل، ويده شول پارسيانو ناڅاپه په پټه پرې ودانگل، ډېر يې ترېنه ووژل او نور يې ترېنه يرغمل

کړل، چې په هغو کې د مساکیتانو قومندان سپاراګه پایسس Sparagapises د واکمنې تومیریس زوی هم و " هغې بیا د یوه پېغام په ترڅ کې له سیروس نه وغوښتل، چې " مشوره در کوم چې زوی مې همدا اوس راکړه او زموږ له ملک څخه ووځه که دغسې ونه کړې د مساکیتانو په خدای گوټي لمر باندې قسم کوم چې د تا د ټولو وینو له نه مړېدو سره سره به در ته سبق در کړم " خو سیروس د هغې غوښتنه ونه منله او د ملکې زوی چې له پارسیانو سره یرغل و، ځان وواژه بیا نو د دواړو خواوو تر مېنځ جگړه حتمي شوه تومیریس خپل ټول پوځونه غوند کړل او پر پارسیانو یې برید وکړ اول له لیرې نه یوه بل په غشو ویشتل، ترڅو چې خبره لاس په لاس د چرکیو او نیزو جنگ ته ورسېده د هېرودوت په وینا "د پارسیانو ټول پوځ له مېنځه لاړ، چې په هغو کې په خپله سیروس هم و چې له نهه ویشتمو کلونو واکمنی نه وروسته اېه مخزېږدې ۱۵۳۰ له مېنځه لاړ " هېرودوت دغه جنگ تر نورو ډېر شدید گڼي او وایي، چې ملکې تومیریس بیا د سیروس جسد ته په خطاب کې وویل، چې "زه ژوندۍ او سوښنه یم، خو تا سره له دې هم په چل ول سره له خپل زوی نه په محرومولو سره برباده کړې یم " ۵۷

د منځنۍ اسیا خلکو تاریخي رسالت لکه چې د امپراتورانو او امپراتوریو له مېنځه وړل دي، چې د

امپراتور سيروس په وژلو سره يې پرې پيل وکړ وروسته د بخدي والي بيسوس د هخامنشيانو وروستی امپراتور درېيم داريوش له مېنځه يووړ، چې د مقدوني سکندر ته تېښتېده ډېر وروسته د ساسانيانو امپراتور، درېيم يزدگرد په مرو کې د خسرو نومي ژرنده گړي په لاس ووژل شو، چې له فاتحو عربو نه تېښتېده او هلته په مرو کې د خسرو ژرندي ته ننوتلی و په اتلسمه پېړۍ کې شاه محمود هوتک د صفويانو او بيا احمد شاه دراني د مغولو امپراتوري لاندې کړه، په داسې حال کې چې په بلې پېړۍ کې افغانانو د انگليس امپراتوري پوځونه دوه ځل مات کړل او په شلمې پېړۍ کې يې د شورويانو امپراتوري پوځونه له خپل ملک نه په زور وايستل شورويانو ته دا دغسې ضربه وه چې ډېر ژر يې د امپراتورۍ په سقوط کې يو مهم عامل شو

په هر حال، د بهستون د ليکنې له مخې له سيروس نه لس کاله وروسته داريوش ساکا چې شايد مساگيت ساکا به وي لاندې کړل او د هغو يو مشر سکون خا Skunkha يې وواژه، ځکه چې مساگيتانو د زرتشتي د نيکي خدای گوټي اهورا مزدا چې د هخامنشيانو رسمي دين و، نه منه خو د هخامنشيانو واکمني په مساگيتانو باندې يقيني نه وه د فرای په وينا زما په نظر د هخامنشيانو له خوا د ساکا د ډول ډول تېرونو او د ختيځ د

نورو ولسونو پاڅونونه او بیا بیا لاندې کېدل، چې د زرې پارسو پر اساس دي، باید په هېڅ ډول په تاریخي ډول ثابت شوي ونه گڼل شي، که څه هم هغه به په زړه پورې وي^{۵۸} د فرای د نظر په ملاتړ باید وویل شي، چې د سکندر د يرغل په وخت کې په ختیځ کې د هخامنشي پوله د سردریاسین و، خو هیروودوت د مساکیتا په اړه دا هم وايي، چې "کله یو سړی زور شي، خپلوان یې سره ټولپېري، د پسو او وزو په گډون یې وژني، غوښي یې پخوي او په لویې مېلمستیا کې یې خوري، خو څوک چې له ناروغي نه مړ شي، مړی یې خښوي"

د مقدونیه سکندر او اریانه:

د مقدونیه سکندر په يرغلونو او له هغه وروسته په مخزېږدي ۲۲۰ کې په چین کې د لوی دېوال په بشپړېدلو سره په ټولې اسیا کې ستر بدلونونه یو په بل پسې راغلل د هخامنشي امپراتوري د لویدیځ له خوا د سکندر په لاس نسکوره شوه او له ختیځ نه پوونده تېرونه د لویدیځ په لور نویو مېنو ته وکوچېدل په اریانه کې اول د یونانیانو او وروسته د ختیځو پوونده تېرونو له خوا نوي دولتونه جوړ شول

سکندر ۳۵۶ ۳۲۳ مخزېږده د خپل پاچا پلار فلیپ له وژل کېدلو نه وروسته په ۳۳۶ کې په شل کلنۍ کې د

مقدونيې پاچاشو د ارسطو دغه شاگرد د يوه واړه او شډل هېواد پاچا او اول يې د هغه لوی، منظم او پياوړي پوځ په مرسته چې له خپل پلار نه ورته پاتې و، ټول يونان د خپل پلار په شان يو ځل بيا متحد کړ او بيا يې د خپل پلار هغه پر ورثه له سره ونيوله، چې اسيايي يونانيان د هخامنشي له واکمني نه ازاد کړي او دغه امپراتوري هم نسکوره کړي او په خپله د عمومو پاچاشي د همدغه مقصد لپاره په ۳۳۴ مخزېږدي کې له هل سپانتي Hill spont نه تېر شو، چې د اسيا لويې وچې په لويديځه څنډه کې پروت دی او په دې ډول د هخامنشي امپراتوري په لويديځې برخې کې ننوت، خو هخامنشي امپراتور داريوش که څه هم د لويې امپراتوري واکمن، د لوی پوځ او ډېرو شتو خاوند و، دفاعي سياست غوره کړ له سکندر سره د يوې وړې نښتې په ترڅ کې پاچايي کورنۍ د سکندر لاس ته ورغله، چې هغه په عزت ورسره سلوک وکړ داريوش له سکندر سره د پيلوماسي شروع کړه، ان تر دې چې په درېيم وړانديز کې يې له هغه نه وغوښتل چې له لور سره يې واده وکړي او په ولور کې يې له فرات نه تر لويديځ پورې د امپراتورۍ سيمې ومنې، خو سکندر دغه وړانديز هم رد کړ، لکه دمخه چې دوه نور وړانديزونه يې هم نه و منلي په ۳۳۱ کې يې په گاگه ميله Gauga mela کې د هغه لوی پوځ ته ماتې ورکړه

او بیایي د سوسا Susa او پرسې پولس Persi polis بشارونه ترپنه ونيول او داریوش د شاخوا ته روان شو. خو د بخدي والي بیسوس Bessus چې له خپل بخدي پوځ سره په پاچایي کمپ کې و، په دامغان کې هغه وواژه^{۵۹} او خپل ځان یې پاچا اعلام کړ له هغه وروسته د بخدي یا باختر په پراخه ځمکه کې د سکندر ستونزې ډېرې او ټینګې شوې په دغه وخت کې خوارزم، بدخشان، مرو، سفدیانه، هري هرات د باختر سیمې وې او مېشتو او پوونده ټبرونو یې د بیسوس او سپتامنر (Spita menes) په مشرې له سکندر سره ډېر ګوريلايي جنگونه وکړل

اول داریا هرات والي، ساتي برزن، د بیوس متحد د سکندر یو ټولی پوځ له مینځه یووړ، خوسکندر دغه پاڅون په سختې سره غلی کړ له هغه وروسته قومندان فیلو تاس د سکندر پر ضد دسیسه کې له خپلو ملګرو سره اعدام شو د پوځي افسرانو له خوا دا یوه خطرناکه دسیسه وه، چې ناکامه شوه سکندر بیا بخدي ته د تګ په لار کې د هندو کش له خاواک کوتل نه په اوبستلو سره ډېرې ستونزې او تلفات وګالل بیوس چې ګمان نه کاوه چې سکندر به په دغې سختې لارې بخدي ته ورسېږي، له خپل متحد سپتامنر سره سفدیانې ته لار په دې هیله چې سکندر به له امو نه تېرېدلی ونه شي او دی به په سفدیانه کې په دفاعي جنگ لاس پورې کړي سکندر

وروسته له دې چې په بلخ کې سغديانې ته د تګ پرېکړه وکړه، خپل پوځ يې د خپلو انجنيريانو په مهارت سره د څپمو له څرمنو نه جوړو جالو کې د کلف په برخه کې له آمو نه په پينځو ورځو کې تېر کړ له آمو نه د سکندر او دهغه د پوځ په اريانوتکي ډول تېرېدل او د بيسوس له خوا د بخدي پرېښوول سپتامنز او ملګري يې اندېښمن او په دې فکر کړل، چې اوس د مشر د عوض کولو وخت رسېدلی دی دوی بيسوس سکندر ته په لاس ورکړ، چې هغه وروسته په ۳۲۸ کې په اقباتانه کې په ډبرې بې رحمۍ سره ووژل شو.^{۶۰}

سکندر په دې فکر چې سپتامنز يې متحد شوی دی اول مراکندا سمرقند او بياسردريا تښتي، حيجون، جکسارتر ته مخه وکړه، چې د مساګيتا او دهای Dahae ساکاو سيمي وې دهای په بخدي کې هم يو لوی او قوي قوم و سردريا، لکه چې دمخه ويل شوي دي، د هخامنشي ختيځه پوله وه سکندر چې هلته حصارونه وموندل اجير سر تېري يې پکې ځای پر ځای کړل او په دې يې پيل وکړ، چې هلته دغسې يو ټينګ نظامي حصار ولري، چې له هغه نه د قومونو د ايل کولو لپاره د خيز تختې په شان کار واخلي، خو په دغه کار سره د سکندر اصلي ستونزه پيل شوه اول سغديان او بيا باختريان يې پر ضد جګ شول سکندر سپتامنز او دهغه

ملګري کتانز Catanes نه ددغو پاڅونونو په خپلو کې مرسته وغوښتله ، خو هغوی چې ددغو پاڅونونو اصلي محرکان وو ، دهغه غوښتنه رد کړه او سپتامنز په همدغه وخت کې سمرقند محاصره کړه د دواړو خواوو تر مېنځ نښتې ښې معلومې نه دي ، خو د مولف پيټر ګرين په وينا د سکندر له پوځ نه "اته زره کسان په اخري ناهيلي دفاع کې مړه شول او اوه زره پاتې يې د دوو پاتې حصارونو له پوځي واحدونو سره يوځای قتل عام شول" ^{۶۱} د لاس په لاس جنگ په وخت کې سکندر پرمخ او غاړه په تيربه ولګېد ، د يو څه وخت لپاره يې ليد او د آواز نلونه زيانمن شول او مقدونيان په داسې حال کې چې هک پک او وارخطا شول ، سکندر يې کامپ ته يووړ ^{۶۲}

"سکندر د لومړي ځل لپاره له دغسې قوم سره بايد جنگ وکړي ، چې هغه هېڅ فکر نه کاوه هغه وخت چې دښمنان يې په مخ کې سواره تېرېدل ، دده پرهاړونه لا هم ښه شوي نه وو او په خاص ډول په سختۍ سره ګرېدلی شو . سره له دې هم د خپلو ملګرو غونډه يې وبلله دا دښمنان نه وو ، ې وېره وونکي وو ، بلکې بې وخته وخت و باختريان پاڅېدلي وو ، ساکا يو بل خطر پېښ کړی وو ، په داسې حال کې چې سکندر په صفونو کې درېدلی نه شو ، سورېدلی نه شو او خپلو سړيو ته يې هدايتونه او زړه ور کولې نه شو . ددغو دوو خطر وړو له امله

سکندر خدای گوټی گرمول او شکایت یې کاوه، چې هغه شوک چې په اولو ورځو کې دغومره چټک و چې هېڅ شوک ترې نه تېرېدلې نه شو، اوس لټ پروت دی او دا چې خپل سړي یې هم په سختۍ سره یقین کوي چې ناروغي به پلمه نه وي ^{۶۳} "

سکندر په دغه حال کې هم خپل یو قومندان د منیډیموس په نامه له پوځ سره د سمرقند په ښار کې د سپتامز د محاصره کولو په مقصد واستوه. سپتامز داهایان د هغه دراتګ په لار کې په یوه ځنګله کې ځای پر ځای کړي وو، چې په دښمن باندې ګوريلايي بریدونه وکړي د اهایان دغسې ماهر سواره وو، چې په یوه اس باندې دوه کسه سپر بدل او هدفونه یې ویشتل. د هغو په دغو ګوزارونو سره اول یوناني قومندان او بیا د هغه مرستیال په ځمکه ولوېدل. پاتې پوځ د سپتامز له خوا محاصره شو او په دغې نښتې کې دوه زره پلي او درې سوه سواره په ځمکه ولوېدل. "سکندر د مصلحت له مخې دغه غمیزه پټه وساتله او هغوی یې چې د جنګ له ډګر نه ستانه شوي وو، په مرګ و ترېل چې دغه خبر خپور نه کړي ^{۶۴} " سکندر شاید په ټول ژوند کې دغومره نارام شوی نه وي، لکه اوس چې شو "هلته یې په پوره یوازیتوب سره شپه په ویشه تېره کړه، زیاتره به یې د خپلي ځیمې څرمنې جګولي چې د خپلو دښمنو اورونه

وگوري چې د شمېر اټکل يې وکولى شي " په سباوون مهال کې له خپلې خيمې نه بيرون ووت او خپلو سر تېرو ته يې ځان ښکاره کړ، چې هغوی يې په ليدلو سره د پسرلي د گلانو په شان وغوړېدل او د هر ډول قربانۍ لپاره يې تيارى وښود څه وخت وروسته چې سکندر ته د تگ تيارى بشپړ کړى و، د مساگيتانو شل لويان ورته په جرگه ورغلل دمخه د مساگيتانو د وړو ځانگو دوه جرگو ورسره ليدلي وو، چې هغه ښه سلوک ورسره کړى و

د روم تاريخپوه کوئټس روفوس (Quintus Rufus) د زېږدي لومړۍ پېړۍ په نيمايي کې په خپل اثر د سکندر تاريخ کې ليکي، چې "زه به هغه روايت بې له کوم تغيير نه نقل کړم، چې مور ته رسېدلى دى زما د راويانو په وينا د ساکا يوه مشر په دې ډول خبرې پيل کړې"

"که خدايگوتو اراده کړې وای چې ستا قد دې ستاله حرص سره برابر وي، نړۍ به دې نيولى ونه شي. ته به ختيځ په يوه لاس کې ونيسې او لويديځ په بل کې ته هغه څه غواړې چې ورته رسېدلى نه شي له اروپا نه اسيا ته مخه کوې، له اسيا نه بېرته اروپا ته ځې که ته ټول انسانان لاندې کړې، بيا به اماده اوسې چې له ځنگلونو، واورې، سينونو او سريله حيواناتو سره جنگ وکړې ته نه

پوهېرې چې غټې ونې ډېر وخت نیسي چې وده وکړي او یوه گړۍ نیسي چې قطع شي دا احمق سړی وي، چې مېوې ته یې گوري او لوړوالي یې نه اندازه کوي پام وکړه چې سر ته د رسېدلو په لار کې له څانگو سره چې په لاس کې دې نیولي ونه لوېرې زمری کله کله د وړو مرغانو ښکار وي او اوسپنه کله په زنگ سره خوړله کېږي هېڅ څیز دغومره زړور نه دی، چې ونه تریل شي، حتی د ضعیف له خوا "

"مور له تاسره څه وکړو؟ مور هېڅکله ستاسې په هېواد باندې پیل نه دی ایښی، مور دې په خپلو بې پایه ځنگلونو کې په ناپوهۍ ژوند ونه کړو چې ته څوک یې او له کوم هېواد څخه یې؟ مور د هېڅ چا مریان کېدلی نه شو او نه غواړو د بل چا باداران اوسو د ساکا د نژاد په اړه چې یو څه نظر در کړو، مور د یوه جوړه غویو، لوبې، غشي، لیندې او جام خاوندان یو له هغو نه له خپلو دوستانو سره اډه گډه او د دښمنانو پر ضد کار اخلو مور دوستانو ته هغه فصلونه ور کوو، چې زموږ د غویو په زیار سره تولید شوي وي او له هغو سره مور له جام نه کار اخلو، چې خدایگوتو ته یې وړاندې کوو خپل دښمنان له لیرې نه په غشو او له نزدې نه په لندو سره ولو مور په دغه ډول د اثورا پاچا او له هغه وروسته د مادانو او پارسو پاچا ته ماتې ور کړه او مصر ته زموږ لار خلاصه ده "

"او ته په ویاړ سره ادعا کوي چې په داړه مارو پسې راغلی یې، خو ته ټولو خلکو ته چې ورسره مخ شوی یې، داړه ماري یې تالیدیا ونيوله، سوريه اثورا دې لاندې کړه، پارس دې په لاس کې دی، بخدیان دې تر واک لاندې دي، هند ته دې سترگې نیولي دي، اوس تا حرصناک، نه مړېدونکي لاسونه زموږ په رمو پسې غزولي دي. ته ولې شتمنیو ته اړه لرې؟ هغه ستا حرص نور هم پاروي. ته لومړی کس یې چې له حد نه د ډېرو څیزونو په لرلو سره دې ولېره پیدا کړې ده ددې لپاره چې نور هم ولرې تر هغو نه دې لازیات زړه کېږي، چې یې نه لري. آیا ددې درک نه کوي چې د باختر په شاوخوا کې څومره ډېر ټال شوی یې؟ کله چې تا باختریان لاندې کول سغدیانانو جگړې پیل کړې، ستا په برخه کې بری جنګ زېږوي. فرق نه کوي چې په ځواک او قوت کې له نورو نه څومره ډېر دمخه شي. حقیقت دا دی چې هېڅ څوک بېگانه بادار نه غواړي."

"بس له تېني اسر دریا نه واوړه، د ساکا سیمه به درته معلومه شي، خو ته به ساکا هېڅ نیولی ونه شي. موږ به په خپلو لږو وسیلو سره ستا له پوځ نه چې د ډېرو ولسونو ولجې ورسره دي، ډېر چټک اوسو بیانو که څه هم ته به فکر وکړې، چې موږ څومره لیرې یو، موږ به دنته په خپل کامپ کې ووینې. موږ په برابرې چټکۍ سره په مخ

او په شاخو ماته ویل شوي دي ، چې په یوناني ضرب المثلونو کې د ساکا په دښتو باندې ټوکې مسخري کېږي ، خو مور دښتې او نامېشته ملکونه تر ښارونو او بډایو کرنیزو ځمکو نه غوره بولو ، نو ته خپله شتمني ټینګه ونیسه هغه ښویدونکې ده او د میل پر خلاف یې نیول کېدلی نه شي راتلونکی نظر اوس ته د سم مصلحت ښه ښوونکی وي په خپلې شتمنۍ باندې یو څه بنديز ولګوه ، ته به یې لا په اسانۍ سره کنټرول کړې زموږ خلک وایي چې شتمني پښې نه لري ، یوازې لاسونه او وزرونه لري څه وخت چې هغه خپل لاسونه غزوي ، وزرونه یې هم ونیسه "

"په پای کې که ته خدایکوټی یې ، دادې دنده ده چې انسانانو ته ګټه ورسوي ، نه دا چې د هغو شتمني لوټ کړې که انسان یې تل په یاد ولره ، ې دا هغه څه دي چې ته یې دا هوښیاري نه ده چې په ذهن کې دې هغه څه وګرزوي چې له خپل ځان نه دې غافل کړي ته به وکولی شي د هغو په دوستۍ ډډه وکړې ، چې نه غواړي پرې حمله وکړې ځکه چې دوستي د برابر و ترمېنځ ډېره ټینګه وي او هغه انسانان سره برابر ښکاري ، چې د یوه بل قوت یې نه وي ازمېلی پام کوه چې هغوی چې لاندې کړي دې دي خپل دوستان ونه ګڼي د ښادار او مریي ترمېنځ دوستي نه وي حتی د آرامۍ په وخت کې دا د

جنگ حال گڼي فکر مه کوه چې ساکا د دوستي
 تصويبولو لپاره لوړه کوي، د دوی لوړه دا ده چې دوی په
 خپل قول عمل کوي دغه ډول احتياط د ژمنو لاسليک
 کول او د خدايگوټو شاهد نيول يوناني رسم دی زمور په
 نظر زمور رښتيني دين په قول عمل کول دي او هغوی
 چې يې نه کويو خدايگوټي غولوي او ته هغه دوست ته
 اړتيا نه لري، چې روغ نيتی ته يې په شک گوري، خو
 په مور کې به ته دغسې خلک ومومي چې اسيا او اروپا
 دواړه وساتي مور د بکټرا بلخ ا گاونديان يو، دغومره ده
 چې تني مور سره پلوي مور له تني نه د باندې ملک کې
 آن تر تريس (Thrace) پورې اوسپرو او ويل کېږي چې له
 تريس نه وروسته مقدونيه پرته ده مور ستاد دواړو
 امپراتوريو گاونديان يو فکر وکړه چې اوس ته غواړي
 مور ستا دشمنان اوسو يا ستا دوستان "

سکندر د هغو په خواب کې دغومره وويل، چې دی به
 په خپل بخت چې پرې اعتماد لري، ډډه وکړي او د دوی
 مشوره به هم په نظر کې ولري او له احمق او خطرناک
 عمل نه به ډډه وکړي ^{۶۵}

له دغه متن نه څرگنده ده، چې د ساکا دغه لويان له
 سليم عقل، پراخ نظر او عقلي استدلال نه به بهره من او
 په کافي اندازه زړور وو، چې سکندر ښو عملونو ته متوجه
 کړي او مشورې ورکړې دا به له دې امله و چې دوی له

ژوند سره علاقمند، د بادارۍ او غلامۍ مخالف او د خپلواک ژوند غوښتونکي وو. ځينې ممکن تعجب وکړي، چې کوچيان او هغه هم د دوه زره او درې سوه کلونو دمخه کوچيان او دغسې پاڅه فکرونه

خو د ساکا او سکندر تر مېنځ دوستي او اعتماد ممکن نه و. د سکندر نظامي وضع له مساگیتانو سره په مقابله کې لاهم خطرناکه وه. سپتامنز هم ژوندی او فعال و او سکندر یې په باختر او سفدیانه کې له غټو ستونزو سره مخ کړی و. له بلې خوا سکندر چې د هخامنشي امپراتوري لاندې کړی و، عزم کړی و چې د ساکا قومونه هم لاندې کړي، خو له هغو سره په مقابله کې له خپل دغه عزم نه و اوښت او هند ته د تگ په فکر شو. په دې ډول هغسې چې د تېني سين سر دریا د هخامنشي امپراتوري پوله وه، دده د امپراتوري پوله هم شوه او ساکا پر ځای پاتې شول.

د سکندر په امر د ساکا له هیئت نه لادمخه له سردریا نه د تېرېدلو لپاره دولس زره کښتۍ تیارې شوې وې، چې له تختو، لرگیو او تېرونو نه جوړې شوې وې. ساکا وو که څه هم د سکندر پوځیان په پرله پسې ډول په لنډواو غشو ویشتل بیا هم پوځ له سین نه تېر شو او د دوی تر مېنځ جگړه ونښته، چې اخري بری د سکندر د پوځ شو. د ساکا تلفات چې ډېر وو، معلوم نه دي. د یونانیانو

هم يو شمېر سواره او پلي تلف او ټپي شول ساکا چې نه لاندې کېدونکي نوم گټلی وو، د سکندر په زور قایل شول او دروغې جوړې په مقصد يې يو هيئت ورواستوه سکندر هم د معمول په شان د هغه هر کلی وکړ، خو د بېرته تگ په لار کې په هغې سيمې کې چې دمخه يې درانه تلفات ورکړي و، " د اطرافي سيمو د سوزولو او د جنگ وړ کسانو د وژلو امر ورکړ " ^{۶۶} سکندر سفديانې ته ستون شو، په داسې حال کې چې سپتامنز دمخه له سمرقند نه باختر ته تللی و په سفديانه کې سکندر څه وخت چې د دېرشو مساگيتي بنديانو د وژلو امر ورکړ، له نه فکر کېدونکي حال سره مخ شو دغه بنديان چې له لوړو کورنيو څخه وو، ددې پر ځای چې خپگان وښيي خوبسي وښووله سکندر چېرېان شو او له هغو نه يې په خپله واورېدل چې که بل چا د دوی د اعدام امر ورکړی وای، دوی به خپه وای او اوس چې د نړۍ فاتح دغه امر کړی دی، دوی پرې وياړي. سکندر په دغه ځواب سره وغوړېد او هغوی يې وښل او هغو هم د وفا او خدمت وعده وکړه او په خپل قول ټينگ ودرېدل ^{۶۷}

سکندر بلخ ته ستون شو، په همدغه وخت کې له يونان او سوريې څخه څه باندې څوارلس زره پلي او سپاره ملاتړ ورته ورسېدل او هغه چې تر دغه وخت پورې د ساکا له ټبرونو نه ډېر تلفات ليدلي وو، د هغو په

لاندې کولو کې نور هم ټینګ شو چې واکمني ته یې غاړه نه ایښودله او دغسې خلک چې سپتامنز د هغه پر ضد لمسول کم نه وو، خو تر هغه دمخه سکندر په مخزېږدي ۳۲۸ کې په مراکنډا سمرقند کې په یوه لوی مصیبت اوښتی و او هغه دا چې د کلای ټس (Clitus) په نامه خپل یو لوړ رتبه افسر یې په یوې مېلمستیا کې د جر او بحث په وخت کې په داسې حال کې چې ټول نیشه وو سمله لاسه په نیزې سره وواژه دغه وخت د ځوانو افسرانو او مشر افسرانو تر مېنځ حساسیتونه پیدا شوي وو او سکندر هم د ختیځو واکمنو په شان د زورواکۍ لار نیولې وه، خو کلای ټس دغسې وفاپال افسر و چې هم یې د سکندر له پلار سره په صداقت خدمت کړی و او هم یې په خپله سکندر په یوې نښتې کې له مرګ نه ژغورلی و سکندر چې لږ په حال شو، خپل مخ یې په نوکانو شوکارې کاوه او خپلو ساتونکیو ته یې زاری کولې، چې ژوند یې ختم کړي او له دغه خجالت نه یې وژغوري درې ورځې شپې یې په خپلې خیمې کې په ولږه تېرې کړې او "څه وخت چې ساتونکي او خادمان یې پوه شول چې دی غواړي ځان هلاک کړي، په خیمه یې ورننوتل او پرې غالب شول چې ډوډۍ وخورې" پر هغه برسېره پوځیانو ددې لپاره چې د سکندر د خجالت بار سپک شوی وي په رسمي ډول اعلام کړه، چې د کلای ټس وژنه جاپزه وه^{۶۸} حقیقت دا

دی، چې د جنگونو فشار په مقدونیانو بد اثر کړی و او سره یې اتفاقه کړې یې وو، خو دا ګډ خطر و چې دوی یې متفق کول په بخدي او سفدیانه کې د سپتامنز په مشرۍ مقاومت روان و او په یادې شوې مېلمستیا کې د مقدونیې قومندانانو ته طعنه ورکړل شوې وه، چې په جنگ کې د سپتامنز له لاسه مات شوي وو^{۶۹}

سکندر د ژمي تېرولو لپاره د بخدي په لار کې د ساکا پولو ته نزدې زنیپا (Xenepa) نومي ځای ته ورسېد، چې یوه کلي لرونکې بشپړه سیمه وه او یو شمېر بخدیانو هلته پناه وړې وه. "دوی ناڅاپه د سکندر په یوه جنرال امینتاس (Amyntas) ودانګل، جګړه یې تر ډېره وخته روانه وساتله خو چې اوه سوه تنه یې تلفات ورکړل په شا شول خو تلفات یې هم واپړول. اتیا تنه مقدونیان یې له مېنځه یووړل او درې نیم سوه یې ټپي کړل، خو د بخدي خلکو سره له دې هم بېښنه وګټله^{۷۰}" سکندر چې دمخه په غونډیو او هسکو ځایونو کې چوڼۍ جوړې کړې وې او ځایي اجیر سر تېري یې پکې ځای پر ځای کړي وو، اوس دهغه په ګټه تمامې شوې "سپتامنز ته اوس ډېره ګرانه شوه چې خواړه او اسونه ولري، دا خو لا پر ځای پرېږده چې د یوې خوندي مېنې خاوند وي" سره له دې هم سپتامنز له مساکیتي ساکانه درې زره سواره تنظیم کړل او د یوې لویې حملې بندوبست یې ونیوه، خو په

هغې نښتې کې چې د کوی نس (Coenus) په قومندانۍ د مقدوني پوځ او سپتامنز د ملېشاوو تر مېنځ وشوه، لومړني غالب شول او د سپتامنز اته سوه سواره او د مقدونيانو تر هغه ډېر کم تلف شول او په خپله سپتامنز له مساګیتانو سره دښتې ته په شاشو د سپتامنز د مرګ په اړه دوه روایتونه راپاتې دي

د مؤلف اړین په روایت له سپتامنز نه زیاتره باختریان او سفدیان جلا شول او مساګیتانو یې کامپ چور کړ او هغه یې له ځان سره بوتله او چې یې واورېدل سکندر له پوځ سره د دوی په لور روان دی، سپتامنز یې وواژه او سر یې هغه ته واستوه.^{۷۱} دغه روایت په ډېرو اثارو کې راوړل شوی، خو هغه د اعتبار وړ نه ښکاري سکندر ته ګرانه وه، چې مساګیتان په خپلې سیمې کې لاندې کړي دا هم عجیبه معلومېږي چې مساګیتان به د یوه غیر یقیني خطر نه د بچ کېدلو لپاره سپتامنز یانې هغه څوک ووژني، چې "د ټول ولس د خلکو د جنګ" محرک و او مشرانو یې ورسره اتحاد کړی و.^{۷۲} د روم تاریخپوه روفوس روایت ګرد سره پیل دی د هغه په روایت سپتامنز چې د نېشې په حال کې ډوب ویده و، مېرمنې یې په توره د هغه سر له غاړې نه پرې کړ مېرمن یې له جنګونو او کوچې ډوله ژوند نه په تنګه شوې او ترېنه یې په وار وار غوښتي وو، چې په خپلو اولادونو

رحم و کړي او له جنگ نه لاس واخلي او سکندر ته تسليم شي، خو هغه د هغې زارۍ نه منلې او ورته يې ويل چې ده ته "مرگ له تسليمۍ نه لږ دردناک دی" ۷۳ "

حقيقت چې هر څه وي، سپتامنز د نن ورځ | په اصطلاح دغسې يو گوريلايي قومندان و، چې د خپلواکۍ د مدافعانو په ملاتړ يې د سکندر "نه ماتېدونکي" پوځ په باختر او سفديانه کې تر دوو کلونو نه ډېر ټال کړ او ډېر يې ترېنه له مېنځه يووړل. د نړۍ دغه نامتو قومندان هغومره چې له سپتامنز نه ستونزې ليدلې دي، له بل چا نه يې نه دي ليدلي.

د سپتامنز په مرگ سره منظم مقاومت له مېنځه لاړ، خو په بدخشان او سفديانه او ځينو نورو ځايونو کې دغسې سختې غرنۍ سيمې لا هم وې، چې لويانو يې د سکندر واکمني نه منله. د بدخشان په غرنیو حصارونو کې څلور دغسې لويان وو، چې په خپلو لوړو او ټينگو کلاگانو کې يې ځانونه خوندي ليدل. سکندر د مغز پر دې ۳۲۸ کال په سره ژمي کې په پای کې پرې غالب شو، خو "په دغه مارش کې يې نژدې دوه زره سرتېري د سپرو او نمونيا نه له لاسه ورکړل." بل غرنی حصار د "سفديانې غر" و چې نه لاندې کېدونکي گڼل کېده او د بلخ يوه مشر او کسيارتز (Oxyartes) خپل سرتېري له خوراكي څيزونو او خپلې کورنۍ سره هلته ځای پر ځای کړي وو. دوی

دغومره ډاډه وو چې د سکندر د پېغام په برابر کې په ریشخند سره ځواب ورکړی و، چې دوی به "یوازې وزر لرونکو سر تېرو ته تسلیم شي" او چې د سکندر انجینران او ډېر نور په شپه کې غره ته وختل دوی بیا ورته تسلیم شول ۷۴

سکندر په دې ډول له درې کلو جگړې کولو او سختو ستونزو له گاللو او د ډېرو انساني تلفاتو له ورکولو نه وروسته په مخزېږدي ۳۲۷ کې په دې بريالی شو، چې باخترياني بلخ، بدخشان، هرات او تر سردريا پورې سفديانه لاندې کړي ده د خپلې واکمنۍ د خوندي کولو لپاره یولړ نوي کارونه وکړل او پخواني يې سر ته ورسول غټ کار يې هغه شپږ لويې نظامي چوڼۍ يا حصارونه وو، چې د سکندريې په نامه ورو ورو ښارونه او د سوداگرۍ د ودې لامل شول پورته يادې شوې سيمې د پخوا په شان د بخدي يا بکټريانه تر لاس لاندې سيمې وې، چې يوازې اريين نژاد خلک پکې اوسېدل او سکندر د بخدي نوي والي امينتاس (Amyntas) ته يې لس زره پلي سرتېري او درې نيم زره سواره تخصيص کړل

د سکندر بل کار دا و، چې د باختري او سفدياني له لورې کورنيو څخه يې دېرش زره ځوانان راټول کړل او مقدوني ډوله نظامي روزنې لاندې ونيول په دغه مقصد چې اوس به يرغمل او وروسته به پوځي افسران وي سکندر دوی

دغومره مهم گڼل، چې هغوی یې خپل "ځای ناستي" ونومول یانې هغوی چې د افسرانو په توگه به د مقدوني ساتونکو ځایونه نیسي د سکندر بل اساسي مدني نوښت دا و، چې د باختري د یوه محلي واکمن اکسیارتز (Oxyartes) له لور رخشانې سره یې په خاصو مراسمو سره واده وکړ، لکه چې وروسته د هغه ځای ناستي سلوکوس نیکاتور د سپتامنز له لور اپامه (Apama) سره واده وکړ او د دوی یو زوی بیا په یونان-باختري دوره کې پاچا شو.^{۷۵} دا ټول په دغسې حال کې چې سکندر په دغو سیمو کې ډېرې ستونزې لیدلې او ډېر سر تېري یې له مېنځه وړل شوي وو او عنعنې پال افسران یې ناراضي وو سره له دې هم سکندر په دغو او نورو کارونو سره د لاندې شویو ولسونو او یونانیانو تر مېنځ د برابرۍ او خپلوۍ اړیکې ټینګ کړل، که څه هم استاد یې ارسطو غیر یونانیان "بربریان" گڼل سکندر د بل کال د پسرلي په اخر کې له زر اسپه بلخ نه د هند په لور وروسته له هغه روان شو، چې په بخدي کې یې خپل شل زره ناروغ او ټپي سر تېري له ځایي خلکو سره ځای پر ځای کړل. دده په څه باندې یو لک پوځ کې له مقدونیانو او یونانیانو سره باختریان، سفدیانیان، ساکا او نور هم ملگري وو. په دې حساب سکندر په تاریخ کې لومړنی کس کېږي، چې د ختیځو او لویدیځو ولسونو په نزدې کولو کې یې نوښت

کړی او په دغه چلند سره یې په باختري کې د یوه نوي او
ډینامیک مدنیت د هسکېدلو لپاره ډگر هوار کړی، چې
وروسته به یې بیان وشي

سکندر په ختیځه اریانه کې:

سکندر د مخزېږدي ۳۲۷ کال په پسرلي کې له
زراسپه (بلخ) نه د هند په نیت له څه باندې یولک یوناني
او باختري پوځ سره روان شو او په لسو ورځو کې د
کوشان کوتل له لارې له هندوکش نه واوښت او بگرام ته
ورسېد، چې هلته یې دمخه یوه چاوښی جوړه کړې وه
دلته د هند د تاکسیلا پاچا او نور پاچا زامن ورته ورغلل
او د خپل رقیب د پنجاب پیاوړي پاچا پورس (Purus)
د لاندې کولو په مقصد یې د مرستې وعده ورکړه د
همدغه مقصد لپاره دوی پیلان او نور سوغاتونه هم هغه
ته وړاندې کړل سکندر د کابل سین پر غاړه ته ترڅو
ننني جلال آباد ته نژدې د نیاسا (Nysa) ښار ته ورسېد،
چې مؤسس یې د ډایونیسس (Dionysus) په نامه یو
خدای ګوټی ګڼل کېده او سکندر هغه په خپل حال
پرېښود. سکندر دلته خپل پوځ دوه ځایه کړ، وړه برخه
یې د دوه قومندانانو په سروالی د خیبر له لارې د اباسین
یا انډوس (Indus) ته درسېدلو په مقصد وګمارله او په
خپله یې د پوځ له لویې برخې سره د کونړ خوسپس او

باجور لار ونيوله ^{۷۶} په کونړې اسپه سيان (Aspasians) او په باجور کې د هغو يوه څانگه گورايينان (Guracans) او په سوات کې يې بله څانگه اساسي نيان (Assaceniens) په کلاگانو کې اوسېدل اسپه سيان په سانسکرت کې اسواکا (Asvaka) يا اسوه غانه يادېدل، چې وروسته په اسلامي دوره کې په افغان ياد شول

د خيبر د لارې پوځ بې له کوم خطرناک مقاومت نه په څه باندې يوه مياشت کې اباسين ته ورسېد، خو سکندر په کونړ کې له ټينگ مقاومت سره مخ شو د مؤلف گرين په وينا "له هغې غرنۍ سيمې نه چې دى تېر شو گرانه وه چې جوړه وکړي او له ډېرو دغسې قوي خلکو سره مخ شو چې ځانونه يې لومړى درجه جنگيالي ثابت کړل په يوې نېستې کې غشي يې له اوږې نه تېر شو او د جنگ تر پايه پورې چې د ۳۲۷ له نومبر نه د ۳۲۶ تر فبرورۍ پورې اوږد شو حال يې چې په دقيق ډول وپوښل شي، خورا لړزنده او عصبي به بيان شي زياتره ديوال لرونکي ښارگوټي چې ده پرې ودانگل ددې پرځاى چې خپل ورونه پرانېزي ټينگ مقاومت وښود او څه وخت چې په پاى کې لاندې شول، اوسېدونکي يې د انتقام په ډول ټول له تېغ نه تېر کړل ^{۷۷} سکندر د انډاکا (Indaca)، انداراج ؟، برکوټ (Birkot) بريکوټ او آري گانين (Arigaion) هرناى يا ارنوايي ښارگوټو له لاندې کولو نه

وروسته د چترال ښار هم لاندې کړ، چې د اسپه سیو ډېر مهم ښار و^{۷۸} د اساسنیانو په ملک کې د مساگا (Massaga) ښارگوټی له څلورو ورځو نښتو نه وروسته په سختې سره ونیول شو او د هغه اوه زره هندي سر تېري اجیران یې، چې د اسپه سیانو واکمن استخدام کړي وو، ووژل دوی د جنگ په اخر کې یونانیانو ته تسلیم شوي وو^{۷۹} د اساسنیانو په سیمه کې د اورنوس (Ornos) غرو، چې د اوسني سوات او بونیر خلکو ور ته پناه وړې وه سکندر د هغو د لاندې کولو په نیت هم شو، لکه چې د سفدیانه غره کې یې هم همدغسې کړي و یونانیان معتقد وو، چې د دوی خدایگوټو دایوني سوس (Dionysus) او هېراکلیس ډېر دمخه هند لاندې کړی وو، سکندر وغوښتل چې د هغو تقلید وکړي، بلکې تر هغونه لازیات وکړي نو یې هلته په جگړه کې په خپله برخه واخیستله " او تر احتیاط نه زیات له انرجي نه کار واخیست او په پای کې چې له هرې خوا نه پرې گوزارونه کېدل، په ځمکه ولوېد " او سخت تپي شو اخري بری سره له دې هم د مقدونیانو شو او سکندر لومړی کس و، چې د غره سر ته وخته د اباسین په لویدیځ کې د هغه اخري عمل ډېر زیرو و له پلوتارک نه روایت دی، چې " وروسته له هغه چې هغه په یوه ښار کې ورسره اوربند وکړ، پرې یې ښوول چې ولاړ شي، د تگ په وخت کې

يې پرې نابیره ودانگل او ټول يې ووژل او دغه عمل د هغه په نظامي سوانح کې د يوه داغ په شان نښتی دی، په نورو ټولو حالاتو کې هغه د يوه پاچا په شان د رواج له مخې جنګ کړی دی.^{۸۰} د سکندر تاريخي بيوگرافي ليکونکی پروفيسر پيټر گرین وايي، چې "د هندوش اهندو کشا جنګي قومونو سکندر له دغسې ډېر سخت مقاومت سره مخ کړ، چې هغه هېڅکله تجربه کړی نه و."^{۸۱}

سکندر په هند کې:

سکندر د ۳۲۶ مخزېږدي کال په اپريل کې د خپل پوځ د دواړو برخو په سروالي له اباسين نه او د هند په برخه کې چې له اټک نه يو څو ميله ليرې په شمال کې پروت دی، تېر شو او د تاکسيلا نوي پاچا امفي په نظامي مرسته د پاچا پورس د لاندې کولو په نيت د پنجاب په لور روان شو. تکسيلا د اباسين او جيلم د سين ترمېنځ يو لوی ښار و او له جېلم نه خوا د پاچا پورس علاقه وه، چې په هند کې تر ټولو پياوړی پاچا و. ده هم د بېسوس په شان فکر کاوه، چې سکندر به له خپل پوځ سره د جېلم له سين نه تېرېدلی ونه شي، خو سکندر له هغه نه تېر شو، لکه چې دمخه له امون نه تېر شوی و. په هغې جگړې کې چې د پورس پاچا "پوځ او د سکندر د پوځ ترمېنځ

وښتله، دهند له پوځ نه نژدې شل زره پلي او درې زره سواره تلف شول يونانيانو هم تلفات وركړل په پای کې پاچا پورس سکندر ته تسليم شو او د دواړو ترمېنځ روغه وشوه او دواړه سره مخامخ شول پورس د سکندر د يوې پوښتنې په برابر کې چې اوس څه درسره وکړم وويل چې "دغسې سلوک راسره وکړه، چې يو پاچا يې بايد وکړي" سکندر بيا وپوښته، چې که کوم بل څه رانه غواړي؟ په ځواب کې يې واورېدل چې "زما په دغې غوښتنې کې هر څه پراته دي" سکندر په دغه ځواب سره خوښ شو او پاچايي يې بېرته ورته وکړه^{۸۲}

د غالب او مغلوب پاچايانو دغه محاوره د احمد شاه دراني او د پنجاب د مغلو مغلوب وایسرای مير معين الملک محاوره راپه يادوي، چې څه باندې دوه زره کاله وروسته له هغه لاهور ته نژدې شوې وه معين الملک د احمد شاه ددغې پوښتنې په ځواب کې، چې که زه ستا لاس ته درغلی وای، څه به دې راسره کړي وای؟ وويل چې "ما به دې سر پرې کړي او هغه به مې خپل شاهنشاه ته استولی وای" احمد شاه بيا وپوښته، چې اوس چې ته زما په لاس کې يې څه درسره وکړم؟ هغه بيا وويل چې "که سوداگري يې خرڅ مې کړه، خو ته پاچا يې يو عادل او زړه سواندی پاچا احسان راسره وکړه او ومې بښه"

احمد شاه همدغسې وکړل^{۸۳}

خو سکندر د خپل بري په هسکه او د ځوانۍ په قوت کې د خپل پوځ په برابر کې مغلوب شو له جنگ نه ستومانو او له خپل وطن نه مسافر سر تېرو او افسرانو يې نور نه غوښتل جنگ وکړي او دمخه ولاړ شي سکندر ډېر کوبښن وکړ، چې هغوی له خپل عزم نه واړوي، خو بريالی نه شو که څه هم د اوږدې وينا په ترڅ کې يې ورته وويل چې تاسې زما په قومندانۍ ډېر هېوادونه لاندې کړي او نژدې ده چې ټوله نړۍ ونيسو او " دغسې امپراتوري به هېڅ پولې ونه لري، خو هغه چې خدای د ټولې نړۍ لپاره ټاکلي دي " دا يې هم ورته وويل، چې "لاندې شوې نړۍ په تاسو پورې اړه لري، د شتمنۍ زياتره برخه يې لادمخه د تاسو په لاسونو کې لوېږي او هغه وخت چې ټوله اسيا لاندې شي، زه به له دېنه هم وړاندې لاړ شم چې يوازې ستاسې غوښتنې پوره کړم له هغه نه چې تاسې خيال کوئ ډېر شته او قدرت به ولرئ زه به هغوی چې پاتې شي، د هغو د رخې وړ وگرزوم چې غواړي ستانه شي "

کوي نس (Coenus) يوه افسر د نورو له خوا د اوږدې مودې وينا په ترڅ کې د ټولو د گټې او مصونيت په خاطر وويل، چې ټول موجود پوځيان " له تاسره د جنگ خطر ونه او سختۍ گالي او له هغو نه ځينې وژل شوي، ځينې چې په زخمونو سره معيوب شوي وو، د اسيا په بېلو

پلو برخو کې پاتې شوي دي او ډېر نور له ناروغۍ نه مړه شوي دي او په دې ډول له هغه لوی پوځ نه کم پاتې شوي او د یو څو نورو روغتیا او پخوانی قوت او عزم له مېنځه تللی دی دوی هر یو په ټینګه غواړي خپل پلار او مور یا خپله مېرمن او بچیان، که ژوندي وي، وويني. ټول د خپل کور آشنا خاوره غواړي په دې هیله چې له سره یې وويني او ژوند وکړي، نه په غریبۍ او بې نومۍ سره، د پخوا په شان، بلکې په هغې خزانې چې د تاله برکته یې گټلي په بڼه نامه او شتمنی سره. کوبښن مه کوه ددغسې کسانو قومندانې وکړې، چې نه غواړي درپسې لار شي، که د هغو زړه در سره نه وي، ته به د هغو پخوانۍ زړور تیا یا پخوانی روح ونه مومي. صاحبه! که تر هر څه لوړ یو خیز وي، چې یو بريالی کس پرې پوه شي، هغه دادی چې څه وخت پر ځای ودرېږي^{۸۴}

د سکندر وروستی وخت:

سکندر بیا نه یوازې "پر ځای ودرېد" بلکې پر شا ولاړ او په سره اوږي کې د بلوچستان د ګاکرو له پاسه د مقدونیه په لور روان شو او وروسته له هغه چې په دغې سختې لار او تودخې کې یې ډېر سرتېري هلاک شول، بابل ته ورسېد تر هغه دمخه د سوسه (Susa) په ښار کې د باختراو فارس ملکونو له لوړو کورنیو نه په یوه روایت

نښه زړه او په بل روایت لس زړه نجونې د پوخ سر تېرو او افسرانو ته په لوړو مراسمو سره واده کړې. د داریوش یوه لور یې له خان سره او د هغه د کورنۍ نورې نجونې او داسې هم د نورو لوړو کورنیو نجونې یې له خپلو افسرانو سره جوړه کړې، چې په هغو کې د سپتامنز لور اپامه هم وه، چې سلو کوس نیکه تور ته یې واده کړه. وروسته په بابل کې یې خپل وطنوال په دې ډول مخاطب کړل

"غوایم دریاډه کړم چې هغه وخت چې زموږ په خدمت کې شامل شوی، ستاسې حال څنگه و؟ اول به د خپل پلار له وخت نه شروع وکړم، هغه وخت چې هغه وموندلی تاسې خوار، بې وزلي او کوچي خلک وئ، چې د غرو په لمنو کې مو وړې رمې پیولې، چې هغه مو د غرنیو گاونډیو قومونو په مقابل کې له جنگ نه پرته ساتلی نه شوي، هغه هم زیاتره وخت په نابریالي ډول د اغوستلو لپاره هغه د پوټکو پرځای کالي درکړل او له سپېرو غرو نه یې ښېرازو هوارو ته ښکته کړئ او درته یې وښووله چې له دغو قومي خلکو سره وجنگېږئ، ددې لپاره چې مجبور نه اوسئ د خپل ژوند د خونديتوب لپاره سختو ځایونو ته پناه یوسئ هغه ښارونو ته راوستلئ، عادل قانونونه او ضابطې او مدني رواجونه یې درکړل په دغو بربریانو باندې یې واکمن کړئ، یانې هغوی چې تل یې زورولي، خپلي او مریي کولئ او تاسې یې له لاس لاندې

کسانو څخه خپلواکۍ ته ورسولئ " سکندر وروسته له هغه چې د خپل پلار له خوا د یونان د لاندې کولو قصه وکړه، په خپلې قومندانۍ سره یې د هخامنشي امپراتورۍ، مصر، باختر، سفدیاني او هند د لاندې کولو بیان وکړ

"ما له خپل پلار نه د سرو او سپینو زرو یو څو جامونه او د شپیتو تالانو Talents یوه خزانه او پنځه سوه تالان پور په میراث وموندل اته سوه نور تالان مې پور کړل او له دغسې هېواد نه روان شوم، چې حتی تاسې یې مړولی نه شوئ " اوس "مصر، سائرین Cyrene چې بې له جنگ جنگ نه مې ترلاسه کړل، ستاسې دي سوریه، فلسطین او بئن النهرین ستاسې دي د بابل، باختر، سوسه او د لیدیا شتمني، د پارسیانو شتمني او د هنديانو شتمني ټولې ستاسو دي او سر خلاصی سمندر ستاسو دی له تاسو نه والیان، جنرالان او لوی واکمنان هسک شوي دي زه له دغو ډېرو غنیمتونو نه، له دغه تاج او زېږې چينې نه پرته څه لرم؟ ما هېڅ څيز د ځان لپاره ساتلی نه دی له تاسو نه هېڅ څوک له دغو شتمنیو نه پرته چې تاسې لپاره ساتل کېږي، زما شخصي خزاني ته گوته نیولی نه شي زه د هېڅ څيز ساتلو لپاره اړتیا نه لرم، ځکه چې زه هغه څه خورم چې تاسې یې خورئ د تاسو په شان خوب کوم په رښتیا کوم خواړه چې زه یې خورم زیاتره وخت

نظر د تاسو له خوړو نه چې بڼه دي، لا ساده دي او زه پوهېږم چې زیاتره وخت زه هسې وینم ناست یم، چې وگورم تاسې په آرامۍ او مصونیت سره خوب وکړئ له تاسو نه ځینې گیلې کوي، چې ستونزې او سختۍ مو گاللي دي، آیا له تاسو نه څوک ویلی شي چې تاسې هغه ستونزې گاللي دي چې ما نه دي گاللي؟ له تاسو نه څوک ویلی شي، چې هغه زما لپاره ډېرې سختۍ تېرې کړي نظر دېته چې ما یې په اړه سختۍ گاللي دي؟ راحۍ اوس هر یو چې له تاسو نه زخمو نه لري ځان لوخ کړي او زه به خپل زخمو نه وښییم زما د بدن هېڅ برخه البته د مخې برخې له داغونو نه خالي نه ده او نه داسې وسله شته چې زما په بدن باندې یې ټیټې نه و پرې ایښي. زه د لاس په لاس جگړه کې په تورې سره ټپي شوی یم، زه په غشو او د منجلیقونو په گوليو سوری شوی یم، زه بیا بیا او ټول ستاسې په خاطر په کاڼو او سوټیو وهل شوی یم. ما ستاسې د ودونو لپاره جشنونه نیولي، لکه څنگه چې مې د خپل واده لپاره جشنونه نیولي دي او د تاسې ډېرو ماشومان به زما د ماشومانو خپلوان وي^{۸۵} خو دده د وینا اخري برخه رښتیا نه شوه، ځکه چې دی په همدغه بابل ښار کې د مخزېږدي ۳۲۳ کال د جون په دیارلسمه د دره دېرش کلونو په منگ په ظاهر کې د شدیدې تېې له امله مړ شو

په نړۍ کې د سکندر په شان قومندان، هغه هم ځوان قومندان، تېر شوی نه دی. ده د خپل وخت نزدې ټوله معلومه نړۍ په لنډې مودې کې لاندې کړه. په هغویې هېڅ رحم نه کاوه، چې ورسره جنگېدل او مغلوبېدل څنگه چې ده بېحسابه جگړې گټلې، بېحسابه انسانان هم وژل شوي دي، که څه هم هغوی یې بېدل چې ورته تسلیمېدل له بلې خوا ده په بابل کې د یوې سترې غونډې په ترڅ کې د مغلوبو او غالبو ولسونو د زرگونو نارینه او ښځینه ځوانانو په جوړه کولو سره ددغو ولسونو ترمېنځ د "پخلاینې او اتحاد" بنسټ هم کېښود، په دغه مقصد چې "د لاندې شویو او فاتحانو ترمېنځ توپیر له منځه یوسي"^{۸۶} ده لادمخه په باخت کې د همدغه مقصد د واقعي کېدلو په لور عملي گامونه اخیستي وو، چې نتیجه یې هلته د یوه نوي ډینامیک مدنیت هسکېدنه شوه. په واقع کې دده په یرغلونو سره د ختیځ او لویدیځ ترمېنځ د لومړي ځل لپاره د سوداګرۍ او پوهاو لار خلاصه شوه، خو دده د خپلې ویناله مخې ده مغلوب ولسونه لوټ کړل، په دغه مقصد چې خپل خوار مقدونیان او یونانیان شتمن کړي، نو د ساکا مشرانو هغه وینا سمه وختله چې ورته یې ویلي وو، چې "ته لومړی کس یې چې له حد نه د ډېرو څیزونو په لرلو سره دې ولېره پیدا کړې ده" له دې ټولو سره سره یا د هغوله امله

سکندر او کارونه یې اوس هم د معما په شان دي او تاریخپوهانو ددغې معما د پوهېدلو په مقصد ډېر آثار کښلي او لایې هم کارېي. سکندر په نړۍ کې د هغو له ډلې نه دی، چې په اړه یې بیخي ډېر آثار خپاره شوي دي. په خاص ډول د یادونې وړ ده، چې د سکندر له امله د اریانه د ولسونو تاریخ د لومړي ځل لپاره ډېر روښان شو، خو تراوسه په قانع کوونکې توګه یقیني شوې نه ده، چې سکندر ولې دغسې نه فکر کېدونکي کارونه وکړل، چې یې وکړل.

یونان - باختري دولت:

د سکندر له مړینې نه زر وروسته سپېڅلی اتحاد له مېنځه لاړ او امپراتوري یې له یو څه کر کېچ نه وروسته د هغه د څلورو جنرالانو تر مېنځ ووېشل شوه: مقدونیه او یونان د کساندر (Cassander)، مصر د بطليموس (Ptolemy)، تریسس او وړه اسيا د لای سماکوس (Lysmachus) او بابل، پارس، باختر د سلوکس نیکاتور (Seleucus Nicotar) شول. په دې ډول نیکاتور چې د بابل والي و، په ۳۱۲ کې د سکندر د امپراتورۍ د پراخې برخې واکمن شو، خو په مخزېږدي ۳۰۵ کې مجبور شو چې د هندوګش ختیځې خوا سیمې د هند پاچا چندرا ګوپتا موریایا ته پرېږدي، چې د سکندر له مړینې نه

وروسته پاچا شوی او د پتالي پوتره یا پتنه ښار یې مرکز
 گرزولی و ده د نیکاتور ټول هغه کوشنونه شند کړل،
 چې د امپراتورۍ د ختیځو برخو د خوندي کولو لپاره یې
 کول ديوه تړون له مخې نیکاتور ومنله، چې د پنځه
 سوه پیلانو په عوض دغه سیمې د گد روسیه بلوچستان،
 په گدون چندرا گوپتا ته پرېږدي سره له دې هم د موریان
 کورنۍ په گندهارا یانې کابل او کندهار باندې حاکمه
 شوه په دې ډول د هندو کش غرونه د سلوکوس او د
 موریان کورنۍ تر مېنځ پوله شول دغه امپراتورۍ د چندرا
 گوپتا د لمسي، اشوکا په دوره کې له هرات نه تر بنګال
 او میسوري پورې پراخه وه او بودايي دین هم پکې خپور
 شو بودیزم حتی په چین کې هم د مذهبي ډلو په کوشن
 سره لار وموندله، خو د اشوکا له واکمني وروسته د موریان
 امپراتورۍ چې د هند لومړۍ امپراتورۍ وه، مخ په خورې
 شوه او په مخزیردي ۱۸۵ کې له ۱۳۶ کلونو عمر نه
 ورسته له مینځه لاړه د چندرا گوپتا تر وخت پورې د
 هنديانو ژبه، سانسکرت یوازې ویل کېده او له هغه
 وروسته ولیکل شوه.^{۸۷}

باختر ته د نیکاتور توجه هم هغومره ډېره وه، لکه د
 سکندر چې وه دی هم د سکندر په شان د باختریانو زوم
 و او په هغه برسېره ډېر یونانیان او مقدونیان لکه چې
 دمخه ویل شوي، په باختر کې پاتې شوي وو لکه چې

ویل شوي سکندر برسېره پر دې چې شل زره ټپي او ناروغ یونانیان یې له ځایي خلکو سره پرې ایښی و، د باخترا او سفدیانی له لوړو کورنیو څخه یې دېرش زره ځوانان نظامي خدمت ته جلب کړي وو برسېره پر دې په اریا، هرات، اراکوزي، کندهار، بلخ، بکټرا او داسې یې هم په سفدیانه کې یو لړ نظامي چوڼۍ جوړې کړې وې، چې هغه ورو ورو په ښارونو بدلې شوې او یونانیان پکې اوسېدل سلوکوس ۳۱۱-۲۸۱ مخزېږدي او د هغه ځای ناستی زوی انتیاکوس Antiochus په باخترا کې د یونانیانو ځای پر ځای کولو ته لاهم دوام ورکړ دوی د نویو ښارونو بنسټ هم کېښود چې په دغه عمل سره یې د یوناني کولو حرکت پیاوړی کړ. ددغه حرکت غټه بېلگه د آی خانم ښار دی، چې په ختیځ باخترا کې د امو او کوچي سینونو د یوځای کېدلو په برخه کې په مخزېږدي ۳۰۰ کې یې بنسټ کېښودل شو بنسټ ایښودونکی په خپله نیکاتور و دغه ښار هم د یوناني ښارونو په شان د یوې جگې غونډۍ په اړخ کې ودان شو اصلي نوم یې یوناني و، چې تراوسه هم معلوم شوی نه دی. ښار د یونانیانو او په خاص ډول د هغو د واکمنې ډلې لپاره جوړ شوی و او هغه ځانگړ تیاوې یې لرلې، چې یوناني ښارونو لرلې لکه د واکمن ماڼۍ، جمناریم، تیاټر، پراخ انگرونه او ډبرینې پڼې ستنې^{۸۸}

آی خانم د باختر مرکز شوی و، چې والي یې له هغه نه د سلوکوس تر لاس لاندې باختر او سفدیانه اداره کوله مهمه داده، چې د باختر والي دیودوتس (Diodotus) په مخزېږدې ۲۵۶ کې باختر خپلواک اعلام کړ او په دې ډول یې د یونان-باختري خپلواک دولت بنسټ کېښود، چې څه باندې یوه پېړۍ یې په باختر کې عمر وکړ. دغه دولت چې په شمال کې ډېر ځایونه د مرو په ګډون له لاسه ورکړل، د ختیځ په لور یې ډېر پرمختګ وکړ. نه یوازې د هندوکش د سهیل ټولې ځمکې یې د اریا (هرات) په ګډون د موریاله واکمنونه ونیولې، د مخزېږدې ۱۹۰ او ۱۸۰ کلونو ترمنځ یې د شمالي هند لویه برخه هم لاندې کړه، خو واکمنو یې ونه شو کولی دغه پراخ ملکونه سره یو موټی وساتي، ځکه چې په دوی کې دوه واکمني کورنۍ هسکې شوې. د ډیمتریوس (Demetrius) کورنۍ په شمالي هند کې او د یوکراتیدس (Eucratides) په باختر کې دغه وېش په ختیځ کې د یونان واکمني د خوندي ساتلو د هیلې لپاره د مرګ څپره شوه. دا په دغسې حال کې چې سر تېري یې چې یوناني وو، وار په وار په جنګونو کې له لاسه ورکول، بې له دې چې نوي یوناني ملاتړان تر لاسه کولی وشي، نو واکمنان یې کمزوري کېدل.^{۸۹} په پای کې، چې زربه ولیدل شي، په یونان-باختري دولت باندې د مرګ

خپېره له باندې نه حواله شوه، لکه چې په هخامنشي امپراتورۍ باندې هم دغسې شوي و خو یونان باختري بڼه پرمختللي او روښانه دوره وه هغه د زرو ښارونو په نامه یادېده، له زراعتي او کليوالي حال نه تېره شوې، مدني او ښاري دورې ته رسېدلې وه. په دغې دورې کې محلي او ترانزيتي سوداگري وده کړې وه، چې له امله يې نقره يي سکې پرېمانه په چلند کې وې ددغه نوي مدنيت ترڅنگه د باختريانو او ښاري يونانيانو او د کليو او بانډو خلکو په دغسې فضا کې سره گډ ژوند کاوه، چې د اروپايانو او اسيایانو د ورورۍ او همکارۍ لوره بېلگه گڼل شوې ده د مؤلف هولت په وينا د نولسمې پېړۍ اروپايي پوهانو په باختر کې د لرغونې نړۍ ډېر بڼه اړخونه وموندل. ځينو لاد بېلو کلتورونو د خلکو ترمنځ دغه وروري لږ تر لږه په ځينو برخو کې داسې گڼله، چې نړۍ يې د عيسويت د هسکېدلو لپاره هواره کړې وي.^{۹۰}

پارتیه:

د پارت دولت، چې د یونان-باختر په لويديځ کې هسک شو، د وروستي په زیان تمام شو، که څه هم هغه ورته د سلوکيدي خطر مخه نیولې وه. پارتیه د دامغان، شاه رود، جوين، سبزوار، نیشاپور، طوس، ترشيز له سيمو او د هريرود له حوضي نه جوړه وه.^{۹۱} دا هغه سيمه

وه، چې په منځنيو پېړيو کې د خراسان په نامه ياده شوه پارتيه دوه کاله وروسته له هغه په مخزېردي ۲۵۴ کې سرهسک کې، چې د يونان باختري دولت په بلخ کې د ديودوتس په سروالي په واک رسېدلی و د پارت د دولت د بنسټ ډېره ارساس (Arsaces) ايښې وه، چې په ارساک (Arsak) يا ارشاک يادېده دی د پرنای (Parnae) څانگې مشر و، چې د پوونده دهای (Dahae) قوم يوه برخه وه او هغه مساگيتا (Massagetae) ته منسوب وه دوی چې په اصل او نسب کې ساکاوو د کسپين او ارال تر مېنځ سيمو کې اوسېدل^{۹۲} د گرشمن په وينا د ايران په خاوره کې د پارني ټوټل د ستي اساکي قومونو د هغه لوی حرکت مخکې گڼل کېدلی شي، چې يوه پېړۍ وروسته د هغو يرغل ايراني اد پارس دولت نسکور کې او د يونان باختري واکمني يې ختمه کړه.

په هر حال د پارت واکمني اول تر څه حده د ارساک د ورور تيريداتس (Tiridates) او په پوره ډول د متريداتس (Metridates) په پاچايي کې په يوې امپراتوري بدله شوه ددغې کورنۍ هر پاچاد پارتيا د مؤسس ارساس (Arsases) په لقب يادېده او وروستی پاچايي ارته بانوس (Artabanus) د دېرشم ارساس لقب درلود لومړی متريداتس له مخزېردي ۱۶۰ نه تر ۱۴۰ پورې ماد، ايلام، پارس، کاراسين Characene، بابل،

اټوريه په لويديځ کې او ګد روسيه او ممکن هرات او سيستان په ختيځ کې لاندې کې په دې ډول د پارت امپراتوري په اروپا کې د روم د امپراتوري رقيب شوه، چې د سلوکوس امپراتوري يې لاندې کې او په خپله يوه لويه امپراتوري جوړه شوې وه، خو هرات او سيستان چې د مخزېږدي لومړۍ پېړۍ پورې د پارت د امپراتوري يوه برخه وه، له هغه وروسته د ګوندوفاريس (Gondophares) په مشرۍ خپلواک شو. دی چې په خټه ساګاو له سيستان نه تر ابا سين نه خوا پورې يې دغسې يوه لويه امپراتوري جوړه کړه، چې تر زېږدي درېيمې پېړۍ پورې پرځای وه، چې له هغه وروسته ساسانيانو لاندې کړه، د ساساني اردشير پاچا د پارتیه وروستی پاچا رته بانوس په له مېنځه وړلو سره د پارتیه امپراتوري په زېږدي ۲۲۴ کې ختمه کړې وه.^{۹۴}

د چين د لوی دېوال بشپړېدل او په باختري باندې د هغه اغېزې:

په اصل کې دا د چين د لوی دېوال بشپړېدل و، چې د يونان-باختري دولت د نسکورېدلو لامل شو. دغه دېوال د چين په نامه د واکمنې افسانوي مؤسس شهه هوانګ ټي Shih Huang Ti په دوره کې په ۲۲۰ مخزېږدي کې بشپړ شو. چينايان له ډېر پخوانه د دفاعي دېوالونو په

جوړولو معتقد شوي او په شمال او شمال لويديځ سرحدونو کې يې ډېر دېوالونه درولي وو شه هوانګ ټي پاچا هغه ترميم او نور هم پياوړي کړل او له يوه بل سره ونښلول، چې ټول اوږدوالي يې خوارلس سوه ميله شو دغه دېوال دغومره پراخ و، چې د سرک په ډول ترېنه کار اخيستل کېده او په ټول اوږدوالي کې يې د څارنې دغسې برجونه جوړ شول، چې د لنډو دوه غشو په اندازه سره ليرې وو، په ورځ کې د دود په علامو او په شپه کې په رڼا سره د يرغلګرو خبر ورکول کېده هغه ددغسې ستر ديوال لپاره د بزګرو، جنګي بنديانو، گدايګرو، جانيانو او مريانو له بېگار نه استفاده وکړه فکر کېږي، چې يو ميليون انسانان به د هغه په جوړېدلو کې تلف شوي وي^{۹۵} د چين کورنۍ نه وروسته د هان کورنۍ واکمنه شوه او واکمني يې څلور پېړۍ اوږده شوه د دېوال درولو اصلي موخه په چين باندې د مغلي پوونده قومونو د يرغلونو او وړانيو مخنيوی و د هسيونګ نو Hsiung Nu قوم چې وروسته په هونانو Huns ياد شول او د ترک مغولي خلکو يو لوی پوونده قوم و او په ختيځې سايبيريا کې اوسېدل، له هغه وروسته د لويديځ په لور مخه وکړه دوی د مخزېږدې درېيمې پېړۍ په نيمايي کې سره يو موټی شول او د شان يو Shan Yu په مشرۍ يې يو پياوړی ولس جوړ کړ^{۹۶}

یوچیان یا کوشانیان:

د چین دېوال په بشپړ بدلو سره دغسې پېښې په یوې بلې پسې وشوې، چې له امله یې تر باختر او هند پورې ډېر ولسونه له خپلو مېشت ځایونو نه بېخایه شول. په پیل کې هونانو په مخزېردې ۱۷۷ کې د لویدیځې کانسو Kansu په یوچیانو Yue Chih ودانگل او هغوی یې اړ کړل، چې د لویدیځ پر لور کوچ وکړي. د دوی وړه ډله یا واړه یوچیان د تبت شمال ته او لوی یوچیان منځنۍ اسیا ته د ایلې درې ته وکوچېدل. خو کاله وروسته یوچیان د هونانو او ووسون Wusun قوم په گډون مجبور شول د جنوب په لور مخه وکړي او د خپلې مخې کوچي قومونه پرارته اړ کړي. په دې ډول د تارم سیمه د لومړي ځل لپاره د ترکمن مغلي قوم هان شوه.^{۹۷} ددغه حرکت په لړ کې یوچیانو د ساکا په قومونو باندې لنگر واچوه او سغدیانه یې ترېنه ونيوله او د ساکا قومونه له آمو نه تېر شول او باختر یې ترلاسه کړ. په دغه وخت کې په یوچیانو او ساکا پورې اړوندې پېښې رڼې نه دي، خو دغومره څرگنده ده چې ساکي قومونو باختر د هغه له واکمن هلیو کلیس Heliocles نه د مخزېردې ۱۴۰ او ۱۳۰ کلونو ترمنځ ونيوه او د آی خانم ښار پاچایي ماڼۍ یې په ۱۴۵ کې وسوزوله، په داسې حال کې چې یوناني اوسېدونکي یې له ښار نه دمخه وتلي وو. د شاوخوا محلي

خلکو د ښار ودانۍ ونيولې او د پرار شويو شتمني يې خپلې کړې څه وخت وروسته د چيني ترکستان يوچيانو هم په آی خانم ودانگل او وران يې کړ يوازې په غونډۍ باندې د آی خانم حصار پاتې و، چې په هغه کې د تيموريانو تر وخته پورې ژوند کېده.^{۹۸}

ساكي نامتو قومونو، چې باختر لاندې کړ د سترابو د ليکنې له مخې دا دی آسي (Asii) يا اسيوبي (Asioi)، پاسيه نوی (Pasionoi)، توخاروی (Tokhario) او ساکارالای (Sakaraulai) دوی ټول د سردريا (Jaxartes) د شمال له ملکونو څخه وو يوازې توخاروی د يوچيانو زری شمېرل کېدلی شي^{۹۹} د آمو سین شايد په همدغه وخت کې د ساکا دیوه تېر هاما ورگه څخه د هامو يا آمو په نامه یاد شوی وي آمو يونانيانو دمخه له وڅښ نه (Wakhash) څخه په اکسس (Oxus) اړولی و^{۱۰۰}

يوچيانو هم په خپلې نوې مېنې سفديانه کې ډېره توخته ونکړه، په مخزېږدي ۱۲۶ کې له آمو نه تېر شول، آی خانم يې نور هم وران کړ او باختر يې له ساکا قومونو نه ونيوه زياتره ساکا بيا په درنگيانه او اراکوزيه وربښکته شول په کومو کې چې ساکا دمخه مېشته شوي وو درنگيانه د ساکا په مېشته کېدلو سره اول په ساکستانه او بيا په سيستان یاد شو او سيستان د دوی دايمي هېواد شو ساکاوو وروسته کابل او پنجاب هم

لاندې کړ او کله چې په هند کې یوچیان پرې لاس بری شول، دوی بیا مالوان او کجرات ته لاړل او هلته یې تر زېږدي څلورمې پېړۍ پورې واکمني وکړه.^{۱۱}

په باختر کې د یوچې د لوی ټبر پېنځه څانګې ځای پر ځای شوي وي، دوی چې په اصل کې سپین پوټکي اریایي وو، د ساکالوی ټبر ته منسوب وې د هرې څانګې مشر یابغو (Yabghu) په خپلو یوچیانو، باختریانو او یونانیانو باندې واکمني کوله. باختر دوی سره وېشلی او د ځایي مشرانو په مرسته یې اداره کاوه څه باندې نیمه پېړۍ وروسته د زېږدي لومړۍ پېړۍ په نیمايي کې د کوی-شانګ (Kuei-Shaung) د څانګې مشر، کجولو کدفیزس وکولی شول ددغو څانګو مشران سره یو موټی کړي او د یوه دولت بنسټ کېږدي له هغه وروسته دغه دولت د نورو ملکونو په لاندې کولو سره د کوشان امپراتوري شوه. پاچا کدفیزس وروسته د هندوکش په سهیل کې کې پن (Ki-Pen) کاپیسا، کاوفو (کابل) د یونان باخترې وروستی پاچا هرمايوس (Hermaeus) او غزني او داراکورني شمال سیمې له یهلواياونه ونيولې. هنديانو پارتان د پهلواها په نامه یادول. هرمايوس د هندوکش په سهیل کې د یونان باخترې دولت وروستی پاچال ګڼل کېږي کدفیزس تر اباسین پورې ټولې سیمې لاندې کړې او وروسته له ۳۸ کلونو پاچایي نه مړ

شو دده د دورې سکې دغومره ډېرې دي، چې ځینې د هغو له مخې وایي چې دده د واکمني موده اتيا کاله وه دده لمسی پاچا ویماتاکتو Vima Takto په خپلو سکو کې خپل ځان ستر ژغورونکي Store mergas بنوولی^{۱۰۲} د کوشاني پاچایانو ډېر نومیالی کنشکا نومېري، چې امپراتوري یې له گنگانه نیولې تر تارم حوضې پورې غزېدلې وه. په لویدیځ کې یې پارتیه گاونډۍ وه، خو سرحدونه یې چې د سکندر له امپراتورۍ نه وروسته ډېره پراخه امپراتوري وه د هر پاچا په وخت کې ناپاکلی او د تغییر په حال کې وه د کنشکا پای تخت په ژمي کې پوروشاپورا پېښور او په اوږي کې باگرام و د کنشکا په وخت کې بودايي دین دننه په امپراتوري کې ښه خپور شو او د مذهبي مبلغانو له لارې یې چین ته هم لار وموندله دغه ډېره پراخه امپراتوري د کنشکا کورنۍ د پاچایانو په وخت کې د سوداگرۍ په ښې پرمختیا سره په ښه حال وه. په تېره د پاچا هوشکا Huviska په وخت کې چې ممکن د خپل عظمت هسکې ته رسېدلې وه، خو د پارس د ساساني امپراتورۍ مؤسس اردشېر په ۲۲۶ زېږدي د کوشاني پاچا واسیوډېوا ته ماتې ورکړه او په دې ډول یې د کوشاني واکمني ختمه کړه.

ساسانيان او يفتليان:

اردشېر د خپل ورور پاچا شاهپور له مرگ نه وروسته پاچاشو پلار يې پاېک او نيکه يې ساسان نومېده، چې د پارس په پلازمېنه استخر Stakher کې د اناهيتا Anahita خدای گوټي په معبد کې مذهبي مشر و د اردشېر پاچايي په ساساني ياده شوه، لکه د پارتا پاچايانو چې د خپلې پاچايي مؤسس ارساس لقب غوره کړی وو، اردشېر لاجنرال و چې د پارت پاچا ارته بانوس لښکرې يې په درېيم ځل جنگ کې په سوسيانه کې ماتې کړې او په ۲۲۶ مخزېږدي کې يې د پاچايي اعلام وکړ، خودی زر له دغسې يوه پياوړي ائتلاف سره مخ شو چې له ارمني، پارتي، کوشاني او هم له رومي لښکرو نه جوړ و، خو دغه ائتلاف له دوه کاله جنگ کولو نه وروسته له مېنځه لاړ په داسې حال کې چې د ارمنستان خسرو نومي پاچا چې په اصل کې د ارساس له کورنۍ څخه و، مقاومت ته لس کاله نور هم دوام ورکړ په پای کې دی هم مات شو له هغه وروسته اردشېر ددغسې امپراتورۍ خاوند شو، چې له فرات نه تر مرو، هرات او سيستان پورې غزېدلې وه اردشېر له څلوېښت کاله پاچايي کولو نه وروسته له هغه مړ شو، چې له پارس نه يې د پارتا د لاس په لاندولو، د باختر په لاندې کولو او د نورو دښمنانو په خپلو سره د ساساني امپراتورۍ په نامه د هخامنشي

امپراتوري ژوندۍ کره ځای ناستی زوی یې پاچا شاهپور چې د رومیانو او کوشانیانو ترمنځ گیر و، په پرله پسې ډول په ارمني مسئله کې ښکېل او تل د کوچي قومونو تر فشار لاندې واقع و چې غوښتل یې د قفقاز له کوتلونو څخه واوړي او دده امپراتوري دغومره پیاوړې نه وه، چې له ټولو سره مقابله وکړي ددغې مقابلې پرځای یې په کوشاني امپراتوري وډانگل، چې د ورپښمو او نورو څیزونو د ترانزیتی سوداګرۍ له امله ښه شتمنه وه د نقش رستم د معبد په دېوال باندې د شاهپور له قول نه لیکل شوي، چې بریالی پوځ یې پېښور چې د کوشانیانو د ژمي پلازمېنه وه، ونيوله، د اباسین ناوه یې ترلاسه کړه او د شمال خوا ته په وړاندې تګ کې له هندوکش نه واوښت او باختري یې لاندې کړ هلته دا هم ویل شوي، چې شاهپور له آمو نه هم تېر شو او سمرقند او تاشکند یې هم ونيول بیا د لویدیځ په لور تر سوریې پورې لاړ او انتیاک یې هم ونيو، چې د سوریې مرکز و خو په ۲۷۲زېږدي کې د هغه له مړینې نه وروسته په امپراتوري کې یې نارامي پیدا شوه دوه زامن یې یو په بل پسې د لنډ وخت لپاره واکمن شول، په همدغه مهال کې رومیان په لویدیځ او کوشانیان په ختیځ کې د ساسانیانو په توان دمخه ولاړل، خو دوهم شاهپور چې په واک شو، د دواړو د تېري مخه ونيوله، خو له ختیځ روم سره مقابله ښه

اورده وه او په مړينې سره يې د امپراتورۍ فيوډالي اړستو کراتان له زردشتي روحانيانو سره يو موټی شول او دغه امتياز يې ترلاسه کړ، چې دوی به له هغه وروسته د واکمنې کورنۍ غړی د پاچايي لپاره غوره کوي پر هغه برسېره د پېنځمې پېړۍ په لومړۍ څلورمې کې د يفتلي دولت په نامه يو قوي دولت د يوچيانو يا کوشانيانو ځای ونيو او هغه ساسانيانو ته يو لوی ګواښ شو.

يفتليان سوچه پوونده قوم و، خو د هويت په اړه يې اختلاف دی ځينې يې سپين هونان ګڼي، خومک ګورن دغه نظر د اعتبار وړ بولي چې وايي يفتليان په خاص ډول د ترفان له تخاري ويونکيو خلکو څخه يانې اريايي نژاد دي دغه نظر ددغه واقعيت انعکاس دی، چې د يوچيانو او د ترفان د خلکو ژبه هندواروپايي وه په هر حال په ۴۰۲ زېږدي کې چې مغولي اوارانو (Avars) د خاګان يا خاقان په سروالی يوه امپراتوري جوړه کړه، يفتليانو کاشغر ته مخه وکړه او د کارا شهر يا کارابشار (Kara Shar)، کوچا يا کوچه (Kucha)، کاشغر او خوتن (Khutan) ښاري دولتونه يې لاندې کړل او څه وخت وروسته يې له کاشغر نه سغدiane لاندې کړه، خو نه په کاشغر او نه په سغدiane کې مېشته شول او د باختر په لور يې مخه وکړه او د يوچيانو وروستۍ پاچا کيدارا (Kidara) يې پرار ته اړ کړ او هغه اول په کابل او بيا په

شمالي هند کې د کيداري سلطنت جوړ کړ. خو د هغه په پرار سره زياتره يوچيان په باختر کې پاتې شول يفتليانو په باختر کې واکمني پيل کړه او د بادهاغس Badhaghis يا د باد سيمه يې مرکز وگرزوه دا وخت شايد د زېږدي ۴۲۵ کال و دوی وروسته له هندو کش نه هم واوښتل، کابل او کندهار يې لاندې کړل او يوه لويه امپراتوري يې جوړه کړه

يفتلي دولت د غومره پياوړی شو، چې يو ځل يې د ساساني امپراتوري پاچا پيروز په جنگ کې مات او دېته اړ کړ، چې ورته باج ومني، خو هغه له هغو سره په بل جنگ کې مات او ووژل شو د ساساني بل پاچا خسرو ۵۳۱ ۵۷۹ د ترکانو په مرسته چې د مغولو او اريايي خلکو مخلوط وو، يفتليان مات کړل او د اموسين يې د خپلې امپراتورۍ پوله وگرزوله پاچا خسرو په لويديځ کې د بېزانس له امپراتورۍ نه هم ډېرې سيمې ترلاسه کړې، خو په پای کې د بېزانس يا ختيځ روم امپراتور هېراکليس دغه سيمې د وړې اسيا او ارمنستان په گډون ترېنه پرته ونيولې او بيا يې د خضرانو په مرسته د دجلې ناوه هم لاندې کړه او ستيسفن Ctesiphان ښار يې محاصره کړ، خسرو هم ژوند له لاسه ورکړ په دغو جنگونو سره دواړه امپراتوري گانې ناتوانې شوې، په داسې حال کې چې په ساساني امپراتورۍ کې دننه واړه

دولتونه هسک شول، لکه هسې چې په کوشاني امپراتورۍ کې هسک شوي وو دغې وضع د ساساني وروستي پاچا په واکمنۍ کې د خليفه عمر په وخت کې عربي پوځونو ته موقع ورکړه، چې اول د بين النهرين په قاديسه کې او بيا د همدان په جنوب په نهاوند کې دغه پوځونه مات کړي درېيم يزدگرد هم لکه د هخامنشيانو وروستي پاچا درېيم داريوش په شان ختيځ ته په شا شو، چې په پای کې په مرو کې د خسرو نومي ژرنده گري په لاس ووژل شو^{۱۰۳} او د هغه په مرگ سره د ساساني ۴۲۵ کلنه امپراتوري هم ختمه شوه

له هغه وروسته په سيمه کې د اسلام په نامه دغسې ژوند طرز رواج شو، چې له پخوانيو ژوند طرزونو نه يې گړد سره توپير لاره

پوونده او مېشت ولسونو ته يو عمومي نظر:

اوس ددې وخت دی، چې له دغې لنډې تاريخي سروې نه وروسته ددغو پوونده او مېشتو ولسونو د کلتور او دولتي نظام په اړوند عمومي تبصرې وشي او بيا په هغو کې د پښتون او پښتنو څرک ولټول شي

د لرغوني مهال دغه لنډه تاريخي سروې په عمومي ډول په مېشتو ولسونو باندې د پوونده ولسونو د يرغل او واکمنۍ لنډ بيان دی دغه حرکت وروسته له هغه پياوړی

شو، چې په مخزېږدي درېيمې پېړۍ کې د چين لوی دېوال بشپړ شو او د هسيونگ-نولوی مغولي التايي قوم د کاشغر په مېشتو اريايي ولسونو باندې فشار راوړ او وروستيو بيا د لويديځ خوا ته مخه وکړه دغه لوی حرکت څو پېړۍ دوام وکړ، چې په هغه سره د کاشغر او منځنۍ اسيا اريايي قومونه يو په بل پسې په پای کې ان تر شمالي هند پورې ورسېدل سوچه پوونده او ماهر سوار کار هسيونگ-نوهم پرځای پاتې نه شول او په دوهمې او درېيمې پېړۍ کې تر تور سمندرگي پورې ورسېدل دوی دلته د هونانو (Huns) په نامه ياد شول او د هغه ځای اريايي ولسونه گاتان (Goths) او وندالان (Vandals) يې اړ کړل، چې د لويديځ په لور کډه وکړي په خپله هونان هم د زېږدي څلورمې پېړۍ په شاوخوا کې د اروپا پولو ته ورسېدل په داسې حال کې چې د گاتانو يوه څانگه د گال (Gaul) په لور لاړه، بله څانگه يې د وزي گات (Visigoth) په نامه ايتاليې ته ورنښکته شوه او په ۴۱۰ کې يې د روم امپراتوري مرکز روم چور کړ واندلان د لويديځ لور په حرکت کې هسپانيې ته ورسېدل، چې د روم امپراتورۍ يو بشپړه ولايت و دوی بيا له مديترانيې نه شمالي افريقا ته ورنښکته شول او د هغه ځای د روم امپراتوري ټولې سيمې يې ونيولې دوی بيا له مديترانيې نه بېرته واوښتل او په ۴۵۵ کې يې د روم ښار چور او

وران کر، خو هونانو، گاتانو او ونډالانو یو بل هم زغملی نه شو د هونانو وروستی واکمن اتیلا په ۴۵۱ کې د روم او وزی گاتانو د گډ پوځ له خوا مات شو، هونانو بیا په روم ودانگل خو هلته یې هم ماتې وخوړه او ورو ورو د تاریخ له ډگر نه ووتل او په ځایي خلکو کې حل شول، لکه ډېره موده وروسته چې وانډالان او وزی گوټان په هسپانیې او فرانسې کې ورک شول.

د جنګونو او چور او لوټ په دغې دورې کې یو څوک یوازې د خپل کور له شاوخوا نه خبر و، یوازې د خپلو ګاونډیو په اړه یې معلومات لرل، هغه هم زیاتره ناسم ژوند خورا ګران شو، زیاتره خلکو د خپلو کورونو شاوخوا ځمکې په لاس کرلې او حاصل یې هم زیاتره وخت د زورورو او ظالمو له خوا لوټېده. لویډیخه اروپا د یوې پېړۍ په بهیر کې له ۴۵۰ نه تر ۵۵۰ پورې ډېره هیبتناکه شوه دغه دوره په تاریخي لحاظ د سپینې تختې په شان دی مور دغومره پوهېږو، چې د لوټماری او د مرګ دورې په پای کې اروپا ګرد سره بدله شوه د روم په نسکورېدلو سره لویډیخه یا اروپایي رومي امپراتوري وشرېدله او د یوې لویې اقتصادي او اجتماعي مؤسسې پر ځای په سلګونو وړې نامصونې ټولنې هسکې شوې په واقع کې اروپا بیا هېڅکله یو ملت نه شو چې له یوه مرکزي ښار نه اداره شي^{۱۰۴} دا د دهغې دورې پیل و،

چې وروسته فیوډلزم ونوموه، که څه هم دهغې په هسکېدلو کې نور عوامل هم دخپل وو

خو په همدغې دورې کې په منځنۍ اسیا او شمالي هند کې فاتحو پوونده ولسونو په خپلو لاس لاندې سیمو کې دولتونه په پښو ودرول او امپراتوري گانې جوړې کړې دا به له دې امله و، چې دغه ولسونه په اصل کې له یوه توکم یا نژاد څخه و پر هغه برسېره د میشتو ولسونو سیمې زراعتي وې ښاري مدنیت هم پکې خپور و او ترانزیتي سوداګرې په تېره د ورپښمو سوداګري له امله ودانې او شتمنې وې د همدغې ودانۍ له امله و، چې د یونان باختري دولت د زرو ښارونو دولت په نامه یادېده دغه شمېر به مبالغه وي، خو دا یقیني ده چې په باختر او سعديانه کې کلي او ښارونه ودان وو او سکندر نور هم پرې اضافه کړل د ښارونو شته والي ممکنه کړه، چې ډول ډول صنعتونه او صنعت کاران هسک شي او د کلالي او نقره یي لوښو جوړولو صنعت پرمخ ولاړ شي، چې د شبرغان د طلا تپي طلايي گانې یې غټه بېلگه ده، چې د یوې پرمختللي صنعتي دورې تمثيل کوي د مېشتو ولسونو دغه هر اړخیز شتمن توب و، چې پوونده قومونو یو وخت بل وخت پرې ودانگل، که څه هم دوی اریایي او په زیاته اندازه د یوه قوم خلک وو

په دغو سیمو کې زردښتي او بودايي دینونه هم خپاره

وو، لکه چې هندویزم په هند کې خپور و دوی ټولو خپل معتقدان اخلاقي او پرنسپي ژوند او ښو کړو او حتی کړنې ته هڅول، خو هغه هغومره چې په خواصو کې خپاره وو، په عوامو کې نه وو د هغو تر څنګه د محلي خدايګوتو لمانځنه هم کېدله مهمه داده، چې خلک په عقیده کې د زغم خاوندان وو. پارتياني او کوشاني واکمنو چې هر یوه یې په پراخو هېوادونو باندې څو پېړۍ واکمني کړې ده، نه مذهبي تعصب ښوولی او نه یې په لاندې شویو ټولنو کې مذهبي کول هڅولي دي. زردشتي او بودايي دینونه په هڅونې سره منل شوي او خپاره شوي، نه په زور او جبر سره. په اصل کې پوونده ولسونه له دین سره علاقمند نه وو، خو ساساني واکمنان چې په عمومي ډول د مېشته ولس یا ولسونو واکمنان وو، زردشتي دین یې رسمي دین ګرزولی او پرې ټینګ ولاړ وو او د دوی په وخت کې په پنځمې پېړۍ کې چې قحطي خپره وه، یهودان د پخوا په شان خپل کېدل، خو عیسویان چې په دوو مخالفو ډلو وېشل شوي وو او له روم نه یې هم فاصله نیولې وه، په خپل حال پرېښودل شوي وو. نستوریان (Nestorians) معتقد وو، چې د حضرت عیسی طبیعت هم خدایي او هم انساني دی، په داسې حال کې چې مانوفزایتان (Monophysites) معتقد وو، چې دغه دواړه طبیعتونه د هغه په انساني طبیعت کې یوځای شوي دي.

دغه فلسفي بحث چې عيسويان يې هر چېرې بې اتفاق کړي وو، په ساساني امپراتورۍ کې يې هم بې اتفاق او کمزوري کړي وو. په همدغې دورې کې و، چې د ماني (Mani) د ښوونو پر بنسټ د مزدک حرکت هسک شو، چې پلويان يې هڅول کېدل له کر کې او جنګ نه ډډه وکړي، شتمني سره ووېشي، ښځې سره په گډه ولري او د برابرې ژوند وکړي. دغه کمونستي ډوله حرکت اول د کيقباد پاچا تر سيوري لاندې پرمختګ وکړ، خو ډېره موده نه وه تېره شوې چې هغه هم ترېنه واوښت او وځپل شو. ۱۰۵

د يادولو وړ ده، چې په زردبستي او بودايي ولسونو کې د دين په نامه کړاوونه او وژنې نه دي ليدل شوي. د ځينو فاتحو پوښو او مېشتو ولسونو اجتماعي ډودونه هم سره ورته وو. په اوستايي دوره کې د کورني غړو يانې خوښو او وروڼو او نيايانو او خورزو تر مېنځ واده دود و دامو په پاسني برخه کې د ناټاکه (Nautaka) واکمن سي سي ميسرس (Sisi Mithres) لاله خپلې مور نه دوه زامن لرل. له بلې خوا په يفتليانو کې په يوه وخت کې د ښځې لپاره د څو مېړونو لرلو رواج عام و، چې هغه په معمولي ډول سره وروڼه وو. دغه رواج د منځنۍ اسيا په نورو هندو اريايي ټولنو کې نه دی ليدل شوی اوس هم د هندوستان د همالي په ملنګ نومي سيمي کې د ښځې لپاره په يوه

وخت کې د خو مېړونو کولو رواج ژوندی دی، خو هغه د وړ کېدلو په حال کې دی ^{۱۰۶}

فاتحو پوونده ولسونو له لومړۍ وړاندوینې مرحلې نه وروسته د خپلو لاندې شویو مېشته ولسونو سیاسي طرز یا پوره یا په اوسني بڼه خپل کړ د هند تاریخپوهې رومیلا ټپر په نظر فکر نه کېده، چې د پهلواها پارتیانو او ساکا مالدار به لوی سلطنتونه جوړ کړي، خو له موجودو دولتونو سره د دوی په تعامل سره دغسې یوې طرح تکامل وکړ، چې پوونده قومونه مېشته ټولني لاندې کړي او دغه عمل په پای کې د سلطنتونو د هسکېدلو لامل شي په عمومي ډول فاتحو مالدارو له مېشتو ولسونو نه د هغوی د ساتنې په برابر کې باج ترلاسه کاوه د باج حصول د مالدارو د ځانګو مشران پیاوړي کړل او دوی بیا ارسټوکراسي جوړه کړه مالداران هم بزګران کېدلی شول، خو دوی زیاتره غوره ګڼله چې په بزګرو باندې حکومت وکړي ^{۱۰۷}

د پارتيانو د امپراتورۍ دوهم واکمن میتريداس د هخامنشي د ساترپ Satrap ادار طرز غوره نه کړ په عوض یې هغه طرز غوره کړ، چې تر هخامنشيانو دمخه په ختیځ کې معمول و ددغه پلان له مخې هر ملت پرېښول کېده، چې خپل وطني پاچا، خپل قانونونه او خپل عرف او عادت وساتي له دغو پاچایانو نه دغومره غوښتل کېده، چې د واکمن ملت سروال ته د لوړ واکمن

يا فيودالي مشر په شان اطاعت ولري په دې ډول له ميټريډاس نه وروسته د پارتیانو په ټولو سکو کې د پاچایانو پاچالقب عام و هر پاچا مجبور و د ضرورت په وخت کې د سر تېرو يو واحد تهيه او هر کال باج تاديه کړي نور دوی خپلواک وو. پاچا دايمي پوځ نه لاره، واکمني يې هم مطلقه نه، بلکې محدوده وه. ترڅنگه يې دوه شوراگانې وې، چې يوه يې د واکمنې کورنۍ له غړو او بله يې له قومي او روحاني مشرانو نه جوړه وه، خو پاچا به د پارټيا د مؤسس ارسايس له کورنۍ نه غوره کېده.^{۱۰۸}

په واقع کې هم په هخامنشي او هم د پوونده ولسونو په امپراتوريو کې محلي واکمنانو د باج په برابر کې داخلي خپلواکي ساتله په نتيجه کې د امپراتوري لوړ واکمن او محلي واکمنو تر مېنځ د ټکر امکان لږ و، خود واک په سر د واکمنو کورنيو غړو تر مېنځ جگړې وې بيا هم هرې امپراتوري اوږد عمر کړې. يوازې د يونان باختري پاچايي په باختر کې لنډ عمر کړې، خو هغه هم له يوې پېړۍ نه اوږد و.

پښتون په لرغونې زمانه کې:

اوس ددې وخت دی، چې په دغې تاريخي سروې کې پښتانه ولټول شي د پښتنو څرک په دغو برخو کې

خرگند دی په ویدي دوره کې، د هېرودوت په پکتویک کې، په پامپرونو کې، په اوستایي دورو کې او په خاص ډول د ساکا په لوی ټبر کې لومړی باید په نظر کې ونیوله شي، چې دغه سروې له یوه نامعلوم وخت نه پیل کېږي او د اسلامي دورې تر پیله پورې رسېږي. په دغې اوږدې مودې کې ددغې سیمې یا سیمو اوسېدونکي یوازې اریایي نژاد خلک وو د ساسانیانو په وروستي وخت کې و، چې ترکان هم پکې ننوتل چې هغوی د غبار په وینا د مغولو او اریایانو مخلوط وو.

لکه دمخه چې بیان شول، پښتانه د هېرودوت د تاریخ له مخې په مخزېږدي پېښمې پېړۍ کې د اوسني ننگرهار او پېښور تر مېنځ سیمې کې اباد وو. افغان تاریخپوه احمد علي کهزاد پښتانه تر هغه دمخه په ویدي دوره کې د ویدي مذهبي سندرو له مخې په بخدي او نورو ځایونو کې هم ښودلي دي. هېرودوت هم ویلي، چې د ننگرهار پکتیان د بخدي له خلکو سره په ډېرو څیزونو کې سره ورته وو، خو ده دانه دي ویلي چې د بخدي دغه اوسېدونکي پښتانه وو، خو د اریایي ژبو لوی متخصص جارج مارگن سټرن او د هغه پلویان د هېرودوت پکتیان پښتانه نه گڼي. دی دغه حکم د ژبپوهنې له مخې کوي او دغه تاریخي واقعیت له پام نه غورزوي، چې دغه سیمه په ټولو تاریخي دورو کې د

پښتنو سیمه وه غټه بېلگه یې پوونده پښتانه دي، چې د کسې د غرو په شاوخوا درو او هوارو کې یې له نامعلوم وخت راهیسې په ژمي او اوږي کې پوونده توب کاوه په همدغې پراخې سیمې کې پښتانه قومونه یو وخت بل وخت مېشته شوي دي دغه سیمه په لږ و ډېر تغیر سره د هېرودوت د پکتویک، پښتونخوا، گندهارا او روه او په پای کې د افغانستان په نومونو یاده شوې ده د سکندر په وخت کې پښتانه په کونړ، چترال، باجوړ او سوات کې د اسواکا، اسوه غانه په نامه یو دغسې لوی قوت و، چې له سکندر سره په ټینګه و جنګېدل که سکندر هند ته د تګ په لار کې له خیبر نه تېر شوی وای، د هېرودوت پکتیانو په اړه به ډېر معلومات ترلاسه شوي وای، خو د هغه له قومندان هیفایسش Hephaestion او قومندان پریډیکاس Predicas سره چې د یوه واړه پوځ په قومندانۍ له خیبر نه تېر شول، دغسې کسان ملګري نه وو چې د شاوخوا خلکو په اړه یې معلومات ترلاسه کړي وای، په داسې حال کې چې د سکندر د لارې ملګرو د کونړ، چترال، باجوړ او سوات د خلکو احوال لږ و ډېر ثبت کړي دی دهغو غټه برخه د سانسکرت د اسواکا یا اسوه غانه اسپه سي ننني یوسفزي دي دوی دغسې خلک نه وو، چې په یوه ټاپو کې اوسېدل او له نورو سره یې اړیکې نه لرل دوی د چترال یا د باشگل درې یا دواړو د

لارې د سفديانې له خلکو سره هم راشه درشه لرله ۱۰۹ د غبار په وينا د گندهارا دادیکا هم د چترال له لارې پامير ته وکوچېدل غبار هم د هېرودوت په شان دادیکا په اصل کې پښتانه گڼي دغه څه له دغه واقعيت نه هم څرگنده ده، چې پاميري يا غلچه ژبې په تېره يزغلامي يا يزغولامي ژبه چې اوس مړه ده، له پښتو ژبې سره نژدې دي مارگن سترن هم په حقه وايي، چې ددغو يانې پاميري ژبو ويونکي يادنه په يوې سيمې کې ياد يوه بل په گاونډيتوب کې اوسېدل

په اصل کې د پامير سيمه د قومونو د تگ راتگ سيمه وه په دغې سيمې کې له آمو يا په دقيق ډول د پنجه له سين گي څخه تېرېدل پخوا له دې چې د کوچې سين ورسره يوځای شي، په نسبي ډول اسان وي له جنوب نه چې د کوچې سين او له شمال نه د مرغاب سين ورسره گډ شي، تېرېدل ورنه گران شي په تېره د قومونو لپاره د همدغه جغرافيوې موقعيت له امله و، چې سلوکوس نيکاتور په مخزېردي ۳۰۰ کې هغه ته نژدې د آی خانم ښار ودان کړ ساکا، يوچيان او يفتليان په همدغه ځای کې له شمال نه باختر ته ننوتل گندهاريان هم له همدغه ځای نه سفديانې ته تلل لکه چې دمخه ويل شوي گندهاريان په کوم وخت کې اول له هندو کش او بيا له آمو نه واوښتل او سفديانې ته لاړل او

نورو يې د لويديځ په لور ارغنداو ته مخه وکړه او هلته
 مېشت شول بيلو چې د نورو په شان د هېرودوت دغه
 څلور ډلې خلک پکتیان گڼي وايي چې په ارغنداو هلمند
 کې مېشتو گندهاريو په هلمند کې د گندهار په نامه يو
 ښار ودان کړ، چې دغه نوم د گندهار په بڼه تراوسه هم
 ژوندی دی، خو دی د هغه وخت اوسېدونکي هندي نژاد
 گڼي له هندي نژاد نه مطلب د گندهارا اوسېدونکي دي
 گندهارا چې د ويدي دورې کلمه ده په بودايي دوره کې
 له اباسين نه تر کابل پورې سيمې ته ويل کېده لکه چې
 دمخه ويل شوي گندهاريان او دادیکا د هېرودوت د
 تاريخ له مخې په دود دستور او کاليو کې باختريانو،
 سفديانو، پارتيانو او خوارزميانو ته ورته وو سکندر هم
 خپلو سر تېرو ته په يوې وينا کې ويلي وو، چې سفديان،
 دهی (Dahae)، مساگيتای، ساکا، هنديان او داسې هم
 باختريان له يوه نسل څخه دي^{۱۱۰} په دې ډول له
 دادیکا يا د پاميري ژبو له ويونکيو سره د پښتنو او پښتو
 نژدې والی تثبیت او يقيني دی

د باختريانو له نورو خلکو په تېره د ساکا له قوم سره د
 پښتنو تر او لا ټينگ دی پښتانه په اصل کې شايد ساکا
 وي پخواله دې چې په دغې موضوع بحث وشي په اسيا
 کې به د ساکا په تېر رڼا واچوله شي په سر کې به بيا
 وويل شي، چې ساکا او ستیان چې تر دې نژدې وختو

پورې یو ټبر گنل کېده، خو هغه سره پیل ټبرونه وو ساکا اریایي او ستیان غیر اریایي وو، خو دواړه سوچه پوونده قومونه وو. ستیانو په سهیلی روسیې باندې دوه پېرې حکم وچلوه او بیایي د لویدیځ په لور مخه وکړه، خو ساکا په ختیځ کې ان د التای تر غرو پورې په ورشوگانو او په منځنۍ اسیا کې پوونده توب کاوه.

د منځنۍ آسیا د لومړیو امپراتوریو په نامه اثر لیکوال ویلیم مک گورن وایي، چې په منځنۍ اسیا کې له اولې ورځې نه لږ تر لږه دوه بیلي او څرگندې ژبنۍ ډلې اوسېدلې، چې د مناسبو نومونو په نشته والي سره یوه یې د ستیان او بله یې د هونان په نامه یاده شوې ده. ستیان هغه ډېر مناسب نوم دی، چې د منځنۍ اسیا ټولو هغو خلکو ته اختصاص شوی، چې پروفیسر بریستید (Breasted) لوی سپین توکم بللی، چې هغوی د اریان (Aryan) یا هند د اروپایي په ژبه گڼل کېږي. له هونانو نه مقصد هغه ډله خلک دي، چې وړاندې په ختیځ کې اوسېدل او په دې ډول یې د مغولو وینه جذبې کړه، چې د هغه له امله زیاتره وخت خو په څه غلطي سره د لوی ژېړ توکم، په نامه یاد شوي دي. لا مهمه دا ده، چې دوی په دغسې ژبې گڼل کېدل چې هغه اریایي خلکو ته پوره پېگانه وه. دغه ژبه په عمومي ډول د توراني په نامه یاده شوې، خو ښه به دا وي چې هغه د یورال-التای (Ural-Altai) په

نامه ياده شي

پروفیسر مک گورن وړاندې وايي، چې لا ډېر مهم هغه اثر و چې ستي کډوالو د ترکستان په سهيلي کډوالو کړی و د کلمې په ډېر پراخ مفهوم سره هغه ستیان یاد هغو تاريخي ستیانو نیکونه چې د تاريخ په سباوون کې د پارس اريانه په لوړه سطح او په شمال لويديځ هند کې خپاره شول او په دې ډول يې په دغو دواړو سيمو کې دغسې خلک په ميراث پرېښوول، چې زياتره يې سپين توکم وو او په هندو اريايي ژبو غږېدل لکه چې دمخه يقيني شوې دغه ستیان په اصل کې ساکاياني اريايي وو مک گورن دا هم وايي، چې په وروستيو وختونو کې د پارس اريانه او هندو اروپايي اوسېدونکيو خپل د کوچي توب لومړني عادتونه ترک کړل او د کروندگرو په ډول مېشته شول دغه حال دوی د خپلو ليرې تربورانو او اصلي ستیانو اساکا مرگکي دشمنان کړل، چې په ترکستان امنځنۍ اسيا کې اوسېدل او د پوونده توب ژوند طرز او د يرغل او چور خوښونه يې ساتلي وو دغو ستیانو اساکاوو په سهيل کې په خپلو ليرې تربورانو بيا بيا دانگل او چورول يې، چې هغوی د شتمنۍ په سبب ډېر نرم طبيعت شوي وو^{۱۱۱}

له اريانه او شمالي هند ته د تاريخ سباوون مهاجرت نه د مک گورن مقصد د ويدي دورې د قومونو لېږد و، خو

دی دغه قومونه یوازې ستیان بولي ، مور اوس پوهېږو چې دغه ستیان په حقیقت کې ساکا وو دی ددغه قوم ځانګې هم نه مشخصې کوي یانې نومونه یې نه اخلي دغه قومونه د ویدا په هغو مذهبي سندرو کې یاد شوي ، چې پروفیسر رالف ګرِفټ (Ralph Griffith) انګرېزي کړي او اوږدې معلوماتي تبصرې یې پرې اضافه کړي دي دغه قومونه دا دي پکتھاس (Pakthas) ، بهالانا (Bahalana) ، الینا (Alinas) ، شویویان (Sivas) او وشانیان (Visananis) ^{۱۱۲} په دغو سندرو کې د ساکا قومونو نومونه په څرګند ډول نه دي ذکر شوي بخدي او اریانه هم پکې نه دي یاد شوي ، خو اریایان پکې په وار وار یاد شوي دي دا به له دې امله وي ، چې دا د هغو مذهبي سندرو ټولګه ده ، چې دغو اریایانو له کوبها ، کابل نه تر شمالي هند پورې د لېږد په اوږده مهال کې ویلي او د هغو ډېره برخه د خطرونو په برابر کې ډول ډول خداپګوتو ته دعاګانو ته ځانګړې شوې نه هغو ته چې په دغه وخت کې په منځنۍ اسیا او بخدي کې وو په اوستایي دوره کې دا هېرودوت و ، چې د هخامنشي امپراتورۍ د بیان په ترڅ کې یې د ساکا او نورو قومونو نومونه د پکتیس (Pactyes) په ګډون یاد کړي دي د هېرودوت دغه پکتیس په غالب احتمال چې د ویدي دورې پکتھاس (Pakthas) دی دغه پکتھاس د خپل قوم پاچا بنوول شوی ، چې قوم

یې په غالب احتمال بیا دده په نوم یاد شوی دی. ددغه قوم بل پاچا توریانا (Turyana) یاد شوی

گرفت په خپله تبصره کې د پکتھاس پاچا تورویانا (Turvayana) هم ښوولی، چې ممکن هماغه تورویانا وي.^{۱۱۳} په هر حال، د سکندر له راتګ نه وروسته و چې اول یوناني جغرافیه پوهانو او تاریخپوهانو او ورپسې د معاصرې لویدیځې نړۍ پوهانو د منځنۍ اسیا او لرغوني افغانستان قومونه تر یوې اندازې مشخص کړي بیا د چین د لوی دېوال له بشپړ بدلون نه وروسته و، چې قومي لېږدونه، لکه چې دمخه یې ذکر شوی، په پراخه پیمانې پیل شول او ساکا وو، یوچیانو او یفتلیانو یو په بل پسې سغدیان، بخدي، کابلستان او شمالي هند لاندې کرل او پوهانو د دوی په اړه څېړنې وکړې او په خپله دوی او ځانګې یې مشخصې کړې

اریانه ته د سکندر تر راتګ نه دمخه هم ساکا د اریانه په ډېرو سیمو کې مېشته وو. فرای هم وایي، چې داسې ګڼل کېږي چې دوی (ساکا) تر ټولو ډېر پوونده قوم وي، چې د منځنۍ اسیا د ابادیو شاوخوا اوسپړي.^{۱۱۴} غټه بېلګه یې د نای سا (Nysa) اوسېدونکي دي، چې مؤلف آرین د کوفن (کابل) او اباسین (Indus) تر مېنځ ښار ښوولی دی. د روایاتو له مخې ددغه ښار بنسټ (ډایونیسس (Dionysus) ایښی و^{۱۱۵} ډایونیسس د یونان

د تېز (Thebes) خدايکوټی و نورو هغه اوسني جلال آباد ښار ته چېرته نژدې او اوسېدونکی يې ساکا ښوولی دی د مؤلف کمنگز (Cummings) په روايت نياسايان په تاريخي لحاظ هماغه نسل و لکه ساکيا (Sakya) يا ساکای (Sakae) چې په هغه وخت کې په بدخشان او ګاونډيو سيمو کې اباد وو او وروسته دوی د هند په جنګيالی طبقې کشتريا (Kshatriyas) کې جذب شول دی د نياسايانو هېواد په دې ډول معرفي کوي داسې ښکاري چې په لرغوني مهال کې د نياسايانو سيمه په لويديځ کې د جګدک په کوتل، په شمال کې د کابل په سين، په ختيځ کې د خيبر په کوتل او په جنوب کې په سپين غره محاطه وه^{۱۱۶} دغه سيمه لږ و ډېر د هېرودوت له پکتيک هېواد سره سره خوري، چې د پکتيس يانې پښتنو هېواد و.

د سکندر تر راتګ نه دمخه د ساکابله لويه سيمه باختر او د هغه شاوخوا علاقې وې. د روفوس په وينا ستيان يانې ساکا په بخدي کې هم اباد و. مؤلف آرين (Arrian) په بخدي کې د دهای (Dahae) يادونه په وار وار کوي، چې د ساکا د لوی ټبر يوه غټه څانګه وه. د مک ګورن په وينا ساکا آمورګيوبي (Saka Amurgioi) ان په لرغوني مهال کې په پامپرونو کې اوسېدل دی د نورو پوهانو له قول نه دا هم وايي، چې داهيا (Dahia)

یوازې له بخدي سره پېژندل کېږي یانې چې تاهیا
 Tabia یا دهای Dabae د بخدي اوسېدونکي دي ^{۱۱۷}
 کمنگز هم په بدخشان یاد پامیرونو په سیمه کې د
 ساکا یادونه کوي په دغه لړ کې روسي لرغون
 پېژندونکي لیتونیسکي وایي، چې ساکا به د پامیر
 سیمو ته په مخزېردي اوومه شپږمه پېړۍ کې کوچېدل
 او له هغه ځایه به یې د هند شمال بریدونو ته نفوذ
 کاوه ^{۱۱۸}

ساکا د سکندر تر راتګ نه دمخه هم په سیستان کې
 اباد وو مک گورن د تھاماس Thomas له قول نه وایي،
 چې د ساکا یوه ډله له پخوا زمانې له مخزېردي اوومې
 یا حتی له هغې نه دمخه په درنګیانه کې مېشته وو او دغه
 ساکا په ټولې هخامنشي او هیلنسټيکي Hellenistic
 دورې کې هلته پاتې وو، که څه هم سیمه یې هغه وخت
 په ساکستانه نه یادېده ^{۱۱۹} دغه سیمه وروسته له هغه
 اول په ساکستانه او بیا په سیستان یاده شوه، چې په
 مخزېردي دویمې پېړۍ کې د ساکا څو څانګې د یوچیانو
 په فشار له سغدیانې نه ښکته شوې، باختر یې ونیوه او
 بیا هم د هغو په فشار له بخدي نه سیستان ته واوښتل او
 هلته اباد شول ددغې پېښې بیان دمخه شوی دی ساکا
 به په سیستان کې په دغه وخت کې په زیات شمېر او په
 قوت کې و، چې د ګوندو فارس په مشرۍ یې یوه

امپراتوري جوړه کړه

داسې هم د سکندر تر راتګ نه وروسته و، چې د
دهای ساکا د پرنای یا پارني خانګې د ارساک یا ارساک
په مشرۍ په پارتيه کې په مخزېږدي ۲۵۴ کې واکمني
پیل کړه، چې هغه څه کم پینځه پېړۍ وپاییده چې په
پای کې په زېږدي ۲۲۹ کې د ساساني پاچا اردشیر په
لاس نسکوره شوه، لکه چې دمخه یې بیان شوی دی دغه
ساکا له مادانو او پارسیانو نه ګرد سره پیل او پوونده ماهر
اس سور قوم و، چې د وروستیو ورسره نه لګېده او هغوی
ته او ټولو هغو څیزونو ته چې هغوی پرې ټینګ ولاړ وو،
په نفرت سره کتل ۱۲۰

عجیبه ده، چې افغان تاریخپوهانو د ساکا قومونه په
مفصل ډول نه دي یاد کړي که څه هم دوی د افغانستان
لرغوني تاریخ په اساسي ډول اغېزمن کړی دی دا به له
دې امله وي، چې دغه اثار چې دلته ترېنه استفاده شوې
ده، د دوی په وخت کې نه وو او هغه چې وو، دوی ته
معلوم نه وو یوازې کهزاد ددغو سرچینو له ځینو نه
استفاده کړې ده، خو هغه هم د ساکا قوم رول په تاریخ
کې هغسې چې لازمه ده، نه دی بیان کړی

ددغې لنډې شرحې په نظر کې نیولو سره د مګ ګورن
پرومبني ویناسمه ښکاري، چې وایي که مور د ستیانو
ساکا نوم په پراخ مفهوم سره واخلو، وبه وایو چې د

پارس اريانه او شمالي هند ټول اوسېدونکي د پخوانيو ستيانو زوزات دي او تراوسه (۱۹۳۹) هم په دغسې ژبو خبرې کوي، چې د ساکاله ژبې سره تړاو لري^{۱۲۱} له پورتنۍ شرح نه دا هم ښکاري چې ساکا څلور زره کاله دمخه د اريايانو په لومړي لېږد کې په سفديانه، بکټريانه (بخدي)، پامپرونو، سيستان، نای سا، پکتويک، کونړ، سوات کې اباد شوي وو دوه زره او دوه سوه کاله دمخه په بل لوی لېږد کې ساکا د يوجيانو په فشار سره په بخدي نوتل، يونان-باختري واکمني يې نسکوره کړه او بيا يې په سيستان، پارتیه او شمالي هند باندې واکمني وچلوله په ويدي دوره کې لکه چې دمخه ويل شوي دي، پکتھاس، بهالانا، شيوایان، الينايان او وساينيان هم په اريانه کې اباد وو وروسته جغرافيه پوه سترابو د اريانه ولسونه له باختريانو او پارسيانو نه برسېره پاراپاميزاديان (Parapamisadae)، آري، درنگيان، اراکوزي او گدروسي هم ياد کړل. پليني (Plini) بيا د اريانه اوسېدونکي د آري، ډوري سي (Dorisci)، درنگای (Drangae)، ايورگيتای (Evergetae)، زرنگای (Zarangae)، گدروسي (Gedrosi)، ميتسوري سي (Methorici)، اگوتوري (Auguttori)، اوربي (Urbi)، د داري تيس (Daritis) اوسېدونکو، پاسيريس (Pasires) او ايجددايوفکي (Ich thyo phagi) په نومونو ښوولي^{۱۲۲}

دوی ټول په غالب احتمال د ساکالوی ټبر ته منسوب وو، ځکه چې دوی په هغه وخت کې په یوې ژبې گړېدل، یا یې ژبې سره ډېرې نزدې وې او په عین حال کې یا په یوې سیمې کې یا د یوه بل په گاونډیتوب کې اوسېدل. پروفیسر مگ گورن په څرگند ډول دغسې وایي سترابو او پروفیسر ولسن په استدلال سره دغه نظر ښکاره کوي، په دې ډول چې د لومړني په وینا دوی زیاتره د یوې ژبې ویونکي دي د وروستیو په وینا بې له شک نه ددغو خلکو ژبې تر ډېره حده پورې له یوه اصل (akin) څخه وې، ځکه چې دوی په واقع کې د یوه هېواد اوسېدونکي وو^{۱۲۳}. خو دغه ژبې او داسې هم ویونکي یې مشخص شوي نه دي او هغه په عمومي ډول سیمو ته منسوبې دي، لکه سفدي، باختري، آري، پاراپامیزادي، اراکوزي او داسې نور...

نو دغه ولسونه د تاریخ او ژبې له نظر نه ډېر سره نزدې وو د تاریخ له نظره د دوی د نزدې والي غټه بېلگه له یرغلگر سکندر سره د ټولو مخالفت وو. دغه واقعیت د ساکا مشرانو په خپله هغه ته ښکاره کړی و، چې بیان یې دمنځه شوی دی. دوی په مخامخ کتنه کې ورته ویلي وو، چې له هغه وخت نه چې ده (سکندر) په باخترو ودانگل، دوی د باختریانو په ملاتړ جگ شول. په اصل کې د همدغه ملاتړ په ډاډ و، چې د بخدي والي، بېسوس او بیا

د هغه ځای ناستي سپتامنز له سکندر سره سخت
 وځنگېدل بېسوس په نسب کې پارسي ښوول شوی او
 سپتامنز د کهزاد په وینا پښتون و او هغه د ساکاد ولس
 په ملاتړ تر بېسوس نه ډېر له سکندر سره سخته جگړه
 وکړه دا دغومره ټينگه جگړه وه، چې تاريخپوه
 پيترگرين هغه ته د ملي حرکت نوم ورکړی دده د
 وطنپالنې او خپلواکۍ احساس دغومره پياوړی و، چې
 ويل يې مرگ ده ته تر تسليمېدو نه لږ دردناک دی
 دغه ټول ولسونه دده په سروالی له سکندر سره يو وخت
 بل وخت د دوه کلونو په بهير کې وځنگېدل، لکه چې
 وروسته د کونړ اسپه سيانو ورسره خونړۍ مقابله وکړه

دغه ولسونه په هغه وخت کې ټول يا زياتره، لکه چې
 دمخه ويل شوي دي، په يوې ژبې گډېدل يا يې ژبې
 سره نژدې او له يوه اصل څخه وې، خو د هغو په اړه په
 دقيق ډول گډېدل ناشونکي دي، ځکه چې هغه ډېر پخوا
 له مينځه تللي او يو څو خوږې وړې کلمې يې راپاتې دي
 ددغو ژبو د نژدې والي غټه بېلگه هغه نومونه وو، چې پکې
 مشترک و او داس نوم يې يو څرگند مثال دی، چې په
 اوستايي، ساکي او پښتو ژبو کې په کثرت سره راغلی
 دی په اوستا کې اسپه داس په مانا دی او په اوستايي
 دوره کې د باختر واکمنه کورنۍ د اسپه کورنۍ په نامه
 يادېده، چې د کاوياني کورنۍ نه وروسته واکمنه شوې

ده ددغې کورنۍ د نزدې ټولو واکمنو د نومونو وروستارې
 اسپه ده، لکه اروت اسپه، مهر اسپه، اوست اسپه،
 ویشتاسپه یا گرشاسپه د نورو مهمو کسانو په نومونو کې
 هم دغه کلمه راغلې لکه جم اسپه، پوروشاسپه،
 پتیراسپه، هچاتاسپه او داسې نور په ساکي ژبه کې د
 اسپه کلمه حتی د ساکا د قوم د ځینو خانگو په نومونو کې
 هم راغلې لکه اسپه سای ټای (Aspasiateae)، اسپه سای
 کای (Aspassiakaee) او اسپه ساي ټرای
 (Aspasiatraee) ۱۲۵

په پښتو نومونو کې هم د اس او اسپه کلمې ډېرې
 راغلې لکه اسپه سي، چې د سکندر په وخت کې په
 کونړ، باجوړ او چترال کې اباد وو او په اسلامي دوره کې د
 یوسفزي په نامه یاد شول د اسواکا او اسوه غانه نومونه په
 سانسکرت کې د پښتنو لپاره په کارېدل د شنسب ولس
 اصلي نوم شین اس و لکه کونړ چې د سکندر په وخت د
 خوسپس (Khoaspes) یا ښو اسونو، یا د ښو اسونو په
 ملک یادېده د باختر د منځي نوم زر اسپه و، چې مانا یې
 شاید زر اسونه وي. د اس نوم په داسې حال کې چې په
 اریایي کلمو کې عام و، د اسپه کلمه یوازې د اوستا او
 ساکي ژبو مال او په پښتو کې د ښځینه اس په مانا و په
 داسې حال کې چې په نورو هندو اروپایي ژبو کې د
 ښځینه اس لپاره اسوه (asva)، ایکوا (equa) او اس ژوا

۱۸۷۱: نومونه په کارېدل ۱۲۶ په دې ډول داسپه نوم یوازې په اوستا، ساکي او پښتو کې ویل کېده، نه په نورو هندو اروپایي ژبو کې دغه واقعیت د پښتو، اوستا او ساکي ژبو نژدې خپلوي په گوته کوي، چې د هغه له مخې ویل کېدلی شي چې داسپه کورنۍ په اصل کې شاید پښتنه کورنۍ وه، یا پښتو لږ تر لږه په اوستایي دوره کې په باختر کې ویل کېده

په دې اړه مؤلف دوست محمد دوست او پوهاند مجاور احمد زیار په خپلو اثارو کې په نامه د افغانستان ژبې، او پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې تفصیل او مثالونه ورکوي ارواښاد صدیق الله ربیتین هم په خپل اثر لرغونې پښتو کې د پښتو او اوستا یو شمېر هغه نومونه په پر تله ییز ډول راوړي، چې سره ورته او نژدې دي، لکه د پښتو پی، د اوستا پایو، زوم او زاماته، سپره او سپشو سپین او سپینه، پلار او پیتر، مازغه او مازگه، پیړی او پیړیکا، غور او گوش، واوره او وفره او داسې نور ۱۲۷

خو پښتانه له ساکا سره تر هر بل قوم نه دغومره ډېر نژدې و، چې ویل کېدلی شي دوی شاید په اصل یو ټبر وو، یا پښتانه د ساکا کومه څانگه وه. پروفیسر فرای د سیستان ساکا د پښتنو لوړ نیکونه گڼي او وایي، چې د اسلامي پراختیا په برابر کې د زنبیلانو د ټینګ مقاومت

يو دليل په يقين سره هغه جنګيالي قومي خلک، د افغانانو يا پټانانو نیکونه وو، چې د يرغلګرو سره جنګ لپاره يې مېرونه ورکول^{۱۲۸} د اريايي ژبو متخصص مارګن سټرن په وينا پښتو په اصل کې شايد د ساکا يوه لهجه (Dialect) وي، چې له شمال نه وارده شوې، خو ممکنه نه ده چې اريکي يې له دېنه ډېر نژدې تعريف شي^{۱۲۹} -خوډه وروسته دغه کار وکړ پښتو بې له دې چې له ساکي ژبې سره وتړله شي، بل کېدون نه لري^{۱۳۰} مارګن سټرن کاشکې د خپل حکم لپاره شواهد هم وړاندې کړي وای زه ددغې ليکنې په قوت بيا وایم، چې پښتانه او ساکا په اصل کې شايد يو ټبر وي، يا پښتانه د ساکا د لوی ټبر يوه څانګه وي که ساکي ژبه پاتې وای، په دې اړه به څرګند حکم شوی وای خو د نالوستو او پوونده ساکاوو ژبه نه ده راپاتې راپاتې کلمې يې هم د ګوتو په شمار دي دوه يې هغه دي، چې اوس هم په پښتو کې هغسې ويلی کېږي، چې دوه نيم زره کاله دمخه په ساکاوو کې ويل کېدلې زرينه او تني (Tanais) زرينه (Zarina) د ساکا د کومې څانګې واکمنه يا ملکه وه او هغه په خپلو خلکو دغومره ګرانه وه، چې له مړينې نه وروسته يې د هغې د سرو زرو مجسمه ودروله^{۱۳۱} مؤلف دوست محمد هم ملکه زرينه يادوي، خو هغه يې د ملکي توميريس (Tomyris) پر ځای يادوي

د هېرودوت په وینا دا تومیریس وه، نه زرینه چې په خپل پوځ سره یې، لکه چې دمخه یې بیان شوی، د هخامنشي امپراتورۍ مؤسس، سیروس پوځ ته ماتې ورکړه.^{۱۳۲} زرین هم د پښتو کلمه ده او هم د پارسو، خو زرینه یوازې د پښتو کلمه ده تڼی د ساکاوو په وخت کې د منځنۍ اسیا د اوسني سردریا نوم و او اوس هغه د افغانستان په پکتیا کې د یوه پښتون ټبر نوم دی، لکه امو چې د ساکا د هامه ورگه لنډ شوی شکل دی. داسې هم د لرغوني زمانې د منځنۍ اسیا په ځینو سیمو، لکه خوارزم او مرو کې دغسې ښارگوټي لوڅ شوي، چې د کلا Kala کلمه یې د نامه یوه برخه یا وروستارې جوړوي بېلګې یې دا دي تیشیک-کلا (Teshik-Kala)، ټوپرک کلا (Toprak-Kala) کوی، کرل ګان-کلا (Koy-Krylgan-Kala) و د ژبښاس-کلا (dzhanbas-kala) او ګیاور-کلا (gyavr-kaa)^{۱۳۳}

کلا د پښتو یوه عامه کلمه ده، د Pasionai یا پاسیونای ساګي څانګه چې د ساکا له نورو څانګو سره یې په بخدي کې د یونان باخترې واکمني نسکورې کړه، ممکن د پښتو پاسنی وي ژپوه پوهاند زیار په خپل یاد شوي اثر کې د سکه، کسې، کاسې او کاس نومونه چې په افغانستان او پښتونخوا کې ویل کېږي، د ساکا د نامه بدل شوي شکلونه ګڼي

له دغو ژبنيو بېلگو نه برسېره د ساکا او پښتنو قومي جوړښت او خاصیتونه دغومره سره ورته وو، چې هغه لکه د یوه ځانگړي تېر خلک وي ساکا د څو لویو تېرونو یو کنفدرېشن یا لوی اتحاد و، چې تر اخري واحد یانې کورنۍ پورې یې بې شمېره ځانگړي لرلي پښتانه هم د ساکا په شان د ډېرو تېرونو کنفدرېشن دی او ځانگړي یې دغومره ډېرې دي، چې شمېرل یې ناشونکی ښکاري پر دې برسېره د ساکا د هېڅ تېر لوی مشر زواکمن او مطلق نه و، تر څنگه یې د ځانگو مشرانو هم رول لاره له سکندر سره چې د ساکا څو جرگو لیدل وکړل، هغه له څو مشرانو نه جوړې وې نه له یوه زور واک واکمن نه، لکه په هند کې د پاچا پورس په شان لکه چې دمخه ولیدل شول د پارتیه پاچا د دوه جرگو په سلا او مشوره واکمني کوله، نه یوازې په خپله له احمد شاه دراني نه تر امیر عبدالرحمن پورې د افغانستان سیاسي نظام هم لږ و ډېر په همدغه بڼه و او د قومي پښتنو سیاسي جوړښت اوس هم په همدغه شکل دی

بله دا چې هغسې چې د ساکا او ژوند طرز په عمومي ډول د پوونده توب و، داسې هم د پښتنو ژوند تر اتلسمې پېړۍ پورې تر زیاتې اندازې د کوچني توب و په نولسمه پېړۍ کې امیر عبدالرحمن که څه هم د غوڅ عمل خاوند پاچا و، ونه شو کولی هغه لږ و ډېر دوه ملیون کال پوره

کوچیان، چې ټول یې پښتانه وو، مېشته کولو ته وهڅوي دوی نه غوښتل د کوچي توب ژوند طرز ترک کړي، سره له دې چې د مېشته کېدلو په حال کې امیر د پرامتيازونه ورتنه منلي وو ۱۳۴ د ښاغلي زلمي هېوادممل په وینا تره خپل قوم، چې زیاتره یې اوس هم کوچي توب کوي په اصل کې ساکادي قوم ته د وفالرو احساس هم په ساکاوو کې ټینګ و او هم په پښتنو کې ټینګ دی په دواړو کې لکه چې ویل شوي دي

فرد خانګې ته او خانګه فرد ته په وفالرو سره دواړه ژوندي پاتې کېدلی شي که د کومې خانګې غړی ژوبل یا ووژل شو، هغې خانګې د خپل ځان ساتنې لپاره له مجرم یا دهغه له خانګې نه بدل اخیسته که یې کوم غړي د بلې خانګې په برابر کې جرم وکړ، قومیان یې پرې ټینګ درېدل او په دې ډول د وینې د انتقام دایمي توب ۱۳۵

پښتنو دغه خاصیتونه لرل او اوس یې هم لري، خو نه په هغه پخواني شدت سره د ساکا خلکو به هم لرل د دوی بل خاصیت طعنه ورکول، تور او برېښ کول او لاپې وهل و هغه وخت چې سکندر د تڼي یا سر دریا غاړې ته ورسېد، ساکا سوړو په بله غاړه کې دغسې احساسونه په قوت او ننداره ییز ډول وښوول سکندر ځان مجبور ولید د رېرونو په ګاللو سره له سین نه تېر شي، خو ساکا هغه وخت خواره شوي وو پښتانه هم په طعنه ورکولو تور او

بريښ کولو او لاپو وهلو کې نوم لري بله دا چې دواړه زړور او جنگيالي قومونه وو، غټ مثال يې له سکندر سره د دوی مقابله وه سکندر په منځنۍ اسيا کې له ساکا او په کونړ کې له اسپه سي پښتنو سره له دغسې ټينگ مقاومت سره مخ شو، چې له بل قوم سره په دغسې ټينگ مقاومت سره مخ شوی نه و همدغسې جنگونو کې وو چې ځينو پکې غير عادي زړه ورتيا ښووله او اتلان کېدل، لکه ملکه زرينه او ملکه توميريس په لرغوني منځنۍ اسيا کې او امير کروړ د لرغوني افغانستان په غور او رستم په سيستان کې ^{۱۳۶}

د پټې خزاني ليکوال محمد هوتک په وينا امير کروړ د امير پولاد سوري زوی او په خټه سهاک و دی په ۱۳۹ هجري قمري کال کې د غور په مندپش کې امير شو په اوږي کې په زمينداور کې په دغسې ماڼۍ کې اوسېده، چې دهغې ماڼۍ په شان وه، چې د غور په مندپش کې يې لرله ده په جنگونو سره خپله واکمني پراخه کړه او که يې په لاندې شعر باور وشي، هرات، جرم، باميان او تخار يې هم لاندې کړي وو نامتو شيخ کټه دده دغه شعري ټوټه، چې له وياړ او لاپونو نه ډکه ده، نقل کړې چې په دغه بيت شروع کېږي ^{۱۳۷}

زه يم زمري پر دې نړۍ له ما اتل نه سته

په هند و سند و پر تخار او پر کابل نه سته

بل په زابل نه سته

د ټولو منابعو له مخې رستم د سیستان یو ډېر نومیالی اتل تېر شوی دی مؤلف دوست یې د تاجکي حماسي روایتونو له مخې او د ایران د لرغوني تاریخ متخصص پروفیسر رچرډ فرای یې په خټه ساکا گڼي^{۱۳۸}، خو ایرانی تاریخپوه عبدالعظیم رضایي یې ایرانی یانې غیر ساکا گڼي، خو په دغه عجب دلیل سره بعضی از مورخان می پندارند که داستان رستم را سکاهاى اساک ها از سر زمین اصلی خویش آورده اند که در روزگار باستان به سیستان تاخته و در انجا ساکن شده بودند ولی از انجا که مادر رستم روتابک یا رودا به ی ایرانی است این تصور خالی از حقیقت به نظر میرسد^{۱۳۹}

عجب استدلال اول دا چې رودابه په اصل کې د کابلستان د واکمن مهرب شاه لور وه او بله دا چې په افغانستان او سیمه کې یو څوک د پلار په نسب یادېده، نه د مور د رستم د اتلوالی قصې اول د ابوالقاسم فردوسی په شاهنامه کې بیان شوي او وروسته په پهلوي او نورو سرچینو کې راوړل شوي دي په یاد دې وي، چې د شاهنامې دوه درېیمه برخه د افسانوي روایتونو او قصو داستان او درېیمه برخه یې د ساساني واکمنی تر پایه پورې د تاریخي پېښو منظوم داستان دی دغه افسانې د فردوسی تر وخته پورې د مړینې اټکلي کال ۱۰۲۵م په شفاهي ډول اورېدل کېدلې^{۱۴۰} د کهزاد په وینا په

شاهنامه کې په یادو شویو نومونو کې په سلو کې پنځه نوي يې هغه دي، چې په افغانستان پورې تعلق لري^{۱۴۱} په شاهنامه کې د سیستان پهلوانان خاص مقام لري تاریخپوه رضایی هم وایي، چې بموجب مندرجات رزنامه های ملی، بزرگترین پهلوانان ایرانی از سیستان برخاسته، تاج و تخت و سرزمین ایران اد ایران نوم هغه وخت رواج نه لاره را از هجوم بیگانگان مصون داشته اند پهلوانان موصوف متعلق بخاندان های بزرگ بوده، نژادشان به جمشید، شاه پیشدادی میرسید بطوریکه پیش از این گفتیم جمشید هنگام فرار از دست ضحاک اسهاک؟ دختر کورنگ پادشاه زابلستان را بزني گرفت و از آن زن صاحب پسری شد که او را تور نام نهادند سپس به ترتیب از تور شید سپ، از شید سپ تورک، از تورک شم، از شم اثرط، از اثرط گرشاسپ، از گرشاسپ نریمان، از نریمان سام سوار، از سام سوار زال و از زال رستم بوجود آمدند^{۱۴۲}۔

رضایی زال او زوی يې رستم دغومره مهم گڼي، چې په هکله يې وایي چې نخستین شاهی که پس از انقراض سلسله پیشدادیان بر اورنگ شهریارۍ تکیه زد کیقباد بود که این مقام را با یاری و کمک زال و رستم بدست آورد^{۱۴۳} سره له دې هم په اوستا کې نه پهلوان رستم او نه دهغه پلار زال یادونه شوې ده په افسانوي

قصو کې رستم د روستاتم Rostatham په نامه د سیستان د واکمن په توګه د فراه او زابلستان د ښارونو جوړونکی ګڼل شوی دی ^{۱۴۴}

دلته ددغو ټکو یادونه ضروري ده، لومړی دا چې د اریایانو په لومړي لوی لېږد کې په سیستان کې به دغومره ډېر ساکا مېشته شوي وو، چې د رستم د کورنۍ مشران یې په دې قادر کړل چې واکمني او اتلوالی وکړي بل دا چې په دغه مهال کې تورانیان او د هغو مشر افراسیاب، لکه چې شاهنامه وایي، په بخدي کې نه وو چې د هغه له واکمنو او رستم سره وجنگېږي ترکان، لکه چې دمخه ویل شوي دي، د ساسانیانو د واکمنۍ په اخر کې دغې سیمې ته راغلل دا چې د شاهنامې له مخې تورانیان او په سر کې افراسیاب به په اوستایي دوره کې له رستم سره جنگېدلي وي، د اعتبار وړ نه ښکاري لکه چې دمخه ویل شوي شاهنامه په اصل کې د شفاهي روایتونو او قصو داستان دی او شفاهي روایتونه په خپل ذات کې د تاریخي واقعیت په شان د اعتبار وړ کېدلی نه شي، ځکه چې د انسان حافظه روایتونه هسې چې یې اورېدلي وي، ساتلی نه شي او هغو د بیا بیانولو او انتقال په وخت کې پکې تصرف کوي او حتی مسخ کوي یې، نو شفاهي روایتونه په تېره هغه چې د پېړیو پېړیو عمر لري، هغومره چې د راویانو د ذهن او خیال انعکاس وي،

د واقعیت انعکاس نه وي خو د رستم په شته توب او اتلوالی کې شک نه پیدا کېږي، ځکه چې هغه په ډېرو سرچینو کې یاد شوی دي

د مار کوارت په نظر رستم او ګرشاسپ یا کرس اسپه (Keresaspa) په اصل کې یو شخص و^{۱۴۵} کهزاد بیا ګرشاسپ او غرغښت یو کس ګڼي او وایي چې ګرشاسپ و غرغښت هر دو نام یک شخص و یک قهرمان افسانوی، داستان نیمه تاریخی، فولکلوری پهلوان زبردستی است که اوستا و منابع دیگر مصل مثل کتاب ګرشاسپ نویسنده و شاعر قرن چارم هجری ابوالمؤید بلخی و تاریخ سیستان گمنام قرن ششم هجری ذکر شده. دی داهم وایي، چې د غرغښت نوم د خارجیانو لپاره یو مجهول نوم دی په داسې حال کې چې ادب ملی افغانستان همین قهرمان ملی را در تمام داستانهای حماسی از یاد برده و تمام کارنامه های وی را زنده نگاهداشته اند^{۱۴۶} کهزاد په دې اړه د پاچا امان الله په وخت کې د یوې ډرامې بیان کوي او وایي، چې در طی نمایش درام بنام جذر و مد اسلام، از غرغښت، بحیث یک پهلوان ملی، (بابای ملت)، پدر معنوی قوم، اغښتلی غرغښت، جهان پهلوان یاد میشد^{۱۴۷} د ګرشاسپ یا غرغښت نومیالی توب او نومیالی توب له ډېنه معلومېږي، چې محمد حیات خان

يې په خپل حیات افغاني اثر کې هم په همدغه ډول یادوي دی هم د تاریخپوه رضایي په شان گرشاسب د رستم د کورنۍ مؤسس یا لور نیکه بولي^{۱۴۸} په یادې وي، چې گرشاسب په اوستا او رستم په شاهنامه کې د سترو اتلانو په شان ډېر یاد شوی دی

سواری چو رستم نیامد پدید

چو سام نریمان بگیتی نبود

په دې ډول په یوه روایت غرغښت، گرشاسب او رستم په اوستایي دوره کې د سیستان د یوه پهلوان نومونه کېږي او د محمد حیات خان او رضایي په وینا گرشاسب د رستم لور نیکونه کېږي او څنگه چې رستم په خټه ساکا و، دوی ټول په خټه ساکا یانې پښتانه کېږي

پښتو د خپلې ودې په لومړنیو مرحلو کې له سانسکرت نه هم اغېزمنه شوې ده سانسکرت هغه لرغونې هندي ژبه ده، چې له ویدي ژبې سره تړاو لري دغه ژبه په مخزېږدي څلورمې پېړۍ کې د تعلیم کړو هنديانو ژبه شوې وه، نورې هندي ژبې له سانسکرت نه راوتلې دي دغې ژبې به د موریان کورنۍ په دوره کې په پښتو اثر کړی وي تر هغه دمخه هم هندي عناصر په ختیځ افغانستان کې یو ځای بل ځای اوسېدل لکه چې دمخه یې بیان شوی د موریان کورنۍ مؤسس چندرا

گوپتا موریا د سلوکوس نیکاتور په وخت کې خپله واکمني آن تر هندوکش پورې ورسوله او کورنۍ یې څه باندې یوه پېړۍ ۳۲۰-۱۸۷ مخزېږدي کې واکمني وکړه. په دغې دورې کې د گندارا پښتانه له اراکوزي کندهار نه تر اباسین پورې له سانسکرت ویونکو سره محشور و طبیعي ده، چې پښتو به هم له سانسکرت نه متاثره شوې وي دغه تاثر له لاندې عددي جدول نه ښکاره دی، دلته دا هم ویل کېدلی شي چې پښتانه شاید په همدغې دورې کې د لومړي ځل لپاره له مجردو عددي مفهومونو سره اشنا شوی وي ^{۱۴۹}

پښتو	سانسکرت	سانسکرت	
یو	ایکا	Eka	۱
دوه	دوه	Dva	۲
درې	ترایه	Traya	۳
څلور	کت واره	Catvarah	۴
پنځه	پانسه یا پنکه	panca	۵
شپږ	شت	Sat	۶
اووه	سپتا	Sapta	۷
اته	استاو	Astav	۸
نهه	ناوه	Nava	۹
لس	داسا	Casa	۱۰
سل	سه تم	satam	۱۱

سره له دې هم د پښتنو شجره، لکه د نورو قومونو شجرو په شان، له اول نه تر پایه پورې په منظم ډول معلومه نه ده د تاریخپوه کهزاد په نظر شجره تمام این کتله بزرگ اعم از تمام قبایل و عشایر که در این گوشه دنیا افتاده اند، بوجود سه شخصیت بزرگ سه نیکه گان اولی منتهی میشود که عبارتند از بیتنی، مرغیبت و سرپن دی دغه درې گونې نیکونه د اترط، گرشاسب او سرند په نومونو هم یادوي او په خپل اثر مرغیبت یا گرشاسب کې د هر یوه د کارنامو په اړه اوږد غږېږي د پښتنو ټولې خانګې او خپلونه چې شمېرل یې ناشونکی دی، په نهایت کې دغو درې نیکونو ته رسېږي درانیان، بریخ، ترین، غوریاخپل، یوسف زی، اسحق زی یا ساک زی او نور سرپن یا سرند ته، کاکړ، داوي، بابي او نور مرغیبت یا گرشاسب ته او غلزیان، لودیان، سوري، نیازی او نور بیتني یا اترط ته^{۱۵۰} تر کهزاد نه دمخه په دې اړه ډول ډول او عجب حدسونه وړاندې شوي دي، چې ذکر یې دلته لازم ښکاري په لنډ ډول د دوی نسب قبایانو، یهودانو، جارجیانو، ارمنیانو، پارسیانو، ترکانو او حتی تارتارانو ته هم رسول شوی دی، خو دغه ټول محض حدسونه او ناسم دي، چې روسي افغان پېژندونکی ډورن په دغو الفاظو په غوڅه رد کړي دي زه په خپل وار په دې نظر یم چې افغانان ا پښتانه ا د خپل

هېواد ځايي خلک دي او د سر ويليم جونز په شان زه هم دوی د پاراپاميزاد له لرغونو خلکو سره يو ګڼم. ډورن دا هم وايي، چې دوی په خپل اوسني هېواد کې له نامعلوم وخت نه راپه دېخوا اوسېدلي دي.^{۱۵۱} کهزاد دغه روايتونه او دغسې نور لا په غوڅه توګه ردوي او وايي، چې جناب شير محمد گندا پوري ابراهيم زي صاحب تاريخ خورشيد جهان، و جناب محمد هاشم خان، صاحب تاريخ فرشته، صاحب اثار ديګري چون آئين اکبري، مخزن افغاني، مرات الافغاني، وغيره هزار و یک قصه واهي چون طالوت فرعون، ابراهه پادشاه حبشه، و قبطيان، و بنی اسرائيل، و حکايات جعلي اړخيا و برخيا، و غمزه او غيره؟ را باهم بافتند. ساختند ولی از نور معرفت قرن بيستم همه اين داستان های خود ساخته را از میان برد و انساب سه قهرمان بيټني، مرغښت و سرېن، به يشت های اوستا چون افتاب بر پارچه يخ تابش نموده و همه قصص و روايات جعلي را بکلی ناپديد ساخت.^{۱۵۲} سره له دې هم دغه بې بنسټه روايت، چې افغانان يانې پښتانه په اصل او نسب کې يهودان دي، د ځينو په ليکنو کې انعکاس کوي دغه بې بنسټه روايت که څه هم په دغې ليکنې سره پوره باطل کېږي، د هغه بې بنسټ توپ به زه دلته نور هم روښان کړم.

ددغه جوړ شوي روایت له مخې کله چې حضرت محمد^ص له مکې څخه مدینې منورې ته هجرت وکړ، نو په دغه وخت کې د خالد بن ولید د لیک په ذریعه د غور د سیمې د افغانانو اېښتنو له مشرانو څخه خو تنه مدینې ته لاړل، چې د هغو له جملې څخه یې مشر د عیص زوی قیص و، چې د نوموړي د نسب سلسله چې په مخزن افغاني کې ذکر شوې ده، په ۳۷ پښت کې ساول ته چې په طالوت باندې ملقب و او د بني اسرائیل پاچا و، رسېږي

ددغه روایت له مخې دغو افغانانو په مدینه کې اسلام ومنه او حضرت محمد^ص د قیص دغه عبراني نوم په عربي واړوه او د عبدالرشید نوم یې پرې کښېښود. په هغو ورځو کې حضرت محمد^ص د مکې د نیولو اراده وکړه او قیص عبدالرشید د خو تنو نورو پښتنو او خالد سره د عسکرو سرلښکر وټاکل شو او په هغه جگړه کې چې د مکې د نیولو په منظور وشوه، افغانانو اېښتنو بڼه مېرانه ښکاره کړه او یوازې عبدالرشید وکړای شول، چې د قریشو (۷۰) تنه متمردين ووژني.^{۱۵۳}

ددغه جعلی روایت پر بنسټ اول دغه افغانان د خالد په گډون یهودان وو او هغه افغانان چې په عربو کې مېشته شوي وو، د هغو څخه د ولید خالد زوی ډېر مشهور دی. دویمه دا چې خالد بن ولید خپل دغه یهودي افغان

قوميان مدينې ته وبلل، چې د حضرت محمد ص سره د مکې په نيولو کې مرسته وکړي، خو دغه روايت له سر نه تر پايه پورې د واقعيت پر خلاف دی او زه به دلته د هغه د دوو سترو ټکو بې بنسټ توب تثبيت کړم.

د حیات افغاني ژباړونکي هنري پريستلي (Henry Priestley) په وينا لومړی دا چې د ساول پښت په غلطه له جودا (يهودا) څخه ښول شوی دی (په داسې حال کې چې د تورات (Old Testament) له مخې هغه د بنجامن ټبر ته منسوب و د تورات په هېڅ ځای کې ددې ذکر نه شته، چې افسانوي اړخيا او ارميا به د ساول له زوزات څخه وي. نه د ارميا او نه د افغان نوم، يا هغه ته ورته بل نوم. د حضرت داود د نومياليو کسانو په ډله کې ليدل کېږي. ۱۵۴۰ دغه نومونه د اسلامي دورې عربستان او د حضرت محمد ص په اړه تاريخونو کې هم نه ليدل کېږي. ما هم په ټولو هغو ډېرو اثارونو کې چې د لوړې زده کړې په وخت کې د لندن په پوهنتون کې او بيا له هغه وروسته لوستلي دي، دغه نومونه نه دي ليدلي.

ددغه روايت بل ټکی، چې خالد بن وليد به د قيس په مشرۍ د غور افغانان مدينې ته بللي وي، هم يو بې بنسټه حکم دی. خالد بن وليد دغسې تاريخي شخص و چې کړنې يې په ډېرو کتابونو کې ثبت شوي دي. د هغو له مخې هغه يهود نه، بلکې د عربو د قرېش لوی ټبر د

مخزوم خانګې څخه و، خودی تر ۶۲۹م پورې د حضرت محمد ص او اسلام مخالف و. په ۶۲۵ کې یې لا په احد کې د حضرت محمد ص پر ضد جګړه کې برخه هم اخیستې وه. دا هغه جګړه وه، چې مسلمانان پکې په زیاته اندازه د هغه په قومندانۍ مات شوي وو.^{۱۵۵}

څلور کاله وروسته په ۶۲۹ کې چې حضرت محمد ص د حدیبیې له متار کې نه وروسته په مکه کې هم د امتیانو او نفوذ خاوند شوی و، خالد بن ولید له عمر بن العاص سره هم د حضرت محمد ص پېغمبري ومنله. بل کال (۶۳۰) مسلمانانو مکه په جنګ سره ونیوله، خو دا یو لوی جنګ نه و.^{۱۵۶} په دغه حال کې مسلمان خالد ته ممکنه نه وه، چې د هغه وخت په شرایطو کې افغانان هغه هم په دغومره لنډې مودې کې مکې ته حاضر کړي. غیر له هغه هم که قیس او ملګري یې په خټه یهودان وای، هغوی به ولې له حضرت محمد ص سره د مکې په نیولو کې مرسته کړې وای، ځکه چې د هغه په حکم سره د مدینې یهودان خپل شوي وو.

هیڅ تاریخي شواهد ددغه روایت پخلی نه کوي. په هیڅ تاریخي منبع کې ددې یادونه نه شته، چې د غور قیس به په ۶۳۰ کې په مدینه کې لیدل شوی وي. په دې ډول په ۶۳۰ کې په مدینه کې د غور د قیس او د هغه د ملګرو شته والی او بیا د حضرت محمد ص له خوا په

عبدالرشید سره د هغه د نوم بدلېدل او دغه قیس د اوسنیو تر څلوېښت ملیون نه ډېرو پښتنو مؤسس یا لور نیکه کېدل هسې هوایي خبرې کېږي هو، خالد بن ولید د عربو د قریش نامتو قومندان و، خو هغه د خلیفه ابوبکر په وخت کې د ردا په نامه کورني جنگ په بهیر کې وځلېد دا دی و، چې د عقربه په نامه مهمه جگړه یې وگټله او یاغیان یې په ټول عربستان کې ایل کړل

په اصل کې دغه روایت ځکه رښتیا کېدلی نه شي، چې پښتون بې له شک نه، لکه چې ددغې لیکنې نه هم ثابت ده، اریایي قوم دی، نه سامي چې عربان او یهودان ورته منسوب دي پښتو هم بېله کوم شک نه اریایي یا په دقیق ډول ختیځه اریایي ژبه ده، نه د عربي او عبري ژبو په شان سامي اریایي او سامي خو دوه سره بېلې نژادي او ژبني ډلې دي.

ددغو واقعیتونو په رڼا کې دغه روایت چې پښتانه په اصل او نسب کې یهود دي، یوازې د ذهن او بدنیت زېږنده کېږي، نه تاریخي واقعیت اوس که یو څوک سره له دې هم پښتانه ددغه جعلی روایت پر بنسټ بني اسرائیل گڼي، هغه به په اصل کې د لوستونکیو، تاریخ او رښتین توپ پروا نه کوي

دويم څپرکي

افغان

د افغان نوم هم پخوانی دی، خو نه هغومره پخوانی چې د پښتون نوم دی. په لرغونې زمانه کې د پارس خلکو پښتانه د ابگان (Abgan) او د هند خلکو پښتانه د اسواکا (Asvaka) یا د اسوه غانه (Asvaghana) په نومونو یادول. هندیانو له دولسمې پېړۍ نه وروسته کوم هغه پښتانه، چې د بهار ولایت په پتنه کې مېشته شوي وو، د پتان په نامه یادول او لا وروسته ټولو هغو پښتنو ته ویل کېده، چې په هند کې اوسېدل د قانون په شان دا یو دود دی، چې هر ولس چې په لېرې سیمو کې خپور شي، گاونډیان یې له خپل اصلي نوم نه غیر په نورو نومونو یادوي، لکه ساکا چې د پارس خلکو اشکانیان او د هند خلکو پهلوا بلل، خو په خپله پښتنو هر چپرې ځانونه پښتانه یا پختانه گڼل دا ډېر ورسته و، چې پښتنو د افغان نوم د

ځان لپاره ومنه افغان اوس هغه څوک دی، چې د افغانستان تبعه دي د پښتونخوا پښتانه یا ډېری یې هم ځانونه افغانان گڼي، نو د افغان دغه نوم د یوه ځانگړي ولس له مفهوم نه ملي مفهوم ته تحول کړی دی. د غبار په وینا... تا قرن هژدهم (افغان) نام عمومی پښتو زبانان مملکت قرار گرفته بود و تا قرن نهم وسعت آن بجایی رسید که نام عمومی مردم افغانستان اعم از دری زبانان و ترکی زبانان و غیره شناخته شد. داسې ښکاري، چې د افغان نوم په اسلامي دوره کې دهغه د پخواني نوم یا نومونو ځای نیولی وي. بیا هم غبار... نام (افغان) که از قرن دهم در نوشته های مؤلفین افغانستان چون مؤلف مجهول حدود العلم من المشرق الی المغرب، ابو ریحان، فردوسی، بیهقی، منهاج السراج و غیره در مورد قسمتی از پښتو زبانان افغانستان آن روز ذکر گردیده و عتبی در تاریخ یمینی ان را معرب نام (اوغان) می‌شمارد، هم یک نام قدیمی است که با نام (پاکان) مذکور در (ریگویدای هند) مطابقت مینماید.^(۱)

د ابو ریحان البیروني په وینا افغان نوم په هغې کلمې پورې اړه لري، چې په مهاباراته (Mahabarata) کې د اسواکا (Asvaka) په نامه یاد شوی دی. دغه اسواکا د کندهارا په سیمه کې وو، چې د ویدي دورې نوم دی او دوی په هغو غرو او رغو کې اوسېدل، چې په اسلامي

دورې کې د سلیمان په غرو یاد شوي دي ^۲ البیروني چې د اسلامي نړۍ یو ستر عالم و، له سلطان محمود غزنوي سره هند ته په سفر لار، هلته یې د سانسکرت ژبه زده کړه او د هند د مدنیت په هکله یې د کتاب الهند په نامه اثر ولیکه، چې دهغه د دولس کلونو مطالعې او مشاهدې محصول و ^۳.

د اسلامي دورې د سلیمان غرونه په واقع کې د کسي غرونه دي، چې له هندوګش نه د بلوچستان تر پولې پورې پراته دي او اباسین یې ختیځه پوله تشکیلوي اسواکا په دغې سیمې کې د مهابهاراته د رامنځ ته کېدلو په وخت کې اوسېدل مهابهاراته چې د هندوانو ستر حماسي اثر دی، د نهو سوو کلونو په بهیر کې له میلاد نه پېنځه سوه کاله دمخه تر ۴۰۰ میلادي پورې کښل شوی، سل شاعرانو کښلی او زر سندرغاړو په قالب کې اچولی ترڅو چې د ګوپتا واکمنو په دوره کې برهمنانو خپل مذهبي او اخلاقي فکرونه پکې ځای کړل او اوسنی شکل یې غوره کړ. مهابهاراته د شکنتلاو د هغې د پهلوان زوی بهارت قصه بیانوي دهغه له نومیالیو نه د کوروس او پنداورس په نومونو د مهابهاراته (لوی بهارته یالوی هند) قومونه هسک شوي، چې دهغو خونړي جنګونه د قصې زړې جوړوي ^۴.

تاریخپوه احمد علي کهزاد په خپل یوه وروستي اثر

افغانستان در شاهنامه، کې د افغان په هکله یو څه اوږد بحث کې دی دده په نظر معادل این کلمه در سانسکرت کلمه او گانه یا او ا گانه (Awagana) است بیا وایي چې اسم دیگری در سانسکرت است که به شکل (اسوه-غانا) (Asva-ghana) یاد شده که این کلمه هم مرکب است جزو اول (اسو Asva) آن نزدیک به (او- Awa) است لیکن در معنی کوچکتین تفاوت ندارد، زیرا (اسوه) بمعنی (اسپ) و (او-) هم همین معنی را میدهد و (غان) که در هر دو کلمات (کلمه) بیک شکل آمده بمعنی جای (مهد) درینصورت معنی هر دو کلمه (سر زمین سواران) و (مهد سوار کاران) معنی میدهد.^{۵۰}

وای ونډي مارتن (St. Marthin Vivienne) شاید لومړنی مؤلف وي، چې په خپل اثر (Annee géographique) کې لیکلي چې د افغان نوم د سانسکرت له Acvaka یا asaka نه راوتلی په مانا د اس سور و^{۶۰} په دغه ډول اسواکا او اسوه غانه یا اسوه گانه په لږ لفظي توپیر سره دوه مفهومونه څرگند وي. اس سواره او د اس سورو هېواد دغه رسم، چې یوه کلمه یا یو نوم هم یوه ولس او هم د هغو هېواد لپاره راوړل کېږي، په افغانستان کې تراوسه هم ژوندی دی. لکه مومند، شنوار، اپریدی او نور چې هم د یوه قوم او هم د ملک لپاره راوړل کېږي.

ډېر وروسته د ساسانیانو په دوره کې د اوآگانه نوم په پرسي پولیس کې درستم نقش په ډبرینې لیکنې کې ثبت شوی دی. پروفیسر شپرنګلنگ (M.S Spengling) وایي چې د افغان نوم د گوندافر ابگان رازماد (Gondafar Abgan Razmad) له خاص نوم څخه راوتلی دی، چې د رستم نقش په کتیبه کې د ساساني پاچا اول شاهپور (۲۴۱-۲۷۲ م) په دستور په پارتي، منځنۍ پارسو او یوناني ژبو کښل شوی په دغه مقصد چې خپل بری نړېوالو ته وښيي د شپرنګلنگ خپل عبارتونه دا دي: د ابگان (Abgan) او اوگان (Avgan) لپاره زه له اوسني افغان نه پرته بله ښه کلمه پیدا کولی نه شم.^۷ په همدغه مهال کې به و، چې پښتانه په ابگان او پارسي وانان په دیگان یادېدل او دوی لکه دمخه چې ویل شوي په اصل کې له یوه نسب څخه یانې پښتانه دي. تاریخپوه عبدالحی حبیبی د افغان په اړه یوه وړه لیکنه لري، چې مرکزي ټکی یې د شپرنګلنگ نظر دی

د پټان نومي کتاب لیکونکی سر اولاف که روهم ورته نظر ښکاره کوي او وایي، چې د اډه کان (Apakan) او ابگان (Abgan) له کلمې نه د افغان تکامل طبیعي معلومېږي.^۸ خو تاریخپوه رچرډ فرای په دغه اړه شک ښکاره کوي او مؤلف وارتن گریگوریان په خپل کتاب د معاصر افغانستان هسکېدنه، کې دغه نظر ردوي او

وايي، چې دغه کلمې د اذربايجان د پخوانيو خلکو نومونه وو او هغه په دغه مفهوم سره د پېنځمې پېړۍ په ارمني ليکنو کې ليدل کېږي.^۹ د گريگوريان دغه نظر په واقع کې د کهزاد د ليکنې په تاييد ده، چې د عمومي لېږد په لړ کې يې ويلي وو، چې د پکتیانو... يوه کوچنۍ څانگه لاهم د غرب خوا ته مخکې تللې او د ارمنستان په غربي خوا کې يې استوگنه غوره کړې. او په دغه ځای کې هم په خپله دوی د پکتيس يا پکتويس او خاوره او وطن يې د پکتیکا په نامه مشهور شو.

په هر حال، حقيقت دا دی چې د ابگان نوم د افغان په مفهوم د سليمان يا د کسي په غرو درو کې په وروستيو هندي، چيني او فارسي ليکنو کې دغومره ډېر ياد شوی دی، چې هغه به له کوم شک نه د افغان له نامه سره مطابقت لري.

په دغې سيمې کې په دې اړه غټه بېلگه وراهاميرا (Varahamira) د هند ستوری پېژندونکی دی، چې په شپږمې عيسوي پېړۍ کې يې اټکل ۵۰۵ نه تر ۵۸۷ پورې) په خپل اثر (بري هت سمهيتا Brihat Samhita) کې د اواگانه (Avagana) نوم دوه ځلې د نورو نومونو ترڅنګه راوړی دی.^{۱۰} خو وراهاميرا د هغو د هېواد په هکله څه نه دي ويلي. يوه پېړۍ وروسته يانې په اومې عيسوي پېړۍ کې يو چيني زيارت کوونکي او گړځندوی

شون چونگ چې په هیون تسانگ باندې یاد شوی دی د زوکړې کال ۶۰۳م. په هند او په شمالي، مرکزي او ختیځ افغانستان کې دېرش کاله وگرځېد او بیا یې په دوه ټوکونو کې یې د لویديځې نړۍ بودايي سندونه، په نامه کتاب خپور کړ. د یوشمېر لیکوالو په اند شون چونگ د افغان نوم د اپوکین (O-po-Kien) په بڼه ذکر کړی، لکه چې چینایان باندني نومونه په معمولي ډول په اړولي شکل راوړي. په هر حال، د شونگ اپوکینان هم د سلیمان په غرو درو کې اوسېدل معلومېږي، چې اسوکا، اسوه غانه او اپوکینان هماغه پښتانه یا افغانان دي، چې په عین ملک یانې د سلیمان یا کسی په غرو درو کې اوسېدل.

د افغانستان تاریخ لیکونکي سر پرسي سایکس، د شون چونگ د لیکنې پر بنسټ وایي چې اپوکینان په طبیعت کې سرسخت او وپروونکي خلک دي. په چلند کې زیږه خود عقیدې او ایمان په موضوع کې تر ګاونډیانو نه ښه دي.^{۱۱} خو مانه د اپوکین نوم او نه د سایکس دغه ویناد شون چونگ په هغه کتاب کې ومونده، چې پروفیسر سامویل بېل (Samuel beal) ژباړلی او په لندن کې په کال ۱۸۸۸ کې خپور شوی دی. دا ځکه چې سایکس د شون چونگ قول په غلطه نقل کړی. د شون چونگ پورتنۍ ویناد بامیان د خلکو په اړه

ده، خو دا معلومه نه ده چې هغوی اپوکین وو، یا نه وو پر هغه سر بېره هغه څه چې شون چونگ د بامیان د خلکو په اړه ویلي دي هغه نه دي، چې سایکس نقل کړي، بلکې دا دي ... د هغو د خلکو چلند زېږد دی، جامې یې په عمومي ډول له وړیو او پوټکو څخه دي. ادبیات، رسومي مقرري او د سوداګرۍ مروجې پیسې یې کټ مټ هغه دي چې د تخار په هېواد کې رواج لري. ژبې یې هم لږ و ډېر سره توپیر لري، خو په بڼه او قواره سره ډېر ورته دي.^{۱۲} دویمه دا چې پروفیسر پیل د کتاب هغه برخه، چې د اپوکین نوم پکې یاد شوی دی، نه دی ژباړلی او دغه برخه د شون چونگ په هغې برخې کې لیدله کېږي، چې ستاني لاس جولین (Stanilas Julien) په انګرېزي اړولی دی. نوموړي ددغه مقصد لپاره شل کاله د چيني او سانسکرت په زده کړه کې تېر کړي وو. الیکزاندر کننگهم بیا د هغه پر بنسټ خپل مهم اثر ولیکه په نامه د هندوستان پخوانۍ جغرافیه په هغې کې دی لیکي، چې شونگ چون یوازي یو ځل په یوې لنډې فقرې کې د اپوکین نوم اخلي او هغه د فلانه (Falana) (بنوا او غزني ترمېنځ د لومړني شمال-لويديځ او وروستي سهيل خوا ته بښي.^{۱۳}

په دغه ډول اپوکین د شون چونگ په نظر په اصل کې د یوې سیمې نوم و، چې کننگهم هغه د یوه اوږده بحث

په ترڅ کې افغانستان او افغانان گڼلي او ويلي يې دي ، چې زه نزدې ډاډه يم چې د اپوکين د کلمې له ذکر نه د شون چونک مطلب افغان دی ^{۱۴} خوله هغه وروسته د اوگان نوم لږ په نظر راځي وروستی ذکر يې شايد د ابو القاسم فردوسي په شاهنامه کې وي ، چې هغه د يولسمې عيسوي پېړۍ محصول ده. فردوسي په شاهنامه کې وايي ، چې ^{۱۵}

همه گرد ايوان دو رويه سپاه
بزرين عمود و بزرين کلاه
سپهدار چون قارن کاوگان
به پيش سپاه اندرون اوگان

داسې ښکاري ، چې د اسلامي دورې له پيل نه وروسته افغان د اوگان ځای نيولی وي د حدود العالم ناخرگند ليکوال شايد لومړنی ليکوال وي ، چې د افغان نوم يې د لسمې پېړۍ په پای يا د يوولسمې پېړۍ په سر کې راوړی وي تاريخپوه حبيبي ليکي ... در دوره اسلامي همانا ذکر اين نام در کتب دري و عربي مکرر می آيد که ذکر قدیمتر آن در حدود العالم تالیف ۳۷۲ هجری از طرف یکنفر جوزجانی گم نام است که مینورسکی دانشمند فقید او را از خانواده و یا مربوطین دربار آل فریغون جوزجانی می شمارد و در این کتاب ذکر افغان در چندین مورد آمده است و بعد از آن محمد بن عبدالجبار

عتبی در تاریخ یمنی افغان را در وقایع سبکتگین و آل او بارها ذکر میکند و حتی این اثر در الکامل آن را با املاي قدیم افغان هم می آورد و مؤرخان مابعد مانند فخر مدبر در اداب الحرب و حمدالله مستوفی در تاریخ گزیده و محمد قاسم فرشته و دیگران هم از قبایل افغان و اوغانی بارها ذکر کرده اند.^{۱۶}

د افغان نوم د فردوسي په شاهنامه کې په پبلو قرینو کې راوړل شوی، چې یو خو یې په لاندې ډول دي^{۱۷}

چنین گفت دهقان دانش پټروه
 مر این داستان را ز پشین گروه
 که نزدیک زابل به سه روزه راه
 یکی کوه بد سر کشیده به ماه
 بیک سوی او پشت خرگاه بود
 دگر دشت زی هندوان راه بود
 نشسته در آن پشت بسیار کوچ
 ز افغان ولا چین و کرد بلوچ

یا دا چې

یکی قلعه بالای آن کوه بود
 که آن حض از مردم انبوه بود
 مر آن حصن را نام مریاد بود
 از و جان نا بخردان شاد بود
 بدژ در یکی بدکنش جای داشت

که در رزم با اژدها پای داشت
نژادش ز افغان سپاهش هزار
همه ناوک انداز و ژوبین گذار

په بل خای کې د بهزاد له خولې وایي
چو بهزاد افغان از و این شنفت
بدو گفت کاهریمنت باد جفت
چه نامی گزینگونه کوشی بجنگ
قوی بالی و یا فروهوش و هنگ
د پهلوان رستم له قول نه وایي

که ایم بر افراز که چون پلنگ
نه دژماند آنگه نه کهسار
همه مرز افغان بهم بر زرم
بدین دژکین اتش اندر زرم

بیا هم رستم:

یکی پند پیرانه بشنو ز من
ایانامور رستم پیلتن
همه مال و اسباب و این زیب و فر
کنیزان مه روی با تاج زر
ازیندشت خرگاه افغان گروه
هزار از سواران ایندشت و کوه

له هغه وروسته د افغان نوم په لیکنو کې دغومره عام
شو، چې ټولو هغو لیکوالو چې ددغې سیمې په هکله په

فارسي او عربي کې ليکنې کړي، د افغان نوم يې ارومرو
 ياد کړی دی^{۱۸} پښتنو ليکوالو هم چې په اول کې يې د
 افغان نوم نه يادوه، له هغه وروسته يې په ليکنو کې
 يادوه. په دغه لړ کې خان جهان لودي د مړينې کال
 ۱۶۳۰، شايد لومړی پښتون مشر او ليکوال وي، خوشال
 خان خټک خو دغه نوم په وياړ سره يادوه

د افغان په تنگ مې وتړله توره

ننگيالی د زمانې خوشال خټک يم

احمد شاه دراني هم په هغه ليک کې، چې د عثماني
 سلطان درپيم مصطفى په نامه واستوه د قوم جليل افغان
 ذکر وکړ^{۱۹}

خو په عامو پښتنو کې د افغان د نوم عام کېدل ډېر
 وخت ونيوه فرانسوي گړخندوی فريه (Ferrier) لا وايي،
 چې غلزيان او ابداليان چې ځانونه تر نورو پښتنو لوړ گڼي
 حتی نه غواړي چې د افغان په نامه ياد شي^{۲۰} فريه د
 نولسمې پېړۍ په دويمې نيمايي کې په افغانستان کې
 گړخېدلی او بيا يې د خپل سفر په اړه د افغانانو تاريخ په
 نامه يو پښ اثر وليکه سره له دې هم د افغان نوم د
 انکشاف په حال کې و، د افغان نوم لا د همدغې پېړۍ په
 اولي نيمايي په انگرېزي ليکنو کې لا زيات راوړل کېد او
 افغانان د يوه ملت په توگه او افغانستان د يوه هېواد په
 توگه نړۍ والو ته وپېژندل شو. د افغان-انگليس لومړی

جنگ د افغان کلمې ملي مفهوم نور هم پیاوړی کړ په همدغه جنگ کې په تېره د کابل په سیمه کې و، چې د افغان دوه مهم عنصرونه پښتانه او تاجک د یرغلګرو په برابر کې سره یو موټی او ټینګ ودرېدل او په عمل کې یې وښووله، چې دوی د افغان ملت زړی جوړوي. د همدغه اتحاد له امله و چې انګرېز لیکوالو په تېره لیدي سیل (Lady Sale) په خپل جوړنال (په افغانستان کې د غمیزو جوړنال) او مؤلف جان کې (John Kaye) په خپل اثر (په افغانستان کې د جنگ تاریخ) د افغان نوم ډېر یاد کړی دی.

مېرمن سیل چې د افغان انګلیس په لومړي جنگ کې د افغانانو یرغمله وه او افغانان یې له نزدې نه لیدلي او پېژندلي وو، په هکله یې وایي چې زه زیاتره اورم چې افغانان ډارن دي... خو دوی د ماشین دار (Guns) په برابر کې لکه هسې چې درېږي، چې یې په خپله نه لري او حصارونو ته په ختلو او د هغو په نیولو کې چې موږ یې پرته نیولی نه شو، بې زړه توب نه ښيي. د مرکز کابل افغانان یو څه متمدن دي، خو د اطراف ښاغلي او نوکران یې، زما په فکر، زیاتره هغسې کسان دي چې سکندر ورسره مخامخ شوی و (۲۱).

جان کې، چې انګلیس تاریخپوه و او خپل ډېر مهم اثر یې د افغان انګلیس له جنگ نه وروسته په ۱۸۵۱

کې زیاتره له حکومتي پلوه او د هغو له یادښتونو او شخصي لیکونو له مخې لیکلې، چې په جنگ کې یې برخه اخیستې وه، افغان یې د یوه ملت په توګه ډېر یاد کړی او افغانان یې په دغه ډول توصیف کړي دي افغانان یو توپاني او سرکښه خلک دي، ډېر لږ متمایل دي، چې واک ته تسلیم شي او خپل نارضايت په شډل ډول ښيي ۲۲-

الفنسټن (Elphinstone) چې د افغانستان په هکله د لوړ علمي صلاحیت خاوند و او په خپل اثر د کابل سلطنت شرح او بیان کې یې افغانان تر هر بل باندني لیکوال نه زیات په واقع لیدونکي ډول معرفي کړي دي، هغه وخت چې یې افغانستان ته د انګرېزي پوځ له استولو نه واورېدل، حکومت ته یې ښکاره کړه چې تاسې به شاه شجاع د پوځ په زور په افغان تخت کېښوئ، خو په دغه خوار ملک کې او د سرکښه افغانانو په مینځ کې د هغه ساتنه به ناهیلې توب راوړي ۲۳-

د افغان-انګلیس په دویم جنگ سره د افغان نوم په ملي مفهوم سره نور هم خپور او وپېژندل شو او پر هغه برسېره مذهبي بعد یې هم پیدا کړ، آن تر دې چې د هندوستان وایسرای هم افغانان د یوه ملت په توګه تعریف کړل، نو ویل کېدلی شي چې د نولسمې پېړۍ په دویمې نیمايي کې د افغان نوم هم په ملي او هم په

مذهبي مفهوم د افغانستان د اوسېدونکيو معرف وگرځېد او افغان نشېنلزم واقعي شو

لا مهمه د ملي کېدلو او مدني کېدلو په لور د نظام او ټولني وده وه. د ملي کېدلو دغه حرکت د امير عبدالرحمن په واکمنۍ کې پوره محسوس و دده په ۲۱ کلنۍ واکمنۍ کې و، چې ټول افغانستان د لومړي ځل لپاره د عين قانونو او مرکزي حکومت چارواکيو له خوا په نېغ ډول اداره کېده د امنيتي او رسمي چارواکيو زياتوالي هم ددغه حرکت له پياوړتيا سره مرسته کوله د همدغه پاچا په وخت کې و چې ډېرو سيمو ته د ډېرو خلکو په پرارولو سره د افغان قومونو عنعنوي گوښه توب د تل لپاره له مېنځه لاړ او د ملي پېوستون او ملي دولت د پياوړي کېدلو لپاره لار هواره شوه دغه حرکت بيا د پاچا امان الله په واکمنۍ کې هم په نظر او هم په عمل کې ښه قوت وموند په همدغه وخت کې و چې د افغانستان ټول خلک د افغانستان د لومړي ليکلي اساسي قانون له مخې د دموکراتيکو حقونو خاوندان وپېژندل شول او افغان ټولنه په دې ډول مدني شوه، چې ټول غړي يې سره برابر وگڼل شول پاچا امان الله لومړی افغان و، چې د افغان تعريف يې هم وکړ او هغه هم په پراخ مفهوم سره هر کس يکه در افغانستان سکونت دارد از هر مذهب و فرقه که باشد و هر کار و صنعت و خدمتيکه ميکند، تماماً

افغان گفته ميشوند^{۲۴}

بیا نو افغان په همدغه حقوقي مفهوم سره د افغانستان په ټولو اساسي قانونو کې په دې مانا وپېژندل شو چې افغانان په حقونو کې په دغه ډول سره برابر دي، چې هېڅ یو پر بل باندې هېڅ ډول امتیاز نه لري د اوسني قانون د څلورمې مادې پر اساس د افغان کلمه د افغانستان د ملت په هر فرد اطلاق کېږي

د همدغې حقوقي برابر تیا او داسې هم د آزادۍ له برکته و، چې افغانان په تېرې اوږدې خطرناکې نارامۍ کې خپل وطن افغانستان ته رښتیني پاتې شول دا ځکه چې په دوی کې دغه فکر ټینګ دی، چې یوازې د افغان نوم دی چې د قوم ولۍ، ژبې، مذهب، جنس او اجتماعي دریځ له توپیر نه پرته د وطن د ټولو خلکو استازیتوب کولی، ملی پیوستون ټینګولی او دوی په افغاني روحیت سره په ګډه دننه په افغانستان کې د عزت او حیثیت ژوند کولی شي، نو اوس ددې وخت دی چې د افغانانو مېنه (افغانستان) په تاریخ کې وپېژندله شي

درېم خپرکی

افغانستان

افغانستان دغسې هېواد دی، چې انسانان پکې له ډېرې پخوا زمانې نه اوسېدل بیا نو دا طبعي ده چې هم به دوی او هم به د دوی مېنه په خوځو نومونو یادېدل د افغانستان لومړني اوسېدونکي په يقين سره معلوم نه دي او په اړه يې ډېر حد ثونه وهل شوي دي. د ويدي دورې اوسېدونکي يې معلوم دي، چې هغه اريايان دي، دا هم معلومه نه ده چې دغه اريايان څه وخت په لرغوني افغانستان کې مېشته شول، خو څه وخت چې دوی د هندوکش په دواړو خواوو سيمو کې اوسېدل د اريانو نوم يې د ځان لپاره غوره کړ. د کهزاد په وينا تا زمانیکه قبایل ويدي در باختر و نقاط دو طرفه هندوکش تمرکز داشتند خود را به نام اريا ياد ميکردند. په دې ډول

د کهزاد په وینا نام اریا بار اول در مورد کتله باختري استعمال شده است^۱ ددې لپاره چې افغانستان په تاریخ کې ښه وپېژندل شي، اول به ددغو اریایانو مېنه یانې اریانه او ورپسې خراسان په لنډ ډول معرفي شي

اریانه

کله چې اریانه وایو، لازمه ده دغه ټکي په نظر کې ونیول شي چې د اریانه حدود هېڅ وخت ټاکلي نه وو، حدود یې په واقع کې د پولې قومونو پورې اړه لرله چې که هغوی پوونده وو، حدود به یې د تغییر په حال کې و په هغه وخت کې د اریانه ډېر اوسېدونکي پوونده او لږ مېشته وو. په واقع کې په هغه وخت کې پوونده توب د ژوند عام طرز و او د یوه قوم نوم د هغه تر مېنې نه زیات عام و داسې هم ډېر شوي دي، چې یو قوم د بل قوم په فشار یا د طبیعي عاملونو له امله خپله مېنه پر پښووله او په بلې مېنې کې به یې واړول او هغه به بیا د دوی په نامه یاده شوه

بله دا چې اریانه له دغسې سیمو نه جوړه وه، چې هره یوه یې د یوه هېواد په شان وه. دغه واقعیت په اوستایي دوره کې پوره څرگند و د زرتشت په قول د نیکی خدای اهورا مزدا شپاړس هېوادونه یا ملکونه (Lands) خلق کړل، چې اریانه وایجو (Airyana Vaego) یې تر ټولو

بنکلی هېواد و او نوريې دا دي (Sughdhas) سغدھاس ،
 مورو (Mouro) ، بخدي (Bakhdhi) ، نيسايا (Nisaya) ،
 هاريو (Haroyo) ، وای کي ريتا (Vaekerata) او روا
 (Urva) ، خنتيا (Khnenta) ، هاروارته (Harahvarta) ،
 وارينا (Varena) ، هايټومنټ (Haetoment) ، راغه
 (Ragha) ، کخرا (Kakhra) او اوه سينونه اهيپتاهندوا
 (Heptahindu) او هغه ملک چې درنگا سرچينې ته نژدې
 پروت دی او هلته دغسې خلک اوسېري ، چې مشران نه
 لري مهمه داده ، چې دغه هېوادونه سره پيل وو او
 اهورامزدا هغه ددې لپاره خلق کړل ، چې بنکلي اريانه
 وايجو د دوی له شر نه په امان وي اريانه وايجو د وان
 گوهي ديتيا (Vnguhi Daitya) څنگ ته هېواد ښوول
 شوی دی ^۲ څنگه چې ددغه هېواد موقعيت هم ناڅرگند
 دی ، د اريانه وايجو موقعيت هم نامعلوم دی او
 تاريخپوهان په دې اړه سره اختلاف لري غبار اريانه
 وايجو د آمو او سردريا يا جيحون او سيحون ترمېنځ
 هېواد ښيي ^۳ کهزاد هم وايي ، چې ميتوان اين قطعه
 زمين را در جوار سرچشمه رود اکسوس امو دريا يا بين
 مجرای علیای اکسوس وایکرارت يا امو دريا و سردريا
 در حوضه فرغانه قرار دارد ^۴ خو نامتو انسان پېژندونکی
 گوردن چایلډ وايي ، چې د هلمند له موندنو څخه
 ښکاري ، چې سيستان به اريانه وايجو وي ^۵

البته د بخدي يا باختر هېواد، چې يونانيانو په بکټريا (Bactria) ياد کړ، په ختيځ کې يو مهم هېواد و مرکز يې بلخ يا زراسپه و، چې يونانيانو په بکټرا (Bactra) او وروسته عربانو د ام البلاد يا د ښارونو مور په نامه ياد کړ. د فرای په وينا داسې ښکاري چې بلخ په ټول ختيځ کې تر ټولو لوی ښار وي^۹ بلخ په اوستا کې د لوړو پېرغونو درلودونکی ښکلی بخدي په نامه هم ياد شوی دی بلخ د اريايي پاچايانو لومړنی مرکز هم ښوول شوی دی^۷، خو د اريانه حدود، لکه چې دمخه وويل شول، د تغيير په حال کې و او ولايتونه يې د سياسي وضعې له امله لږ و ډېر کېدل د يونان جغرافيه پوه او ساينس پوه بطليموس د ليکنې له مخې د اريانه ولايتونه دده په وخت کې يانې په دويمې عيسوي پېړۍ کې دا وو مارجيانه، د مرغاب حوضه، بکټريانه، بلخ او بدخشان، اريا، هرات، پاراپاميزوس، هزاره جات او کابل تر اباسين پورې، درانجيانه، سيستان او کندهار، اراکوزيه، غزني او د کسي غرونه تر اباسين پورې، او جدروزيه يا گدروزيه، کج او مکران يا بلوچستان^۸، د توجه وړ ده، چې دغه ولايتونه د اوستايي دورې له شپاړسو هېوادونو نه لږ دي او پر هغه برسېره په خوږخو کې ورسره توپير لري دا هم معلومه نه ده، چې په اريانه کې به دغسې سياسي نظام يا حکومت حاکم و، چې حکم به يې په ټولو ولايتونو

چلېده ځينې ولايتونه يې لا دغومره مهم وو، چې په خپل قوت امپراتوري شوي وو درنجيانه يا سيستان او کندهار ولايت يې يو غټ مثال دی، چې د ساکا د واکمنۍ په وخت کې په امپراتورۍ بدل شو او گوندو فارس يې، لکه چې دمخه ويل شوي دي، نامتو واکمن و د غبار په وينا اين پادشاه پر تمام حصه های جنوبي اريانه و در شرق تا سند و پنجاب حکمران و مرکزش در حوضه ارغنداب بود و بر حکومت يونان و باختری در کابل هم خاتمه داده است.^۹

اريانه په اصل کې يوه جغرافيوې اصطلاح وه، نه سياسي دا هم معلومه نه ده چې دغه نوم څه وخت او د چا له خوا د اريايانو پر مېنې ايښوول شوی دی دغومره ويل کېدلی شي چې اول ارياد خلکو او وروسته اريانه د مېنې په مانا رواج شوې وي لکه چې دمخه وويل شول، اريايان هغه وخت چې د هندو کش په دواړو خواوو سيمو کې مېشته شول، ځانونه يې د نجيب په مانا اريابولل. په دې ډول ارياد ويدي دورې نوم کېږي او دوی به ځکه دغه نوم غوره کړی وي، چې ځانونه له تور پوټکو د رای ويديانو (Dravidians) څخه جلا وښيي چې د شمالي هند په موهنجه دارو او هراپا کې يې مدني او ښاري ژوند درلود او چې اريايانو لاندې کړل، د داسيو په سپک نامه يې ياد کړل دغه پېښه په واقع کې په منځنۍ اسيا او

شمالي هند کې په مېشتو خلکو باندې د پوونده خلکو د غلبې د حرکت لومړنۍ معلومه غټه پېښه وه، چې پېړۍ پېړۍ يې دوام وکړ او د نړۍ دغې پراخې سيمې تاريخ ته يې خاصه ځانگړتيا ورکړه. دا هم په يقين سره معلومه نه ده، چې اريانه يا اريانه وايجو په کومې پېړۍ کې د اريايانو د مېنې نوم شوی و. کهزاد يې په اساس سرود ویدی (اريانم ويجو) سرزمین اوليه اريايي گڼي^{۱۰}، خو مانه اريانه او نه اريانه وايجو يا اريانم ويجو نوم د ويدا د مذهبي سندرو په هغه کتاب کې وموند، چې رالف گرافت انگرېزي کړی او کهزاد د هغه پر بنسټ دغه ليکنه کړې ده.

لکه چې دمخه ويل شوي، اريانه وايجو د اوستايي دورې نوم وي، چې د هغو شپاړسو هېوادونو په ډله کې يو هېواد وي چې دمخه يې يادونه شوې. کهزاد هم څه وخت چې وايي چې د لرغوني يونان ليکوال ايراتوستينز (Eratosthenes) بار اول نام قديم مملکت ما (اريانه) را در حوالی وسط قرن سوم ق م ذکر کرده^{۱۱} ددغه حکم تاييد کوي.

اريانه، اريانه وايجو او اريا ورته درې واړه د اريايانو يا په دقيق ډول د لرغوني افغانستان د لومړنيو معلومو اوسېدونکيو د هېواد په مانا دي. داسې ښکاري چې اريانم وايجو او اريا ورته د دوی د هېواد لومړنۍ نومونه وو، چې

وروسته څومره وروسته معلومه نه ده، اريانه شو، په دې ډول چې د وايجو او ورته وروستاری چې د ورشویا ځای په مانا دی، ورو ورو ترک شول او اريانه يې ځای ونيو. دغه تغيير به هغه وخت پېښ شوی وي، چې په اصل کې پوونده اريايان مېشته شول. بله دا چې د ورته وروستاری د ورشو په مانا دی، چې اوس هم په پښتو کې ويل کېږي د کهزاد په وينا ورته يا ورشه تا امروز در پښتو به صورت ورشو بمعنی چراگاه، باقیمانده، ويجه، هم عیناً شکل، تلفظ و معنی خود را محافظه کرده است و در میان پښتو زبانان وادی ارغنداب قندهار بمعنی جای، مسکن استعمال میشود.^{۱۲} اريانا به په اصل کې اريانه وه، چې د وښياڼه په شان د پښتو نوم کېږي د اريايانو د هېواد په مانا په اريانه وايجو کې هسې چې په تېرو پاڼو کې يې بيان شوی دی، د ساکا ډېرې ځانگې آبادې وې چې ژبه يې ساکي يا پښتو وه، يا دا چې لکه چې دمخه ويل شوي پښتو او اوستايي ژبې سره خوښېدې وې په هر حال، دغه اتمولوجي هم ددې تاييد کوي چې د اريانه اوسېدونکي، يا ډېر اوسېدونکي يې ساکا يانې پښانه يا د هغو وروڼه وو.

د اريانه حدود هم له دغه حکم سره جوړ راځي، چې ډېر لرغوني نه دی. دغه حدود د لومړي ځل لپاره د لرغوني يونان ايراتوستينز د مخزيردې درېيمې پېړۍ په

نیمایي کې ثبت کړي، چې هغه په دغه اړه معلومات له یونانیانو نه او یونانیانو هغه له خایي خلکو نه ترلاسه کړي وو او نورو بیا د ایراتوستینز د لیکنې پر بنسټ لیکنې کړي دي سترابو له همدغې ډلې یونانیانو نه و، چې د اریانه حدود یې په دې ډول ښوولي (سترابو له میلاد نه شپيته کاله دمخه تر نولس میلاد پورې ژوند کړی دی) د سترابو په وینا د اریانه حدود په ختیځ کې اباسین او په جنوب کې دهند سمندر و لویدیځ حد یې په یوه خای کې دغسې یوه فرضي کرښه ښوولې، چې له کسپین نه تر کارمانیا (کرمان Carmania) پورې غزېدلې او په بل خای کې یې دغسې لیکه ښوولې، چې پارتيان (Parthiene) له میدیا (Media) څخه او کرمان له پارای تکین (Paraetakena) او پارس څخه جلا کوي او شمال ته یې د پاراپامیزاد غرونه ښوول شوي دي، چې دوام یې د شمالي هند پوله جوړوي^{۱۳} دغه حدود برسېره پر دې، چې غېر دقیق او په لویدیځه خوا کې ناڅرگند دي، بخدي او سفدیانه پکې نه دي ښودل شوي پروفیسر ولسن دغه نیمګړ تیا سمه کړې او د اپولو ډورس (Apollodorus) له قول نه یې لیکلي چې اریانه د پارس او ماد ځینې برخې او په شمال کې بخدي او سفدیانه هم په غېر کې نیسي، په داسې حال کې چې بخدي د هغې اصلي برخه جوړوي^{۱۴}

ښايي دا په نظر کې ونیوله شي، چې ددغه حدود دننه دغومره پراخې سیمې پرته دي، چې یو کورنۍ یا یو حکومت اداره کولی نه شو، نو دا یو جغرافیوي او ژبني واحد کېږي، نه سیاسي واحد. که سیاسي واحد وای، یو ځانګړی نظام به یې لرلای، هم به یې جوړښت معلوم وای او هم به یې اوسېدونکيو د باندني يرغل په برابر کې ګډ څېرګون ښودلای، خو واقعیت غسې نه و د بېلګې په ډول په سلو کېدې دوره کې د هند د موریا دولت مؤسس چندراګوپتا موریا تر پاراپامیزاد هندوکش پورې د اریانه ختیځه برخه د خپلې امپراتورۍ برخه وګرځوله، بې له دې چې له ګډ مقاومت سره مخ شي. په سرچیه ډول د سیستان ساګي کورنۍ د ګوندو فارس په واکمني کې شمالي هند د خپلې امپراتورۍ برخه وګرځوله، بې له دې چې دغه بری یې د نورو سیمو په مرسته ترلاسه کړي وي. په یونان باختري دوره کې پاچا میناندر شمالي هند لاندې کړ او خپله واکمني یې پرې جاري کړه. په دغه حال کې اریانه باید د اریایانو ژوند سیمه وګڼله شي، نه د یوه واحد حکومت تر لاس لاندې سیمه اریانه شاید د هغو یاد شویو شپاړس هېوادونو عمومي نوم هم و، په دې ډول چې هر ځانګړی هېواد یې د خپلو اجتماعي مقالولو له مخې د نفوذمنو قومي مشرانو په مشوره د واکمنې کورنۍ د لویانو له خوا په خپلواک ډول اداره کېده. دا هم د

يادولو وړ ده، چې په پورته ياد شوي حدود کې دننه سيمه د خپلو اوسېدونکيو له خوا اريانه يادېده او په هغې کې دننه دغسې سيمې وې چې په هرې يوې کې د آريه ريښه ليدل کېده، لکه هرويو، هراوي ټي، ارياکا، ارياسپ، اريوس او ارتاکانا^{۱۵}

د يادولو وړ ده چې هغه اريايان، چې په ماد يا پارس يا هند کې مېشته شول خپله مېنه يا مېنې يې د اريانه په نامه نه کړې، يوازې هندي اريايانو د اريانه اريايانو په پيروي د هماليې سهيل ته خپله نوې مېنه د خپل واکمن بهاراته (Bharata) په نامه بهاراته ورشه (Varsha) ونوموله^{۱۶} په شاهنامه کې چې د ايران نوم په وار وار ياد شوی دی، له هغه نه مطلب اريانه دی د ايران نوم له اريانم (Aryanam) يانې د اريايانو له هېواد نه راوتلی دی^{۱۷} دا وروسته په شلمې پېړۍ کې و، چې ايران په رسمي ډول د پارس د هېواد نوم شو. دا هم د يادولو وړ ده، چې دهغو شپاړسو هېوادونو په ډله کې چې په اوستايي دورو کې ياد شوي دي او دمخه يې يادونه شوې ده، پارس د هېواد په توگه نه دی ياد شوی. له همدې امله به و، چې هخامنشي واکمنو د اريانه له يادولو نه ډډه کوله او شايد هغه يې يو بل هېواد باله، لکه وروسته چې ساسانيانو د پارتيا نوم په خراسان سره عوض او عام کړ.

خراسان:

د خراسان په اړه د لاندې ټکو په پام کې نیول ضروري دي لومړی دا چې دغه نوم د پارس د کوم ساساني واکمن له خوا ایښودل شوی، لکه چې دمخه ویل شوي د ساسانیانو اصلي مؤسس اردشیر و، چې په ۲۲۶م کې یې ځان وروسته له هغه پاچا اعلام کړ، چې د پارتيانو لښکرو ته یې په درېیم ځل جگړه کې په سوسیانه کې ماتې ورکړه او د هغو پلازمېنه سټیسیفون (Ctesiphon) یې ونیوه. پارسیان له اول نه د پارتيانو مخالف وو، پارتيان په اصل کې د داهي (Dahi) قوم د پارني یا اپرني (Aparni) څانګې خلک وو، چې د ساکا مساګیتا قوم ته منسوب وو، چې په دهستان کې د پوونده وو په شان اوسېدل او پارسیانو د هغو واکمني بېګانه ګڼله. که څه هم هغوی څه کم پېنځه پېړۍ واکمني وکړه او د پارسیانو ژبه یې هم زده کړې وه. د دوی ترمېنځ د بېګانه توب بل غټ ټکی دیني عقیده وه ساکا په لمر معتقد وو او پارسیان زرتشتي وو. دا هم معلومه نه ده، چې دوی به د ساسانیانو د لاس بري په وخت کې زرتشتي شوي وي. شاید نه وي شوي، ځکه لکه چې زر به ولیدل شي د سیستان ساکا د عربو د یرغل په وخت کې نه زرتشتي او نه بودايي وو. دوی په ځانله محلي خدای زون (Zun) معتقد وو.

بل غټ ټکی د خراسان نوم دی د لمر خاته ملک په مانا، ځکه چې خراسان د ساسانیانو د هېواد یانې پارس په ختیځه کې پروت دی داسې ښکاري، چې ساسانیانو پارتیه ددې لپاره خراسان ونوموله، چې د ساکا هويت له مېنځه یوسي، ځکه چې خراسان جغرافیوي مفهوم لري چې نسبت یې د هغه اوسېدونکیو ته نه کېږي زموږ په عصر کې هم اروپایان لویډیځه اسیا د منځنۍ ختیځ او ختیځه اسیا د لیرې ختیځ په نومونو یادوي، خو نه دغه نومونه او نه خراسان د خپلو اوسېدونکیو معرف کېدلی شي دا په دغسې حال کې چې پارتیه د ساکا د خلکو هېواد پېژندل شوی و او پارسیانو ور ته اشکانیان ویل

د خراسان په اړه بل غټ ټکی دا دی، چې هغه د ساسانیانو تر لاس لاندې هېواد و، نه خپلواک هېواد بل دا چې خراسان ورو ورو پراخ شوی او د پېړیو په بهیر کې یې نور ملکونه په غېږ کې نیولي دي د ساسانیانو په وخت کې د پارتیه پلازمېنه سټیسیفن (Ctesiphon) هم ترک شو او پرځای یې د خراسان والي یا مرزبان زیاتره وخت نیشاپور خپل مرکز غوره کاوه او د عربو د یرغل په وخت کې د خراسان مرکز د مرو ښار و، چې هغه په ټول ختیځ کې د عربو په غټ مرکز بدل شو خراسان په واقع کې د خپل مفهوم له مخې هغو سیمو ته ویل کېده، چې د پارس په ختیځ کې واقع وو، که څه هم د هغه تر لاس

لاندې به نه و په دې اړه ښه مثال د ساساني اخري پاچا درېيم يزدگرد دی، چې ۶۴۰ کې په نهاوند کې له عربي پوځ نه له خپلې ماتې نه وروسته له خپلو ډېرو غیر نظامي درباريانو سره سيستان ته ورسېد، خو په سيستان کې د مرستې لپاره د هغه غوښتنې وانه ورپدېدل شوې. داسې ښکاري چې ځايي واکمنو ازبيلانو غوره گڼله چې له يرغل کوونکيو سره په خپله سوله وکړي، نه دا چې دغسې پاچا ته خپل تابعيت وښيي چې د ناکامۍ لست يې اوږد و. بيا نو هغه له سيستان نه د خراسان په لور روان شو.^{۱۸} سيستان له خراسان نه بېل هېواد و او هغه لکه چې دمخه ويل شوي دي، د ځايي واکمنو له خوا چې په اصل کې ساکا وو او د زبيلانو په نامه يادېدل، په خپلواک ډول اداره کېده. يزدگرد بيا له سيستان نه د خراسان مرکز مرو ته لاړ، خو هلته په ۶۵۱ کې د هغه د مرزبان والي، ماهوی په دسيسه د خسرو نومي ژرنده گړي په لاس ووژل شو او د هغه په مرگ سره ساساني پاچايي ختمه شوه.^{۱۹}

د خراسان حدود حتی د ساسانيانو په وخت کې هم ناڅرگند وو، دغومره څرگنده وه چې پارتیه او مرو د خراسان په نامه يادېدله او د مرو رغيانه يا واحه (Oasis) د ساسانيانو نظامي مرکز و. مرو په زړه پارسو کې د مارگو (Margu) په نامه يادېده، خو د نيشاپور، هرات او بلخ

درې لوی ښارونه د مرو تر لاس لاندې نه و دوه وروستي
 يې زياتره وخت د يفتليانو تر لاس لاندې او په دې ډول
 حتی د ايران شهر له واکمنۍ نه دباندې و^{۲۰} کله کله د
 ساسانيانو واکمني په بلخ باندې چلېده، خو د عربانو د
 يرغلونو په وخت کې هلته لاهم کوشاني باختري ژبه
 ليکل کېده په همدغه وخت کې و، چې فارسي په بلخ
 کې نوتله دا چې هرات د کوم مرزبان له خوا اداره کېده،
 يقيني نه ده او د خرداد بهه روايت چې ټول خراسان د
 ساسانيانو په دوره کې د يوه اسپاهېد يا سپاهېد
 (Spahbad) له خوا اداره کېده او هغه څلور مرزبانان تر
 لاس لاندې لرل، په کومې بلې منبع کې ويل شوي نه دي
 په عمومي ډول معلومه نه ده، چې د عربانو د راتګ په
 وخت کې څومره سيمي د ساسانيانو او څومره د محلي
 واکمنو او په خاص ډول د يفتليانو په لاس وې^{۲۱} د
 ايراني مطالعو متخصص پورتنۍ وينا د مير غلام محمد
 غبار دغه وينا له اعتبار نه غورزوي، چې وايي کله
 خراسان و خراسانيان دوره اسلامي از قرون اوليه هجري
 تا اين اواخر در جای اسم اريانا و ارياناى قديم و
 افغانستان و افغان امروز مستعمل و در السنه و اثار مذکور
 و مسطور بوده است^{۲۲}.

عربان د مرو له لاندې کولو نه وروسته هلته له ځايي
 خلکو نه ډېر او ورسره ګډ شول او له دغه ځای نه يې د

بخارا، سمرقند یا پخوانۍ سغديانې د لاندې کولو په مقصد يرغلونه کول او له هر يرغل نه وروسته به پرته مرو ته تلل او دغه کار ډېر کلونه ونيول دا په ۷۳۷م کې يانې د خراسان د نامه له لومړۍ يادونې نه څه کم پينځه پېړۍ او د حضرت محمد ص له وفات نه يوه پېړۍ وروسته و، چې والي اسد بن عبدالله د سمرقند پاچا غورک له مړينې نه وروسته خپله پلازمېنه له مرو نه بلخ ته نقل کړه^{۲۳} سره له دې هم عربانو د نن ورځې ټول افغانستان لاندې کولی ونه شو دوی لادمخه د اوومې پېړۍ په اخر کې په سيستان کې د زنبيل پاچا له لاسه سخته ماتې خوړلې وه په ۶۹۸ کې په يوې نښتې کې د قومندان عبيدالله له شل زريز پوځ نه يوازې پينځه زره سرتېري بست ته ژوندي په شاشول د عراق او ختيځ والي حجاج بن يوسف خليفه عبدالملک ته په دې اړه خبر ورکړ، چې د امير المومنين پوځ په سيستان کې له مصيبت سره مخ شو او يوازې يو څو په تبستېدلو بريالی شوی دی دشمن د مسلمانانو په برابر کې په دغه بري سره زړور شوی او په ملکو کې يې نتوتلي او ټول جنګي حصارونه او قصرونه يې نيولي دي^{۲۴}

دغه پېښه دغومره مهمه ثابته شوه، چې د مؤلف کنيدي په نظر په سهيلي افغانستان کې د مسلمانانو د پوځ ناکامي په ايران کې فتوحاتو ته د پای ټکی

کښېښود^{۲۵} له ایران نه مطلب دلته اریانه او په مشخص ډول سیستان دی سره له دې هم عربي قومندانانو له بلخ نه یو وخت بل وخت یرغلونه کول په دغه وخت کې ډېرې سیمې خپلواکې یا نیمه خپلواکې وې، لکه هریوا، تخار، سیستان، زابل او غور عربانو په دغه وخت کې له امو نه پورته سیمې د ماوراالنهر په نامه یادولې، خو دا د ځایي کورنیو د واکمنۍ او په خاص ډول د سفاریانو او غزنویانو په وخت کې و. چې په ټول خراسان یاد خراسان په ډېرو برخو کې یوه کورنۍ د واکمنۍ کورنۍ په شان هسکه سوه او لوړ واکمن یې د عباسي خلیفه گانو له خوا په رسمي ډول د خراسان والي وپېژندل شول، خو د طاهریانو، صفاریانو، سامانیانو، سلجوقیانو، غزنویانو او غوریانو د حاکمیت سیمې سره ډېرې متفاوتې وې او مرو د پخوا په شان اصلي خراسان گڼل کېده، لکه چې غبار د گردېزي له قول نه لیکي، چې چون امیر محمود اغزنوي ارحمت الله از فتح مرو فارغ شد و امیر خراسان شد و به بلخ آمد^{۲۶} بله دا چې دغه لوړې واکمنې کورنۍ هغومره، چې په خپلو نومونو یادېدلې، د خراسان په نامه نه یادېدلې دا هم د یادولو وړ ده، چې هېڅ مؤلف او په واقع کې هېڅ منبع د خراسان حد او حدود ثبت کړي نه دي دا به له دې امله و، چې د خراسان حدود تل په تغیر کې وو او وروستی واکمنې کورنۍ تر پخوانیو نه لا

ډېرې د هغو د مؤسسانو په نومونو يادې شوي، نه د خراسان په نامه لکه تیموري، بابري، شيباني او صفوي غبار په خپل کتابگوټي کې د خراسان نوم د ليکوالو او شاعرانو له قول نه ډېر ياد کړی، بې له دې چې هغه يې په يوه ټاکلي هېواد کې سياسي واحد بشوولی وي د خراسان نوم هغومره چې شاعرانو او د ژبې مينانو ياد کړی، واکمنو او نظاميانو نه دی ياد کړی. هغه لا غبار او نورو ته دغومره په زړه پورې نوم دی، چې دوی په دې اړه چوپ دي چې اريانه کله ترک شوه او خراسان څه وخت د هغې پوره حای ونيوه. په هر حال، خراسان اوس بېرته د هغه لومړنۍ سيمې يوې وړې برخې طوس او نيشاپور ته ويل کېږي، چې د ايران يو ولايت دی.

افغانستان:

افغانستان له افغان او ستان نه جوړ تر کيبي نوم دی، په مانا د افغان هېواد، لکه چې دمخه ويل شوي افغان هم يو تر کيبي نوم دی، چې له ابگان او اسواکانه يې تحول کړی دی افغان په پهلوي يا منځنۍ پارسو کې د ابگان او په سانسکرت کې د اسواکا يا اسوه غانه په نامه د پښتنو لپاره په کار شوی. په داسې حال کې چې پښتنو ځانونه پښتانه يا پختانه بلل او خپل هېواد يې د پښتونخوا په نامه يادوه دا ډېر وروسته و چې دوی هم د افغان نوم د

ځان لپاره ومنه ددغه تحول تر څنگه یوه بله پروسه هم روانه وه او هغه دا چې د افغانستان اوسېدونکي د مذهب، قوم، ژبې، جنس او اجتماعي دريځ له توپیر نه پرته د افغان په نامه یاد شول، په داسې حال کې چې هر یوه خپل قومي هویت هم وساته اساسي داده، چې په دغه تحول سره ملي هویت، قومي هویت عوض نه کړ او ملي هویت د ټولو قومونو له پاسه دغسې یوچتر شو، چې د افغانستان ټول قومونه او ټول وګړي به د هغه په سوري کې سره ګډ ژوند کوي د پېژندګلوی دغه تحول د افغانستان په ټولو اساسي قانونو کې هم ثبت شو او افغانان د قانون او خلکو په نظر سره برابر وګڼل شول او په دې ډول د مدني ټولني د واقعي کېدلو لپاره بنسټ کېښودل شو.

دا چې د افغانستان نوم د لومړي ځل لپاره چا او څه وخت کارولی دی، معلومه نه ده سیفي هروي شاید لومړنی مؤلف وي، چې په خپل اثر (تاریخنامه هرات) کې یې ۳۴ کرته د هېواد په مفهوم یاد کړی دی دا چې افغانستان د هرات د یوه لیکوال یانې سیفي په قلم دغومره ډېر یاد شوی دی، مانا یې دا کېږي چې دغه نوم له پخوانه موجود او دده په وخت کې عام و سیفي خپل دغه اثر د ۱۳۲۱ او ۱۳۲۹ کلونو په مېنځ کې تکمیل کړی دی. دا د مغولي ایل خانیانو د واکمنۍ ۱۲۵۶-

۱۳۵۳ وخت و او په هرات کې ملک غياث الدين حاکم و. چې د کورت په نامه کورنۍ يې په کال ۱۲۴۵ کې واکمنۍ ته رسېدلې وه سيفي، چې په اصل کې د غور او په هرات کې پيدا شوی و، په دې مامور شو چې د هرات تاريخ د مغولو له تاراگونو نه وروسته وليکي ددغه مقصد لپاره د ملک غياث الدين په دستور رسمي پانې او سندونه ورته ورکړل شوي وو^{۲۷} دا چې دا يو ډېر مهم اثر دی له دې امله دي چې هم يې سرچينې لومړنۍ دي او هم يې ليکونکی عالم و

سيفي د ديارلسمې پېړۍ په سر کې يانې د چنگېز خان د تاراگونو په وخت کې د افغانستان نوم يادوي او وايي، چې از حدود خراسان و نواحی جبال ترکستان و شبورغان تا افغانستان قرب پنجاه هزار مرد از پياده و سوار بهرات آمدند^{۲۸}

مؤلف زمچي اسفزاري هم افغانستان د يوه بېل هېواد په ډول يادوي او وايي، چې محمد خدا بنده الجايتو ۱۳۰۴ ۱۳۱۷ امر وکړ، چې کشور هرات با ولايات آن از دريای آمو تا شرقی ترين نقطه افغانستان به وی اغياث الدين داده شود^{۲۹} داسې ښکاري چې د سيفي او اسفزاري دغه افغانستان جلا او خپلواک هېواد و او د حايي واکمنو له خوا اداره کېده د سيفي له اثر نه دا هم څرگنده ده، چې دغه حايي واکمنان په ټينگو او لوړو

حصارونو کې اوسېدل او د ساچي په نامه حصار يې دغومره لوی و، چې در انجا هزار مرد افغان جلد مبارز متوطن است و از عهد یزد جرد تا امروز هيچ بادشاه و ملک و حاکم را گردن نهاده اند.^{۳۰} په نورو حصارونو کې ان تر دوه زره سواره سر تېري هم ځای پر ځای وو سيڼي د افغان دغه محلي واکمنان د واليانو په نامه يادوي، لکه سندان د سندان ولايت والي، د مستنگ اننی کويته؟^{۳۱} واکمن تر ټولو مهم و داسې هم جمال الدين محمد سام افغان د غور ولايت والي دغومره مهم واکمن تېر شوی و، چې سيڼي د سام نامه تر عنوان لاندې يوه مثنوي هم ويلې وه

د افغانستان دغه محلي واکمنان، چې د چنگېز خان له تاراگونو نه وروسته هم خپلواک وو، په څوارلسمې پېړۍ کې د کر تانو په وخت کې تابع وگرځول شول او سيڼي دغه پېښې په څو فصلونو کې بيان کړي دي له دغو محلي واکمنو نه ميران شاه دغومره مهم و، چې د سيڼي په ژبه هرڅه سال ميران شاه در افغانستان و حدود هندوستان لشکر کشی کرده بود، چند قلاع و حصون را بدست آورده بود و بمردی و مردانگی و غایت شوکت در روز نبرد با دويست مرد نامدار مقابله کړدي ميران شاه د جنگ په ميدان کې لاندې شوی نه و، هغه وروسته له هغه له مېنځه يووړل شو چې د مقابل لوري په موافقه او وعده له جنگ

نه لاس اخیستی او په خپل پوځ سره دننه په یوې کلا کې
 خای پر خای و او هلته نابیره پرې حمله وشوه بیا نو د
 سیفي په ژبه ملک اسلام شمس الحق والدین از آن فتح
 مبتهج گشت و بدان واسطه که دايم از جانب میران شاه
 متردد بودی و گفتمی که در این حدود مردی معتبر تر و
 دلاور تر از میران شاه نیست ^{۳۰ الف} خو سیفي نه د میران
 شاه ولایت او نه د افغانستان هېواد مشخص کړی دی
 افغانستان یې د ختیځ په لور د اباسین تر حده پورې
 هېواد بنوولی، چې هغه د کسی یا سلیمان غرونو
 سمسورې درې کېږي، چې له کندهار، قلات او غزني نه د
 ختیځ په لور تر اباسین پورې غزېدلی او پېښور او کویته
 یا مستنگ یې مهم ښارگوټي وو دا هغه سیمه یا هېواد
 دی، چې لږ و ډېر د هېرودوت له پکتیک، گندهارا او د
 پښتنو له پښتونخوا او روه سره مطابقت لري او پښتانه
 پکې له پخوا زمانې نه اباد شوي او کوچیان یې پکې
 تراوسه هم کوچي توب کوي په همدغه وخت کې و،
 چې د دوی دغه هېواد د نورو له خوا د جبال الافغانیه او حد
 افغانستان په نامه هم یاد شوی دی ^{۳۱} پښتانه دلته پخوا
 هم اوسېدل، خو د چنگېز خان په تاراکونو سره د نورو او
 هوارو سیمو ډېرو پښتنو هم دغې سیمې ته مخه وکړه په
 وروستیو مهالونو که له دوی نه ډېر پرت ته د لویدیځ په لور
 وکوچېدل او په کندهار، فراه او هرات کې مېشته شول او

دولتونه يې جوړ کړل

مهمه داده، چې د سيني افغانستان وروسته د نورو په ليکنو کې هم لږ وډېر په هماغه حدود کې ياد شوی دی په پېنځلسمې پېړۍ کې افغانستان د امير تيمور په ملفوظاتو کې هم لږ وډېر په هماغه حدود کې ياد شوی دی او افغانستان له خراسان، سيستان او کندهار نه بېل ښوول شوی، خو دغه اثر د هارورډ پوهنتون تاريخپوه جوسف فليچر په وينا جعلي دی لکه چې دمخه يې يادونه شوې زمچي اسفزاري په شپاړسمې پېړۍ کې افغانستان په همدغه حدود کې ښوولی دی. بابر شاه هم په خپل بابرنامه کې کله چې کابل يادوي، افغانستان د هغه په جنوب کې ښيي او ختيځ حد يې تر پېښور پورې رسوي، خو له هغه نه وروسته د اسفزاري نه غېر د افغانستان نوم په نظر نه راځي. دليل يې شايد دا وي، چې د بابري ياد هند د مغولي امپراتورۍ (۱۵۲۶-۱۸۵۸) په هسکېدلو سره د هغه وخت افغانستان په هند کې ونيول شو او له ياده وايستل شو، په تېره هغه وخت چې بايزيد انصاري (۱۵۲۵-۱۵۸۱) د پير روښان په نامه د مغولو د لاس بري په برابر کې يوه ټينگه او اوږده مبارزه پيل کړه او زامنو او لمسيانو يې په پوره قوت ورته دوام ورکړ د روښان کورنۍ هغومره، چې د خپلواکۍ په لار کې قربانۍ ورکړي، شايد په نړۍ کې بلې کورنۍ هغومره

قربانی نه وي ور کړې ورپسې ایمل خان مومند، خوشال خټک هم د هغو په شان یوسفزي، مومند، اږیډي او نور قومونه د مغولو په برابر کې جگ کړل دوی ټولو د خپلواکۍ دغه غورځنگ د نیمې پېړۍ په بهیر کې نه یوازې ژوندی وساته، بلکې پرمخ یې هم بوتله چې د هغو له امله مغولي امپراتور اورنگزېب خان مجبور ولید پښتني قومونو ته داخلي واکمني ومني او په خاص ډول د خیبر قومونو ته ډول ډول امتیازونه ومني او په هغو سره دغه غورځنگ بې اثر او ناکام کړي، خو دغه غورځنگ له سیاسي ناکامۍ سره اساسي پایلې لري، چې غټه پایله یې په رسمي ډول پښتني قومونو ته د داخلي خپلواکۍ منل او په پښتنو کې د خپلواکۍ د شعور قوي کېدل و ۳۲

په دغې دورې کې که د افغانستان نوم نه دی یاد شوی، یا لږ یاد شوی د هغه پرعکس د افغان نوم چې د افغانستان زری جوړوي، ډېر یاد شوی دی په عین حال کې د پښتون نوم له قومي سطحې نه د قومونو یا ملي سطحې ته هسک شوی او عام شوی، خو په عمومي ډول دغه دوره د افغانانو لپاره د انحطاط دوره وه په دغې اوږدې مودې کې نه یوازې د افغانستان نوم شاته غورزول شوی، د پښتونخوا او روه نومونه هم لږ یادېدل دا به ځکه دغسې و، چې د ختیځ او لویدیځ ټول پښتني قومونه له خپلو نورو وطنوالو سره د باندنیو تر لاس لاندې وو دغه

وضع د شپاړسمې پېړۍ په سر کې د مغولي، صفوي او شیباني امپراتوریو په هسکېدلو سره پیدا شوې وه. په دې ډول، چې له اباسین نه تر مقرر پورې سیمې د مغولي صوبه دارانو والیانو، کندهار، فراه، سیستان او هرات د صفوي بېگلریګي ګانو والیانو او له هندوکش نه پورته سیمې د محلي واکمنو یا شیباني ازبکانو تر حاکمیت لاندې شوې وې.

په دغې دورې کې چې له یوې پېړۍ نه ډېره اوږده وه، افغانان او نور قومونه چې د پرونیو تر لاس لاندې شوي وو، په وېشل شوي افغانستان کې له ګډ سیاسي ژوند کولو نه هم محروم شوي وو. په دغه حال سره له دوی نه په واقع کې مظلوم، بېواکه، نیمګړي، بې ارزښته او تابع انسانان جوړ شوي وو. چا چې دغه ډېر ښکته انساني حال ختم کړ، هغه میرویس هوتک و چې په خپل پاڅنه تدبیر او ټینګ عزم یې د کندهار، فراه، پښین او کوچي خلک پوره خپلواک کړل. ستر میرویس دغه ستر بری د قومي جرګې له لارې تر سره کړ، په دې ډول چې د هغه په خورا اغېزمنې سروالی سره د کندهار په مانجه نومي کلي کې یو شمېر قومي او روحاني مشرانو د افغانانو ددغې انساني نیمګړتیا د رفع لپاره هلته په پټه یو تجویز ونیوه او میرویس بیا هغه په ډراماتیک ډول عملي کړ او په کال ۱۷۰۹ کې د صفوي امپراتورۍ له ملکي او نظامي

کسانو نه ځينې د مقاومت په حال کې له مېنځه يووړل او نور يې له کندهار نه په وتلو مجبور کړل له ميرويس نه برسېره د مانجې د جرگې قومي او روحاني مشران دا وو سيدال ناصر، بابو جان بابړ، بهادر خان اندر، ملا پير محمد ميا جی، عزيز خان نورزی، يوسف خان هوتک، گل خان بابړ، نور خان بړیخ، نور خان الکوزی، يحيی خان هوتک، حاجي نور محمد هوتک او محمد یونس کاکړ^{۳۳}، خو په دغه غټ بري سره ټول وطن خپلواک نه شو، د ټول وطن ياله امون نه تر اباسين پورې هېواد خپلواکي د کندهار د شېر سرخ جرگې نتيجه وه، چې گډون کوونکو مشرانو يې په کال ۱۷۴۷ کې يو ډېر وړ کس احمد خان سدوزی د خپل مشر په حيث غوره کړ ددې لپاره، چې ټول هېواد او ټول افغانان خپلواک او وطن تنظيم کړي جرگه وال دغه قومي مشران وو حاجي جمال خان بارکزی، محبت خان پوپل زی، موسی خان اسحق زی، نور محمد خان اليزی، نصرالله خان نورزی او نور^{۳۴} هغسې چې ميرويس هوتک چې وروسته په ميرويس نيکه ياد شو، د مانجې جرگې تجويز په پوره بري سره عملي کړ، داسې هم احمد خان سدوزي، چې وروسته په احمد شاه دراني او احمد شاه بابا ياد شو، د شېر سرخ جرگې تجويز عملي کړ، اول يې له کندهار نه تر اټک پورې سيمه يانې د پښتنو لرغونې هېواد چې د

سیفي له وخت نه وروسته افغان نومېده، د مغولي صوبه دارانو له حاکمیت نه ورغوره

البته د روښانیانو، ایمل خان مومند او خوشال خټک مبارزو دمخه ددغه افغانستان خلک یوه ژغورونکي ته سترگې په لار کړي وو احمد شاه دوی ته دغه ژغورونکی شو او هغه هم د هغو په مرسته مغولي حاکمان له افغانستان نه په اسانۍ سره وشړل. په تاریخ کې بل هېڅ فاتح له کندهار نه تر اټک پورې باندني حاکمان، هغه هم د یوې امپراتورۍ حاکمان، بې له جنګ نه یوازې په یوه لنډ نظامي سفر سره نه و ایستلي، لکه ستر احمد شاه چې وایستل یوازې دا هم نه و، احمد شاه او صدراعظم یې شاه ولیخان په لږه موده کې شبرغان، بلخ، کندوز، بدخشان، فراه او هرات هم تر لاسه کړل او په دې ډول له آمو نه تر اباسین پورې خاورې نه د پکتیا په ګډون، یو موټی هېواد جوړ کړ او د یوه مرکزي حکومت تر ادارې لاندې یې راوست. داسې هم احمد شاه وروسته د پنجاب، کشمیر، سند، بلوچستان، دهلي او د فارسي خراسان په لاندې کولو سره د لرغوني افغانستان د نورو فاتحانو په شان، یوه امپراتوري جوړه کړه، چې په دراني امپراتورۍ یاده شوه. په دې ډول ستر احمد شاه د معاصر افغانستان سر مؤسس، د مانجې او شېر سرخ جرګو غړی او په خاص ډول میرویس نیکه د هغه لیرې

مؤسسسان او میا روښان ، ایمل خان مومند او لوی خوشال خټک د هغه لومړني مخکښان کېږي

خو د احمد شاه د لمسیانو په واکمنۍ کې په پارس کې د قاجار کورنۍ او په پنجاب کې د رنجیت سنگه په واکمن کېدلو سره اول د احمد شاه امپراتوري له مېنځه لاړه او بیا د محمدزي سردارانو په واکمنۍ او جگړو کې په خپله افغانستان په عمل او واقع کې درې ټوټې شو او پېښور چې د افغان واکمنو د ژمي پلازمېنه وه ، په پای کې د رنجیت سنگه لاس ته ورغی یوازې د اهرم نه و ، د منځنۍ اسیا په بره برخه کې د نولسمې پېړۍ په درېیمې لسيزې کې د تزاري روسيې امپراتوري په مسلط کېدلو سره او تر مرکزي هند پورې د ختیځ هند کمپنۍ په لاس بر کېدلو سره په خپله افغانستان ته اساسي خطر متوجه شو وروستی د سوداګرۍ خو په واقع کې یوه انګرېزي کمپنۍ وه ، چې د برتانیې امپراتوري یې شاته ولاړه وه ددغو دوو رقیبو امپراتوریو د دسیسو نتیجه په افغانستان باندې په کال ۱۸۳۸ کې په ظاهر کې ددغې کمپنۍ خو په واقع کې د انګرېزانو نظامي یرغل و ، چې د یوه شرل شوي سدوزي پاچا شاه شجاع ختیځ هند کمپنۍ پرې لاس پورې کړ دا هغه وخت و ، چې د محمدزي کورنۍ مؤسس امیر دوست محمد د افغانستان د بېرته یو موټی کولو حرکت شروع کړی و ، خو یرغلګر پوځ دلته په

دغسې مصیبت واوښت چې د امپراتوري په بلې برخې کې په دغسې مصیبت نه و لتار شوی هند ته د جبري پرته تگ په وخت کې د کابل له شپاړس نیم زره پوځ او هندي نوکرانو نه یې یوازې د ویلیم براډن یو جراح په نیم ژواندي خان جلال آباد ته ورسېد او نور یې په سره او ترخه ژمي کې د کابل گندمک د پخوانۍ لار په اوږدو کې د غازي وزیر محمد اکبر په مشرۍ د افغانانو له خوا له ژوند نه محروم شول او لږ و ډېر درې سوه تنه یې یرغمل ونيول شول د افغانانو دغه لاس بری د انگرېزانو د لویې او پراخې امپراتورۍ د یوې برخې په برابر کې د پښتنو او تاجکو د رښتیني ملگر توب او ټینګ مقاومت محصول و د انگرېزانو دغه ماتې د سترې لویې په مسابقه کې دوی ته له یوه بل اړخ نه هم یوه غټه ناکامي وه، چې له تزاری روسیې سره یې د منځنۍ اسیا د لاندې کولو په مقصد شروع کړې وه د همدغې سترې لویې او له یرغملو او بندي انگرېزانو سره د افغانانو د ښه چلند له امله و، چې انگرېزانو په تېره وروسته له هغه چې د ختیځ هند کمپنۍ یې حکومتی کړه، په افغانستان کې د خپلې بې سارې ماتې سره سره له امیر دوست محمد سره چې د دویم ځل لپاره په ۱۸۴۳ کې واکمن شوی و، د افغانستان په بېرته یو موټی کولو کې د پیسو او وسلو مرستې وکړې امیر دوست چې دا وخت ډېر ملکونه لیدلي او په سیاست کې

د تجربو خاوند شوی و، د چین د متفکر، کنفیوس ددغې ویناله مخې چې د عقل خاوند خپل هدفونه یې له تشدد نه ترلاسه کوي عمل وکړ او یاغي کندهار او هرات یې د نظامي زور له استعمال نه پرته په زیاته اندازه په تدبیر سره له مرکزي حکومت سره بېرته یوځای کړل او د خپلې مړینې په وخت ۱۸۶۳ کې یې له پېښور نه پرته یو موټی او خپلواک افغانستان په میراث پرېښود، خو څلورپښت کاله وروسته په ۱۸۷۸ کې د برتانوي هند لوړ واکمن وایسرای لارډ لېټن په لندن کې د برتانیې حکومت په دستور چې په دغه وخت کې د امپراتوري پال ټوري محافظه کار گوند په لاس کې و، په داسې حال کې چې تزاري روسیې د بخارا په نیولو سره د افغانستان پولې ته ځان رسولی او د افغانسان له پاچا امیر شېر علي سره یې لیکونه مبادله کول او یو نظامي هیئت یې هم پرې تحمیل کړی و، په افغانستان باندې نظامي یرغل وکړ د همدغه جنګ په بهیر کې و، چې د افغانستان نیمه عصري حکومت له مېنځه لاړ، منظم وسله وال پوځ یې تیت او په خپله امیر وفات شو او د انګرېزانو سیاسي استازی لویې کوګناري د خپل نظامي پوځ په قوت د هغه په زوی او ځای ناستي امیر محمد یعقوب باندې د ۱۸۷۹ کال د می په ۲۶ مه د گندمک معاهدې په تحمیل سره ځینې مهم سرحدي ځایونه لکه خیبر،

پښين او سبي له افغانستان نه پېل كړل او په هند پورې و تړل د افغانستان د باندني سياست چلول يې هم د هند برتانوي حكومت ته منحصر كړ سره له دې هم ياله همدې امله و، چې انگرېزي پوځ د افغانستان په لاندې كولو كې پاتې راغی او په داسې حال كې چې د كوڅناري او ملگرو له وژل كېدلو نه وروسته امير محمد يعقوب هند ته تبعيد شوی و، د كابل په سيمه كې د پښتنو او تاجكو په پرله پسې او ټينگ مقاومت سره د جنرال محمد جان وردگ، مير بچه كوهداڼي، جنرال غلام حيدر خرخي او د نورو په مشرۍ ناکام كړل د انگرېز پوځ غټه او غوڅه ماته د ۱۸۸۰ كال د جولای په ۲۷مه د كندهار د ميوند په وچ او هوار ميدان كې پېښه شوه هلته افغان طالبانو، قومي خلكو او د هرات پوځ چې زياتره له غلزيانو نه جوړ و، د غازي محمد ايوب په قومندانۍ انگرېزي منظم پوځ ته د دواړو خواوو د ډېرو انسانانو په قيمت سره غوڅه ماتې ور كړه كه څه هم انگرېزي پوځ د عصري ټوپكو او توپونو خاوند و بيا په لندن كې د برتانيې نوي لبرال حكومت د گليدسټن په مشرۍ، چې له افغانستان څخه يې د پوځ ايستلو پر پكړه دمخه كړې وه، خپل ټول پوځ له افغانستان څخه وايست او د امير عبدالرحمن واكمني يې چې گڼ شمېر افغانانو د چاريكار په ښار كې د جولايي مياشتې په شلمه منلې وه، په رسمي ډول وپېژندله هغه

يوازینی امتیاز چې دوی له څه کم دوه کلونو جنگ نه وروسته ترلاسه کړ، د افغانستان د باندنيو اړیکو د چلولو انحصار و د امیر عبدالرحمن واکمني افغانانو او افغانستان ته یوه نوې دوره شوه دده واکمني چې یوویشتمه کاله اوږده وه، دوه ځانګړې تیاوې لري چې اثرونه یې تراوسه هم محسوس دي لومړۍ ځانګړې تیا یې ما پخوا په یوه اثر کې په لاندې ډول خلاصه کړې ده

امیر عبدالرحمن خان تشکیل یکه اردوی دایمی و عصری را بحیثیت یکه وسیله موثر و قوی بمنظور دفاع از خاک، استرداد مناطق از دست رفته استقرار و استحکام دولت و سلطنت خاندانی حتمی دانست تا اواخر سلطنت یکه اردوی بزرگ دایمی تقریباً صد هزار مجهز به اسلحه عصری بشمول توپ های ثقیل و تفنگ ها به سویه کشورهای عصری جهان تکمیل کرد و کوشید تمام افراد ذکور مستعد به حمل سلاح را تربیه نظامی داده با توزیع تفنگ ها با آنها یکه ملت مسلح را تشکیل دهد

برای اولین بار در افغانستان سه سپاه سالار بقیادت لشکرهای بزرگ در سه منطقه سرحدی ستراتیجیکی کشور یعنی هرات، ترکستان و ننگرهار با اختیارات وسیع در امور ملکی و نظامی بحیثیت وایسرای امیر مقیم ساخته شدند افغانستان بلحاظ نظامی بسیار قوی گردید و اگر روسیه و انگلیس افغانستان را محاط نمیگردند،

امیر عبدالرحمن شاید مناطق از دست رفته را بدست می آورد و امپراتوری سابق درانی را احیا میکرد چون این نتوانست با استحکام قدرت در داخل پرداخت و در زمینه بکارهای موفق شد که حکمرانان سابق افغانستان از انجام آنها عاجز مانده بودند. پروگرام وسیع نظامی را که امیر در پیش گرفت بقول خود امیر تقریباً ۷۸ فیصد عواید دولت بان تخصص داده شده بود، از درک مالیات ها، محصولات گمرکی و غیره که مستقیماً توسط یک بیوروکراسی وسیع و بعضاً از راه اجاره حصول میشود و همچنان از عواید خارجی که بنام معاش یا میر داده میشود، تحویل میگرددید برای اولین بار در تاریخ افغانستان مالیات های زمین بصورت بیسابقه زیاد شد بدیکه از زمین هائیکه بوسیله نهرها آبیاری میشود، ۳۳ فیصد حاصلات آن را دولت بخود اختصاص داد. مزید بر آن دولت اقلام عمده تجارتهای را هم در انحصار درآورد و با این کار خود تصدی های دولتی را اساس گذاشت.

تعمیل این پروگرام نظامی و مالی و انحصار و تمرکز قدرت سیاسی سبب ظهور بیش تر از ۴۰ قیام در سراسر کشور شد ولی تمام آنها بکومک قوه نظامی وایله جاری قومی منکوب گردید با آنها هم حکومت نظامی نبود و شخص نهایت پرکار امیر بحیث یک سلطان مطلق العنان قدرت عالیله را از راه قوه اجرائیه مخصوصاً قوه های

نظامی و امنیتی و با ایجاد یک شبکه بسیار وسیع جاسوسی بخود اختصاص داد

امیر هیئت وزرا و صدراعظم نداشت، آمر آن وزارت خانه ها بشمول والیان ولایات مامورینی بیش نبودند بزرگان قومی و روحانیون اختیارات عنعنوی را از دست دادند و در جمله اعضای نیمه رسمی دولت درآمدند عمال و مامورین دولت بحمایه قوای نظامی و امنی که در قسمت های مختلف کشور مقیم ساخته شدند برای اولین بار مستقیماً در سراسر کشور با اداره پرداختند مخالفین اگرچه در دوره های سابق هم نابود میشدند، ولی در این دوره از بین بردن مخالفین بطور وسیع عملاً جزء سیاست رسمی قرار گرفت و دولتی را که امیر عبدالرحمن تنظیم نمود، بر تشدد و قوت متکی بود ازادی فرد در برابر جامعه بی ارزش ساخته شد، فرد صرف در داخل جامعه حق زندگی داشت و موظف بود در وقت لزوم حیات خود را فدای جامعه نماید با انهم قاضیان شریعت استقلال عنعنی خود را حفظ کردند در نتیجه این اقدامات نظم و نسق مخصوصاً در سال های اخیر سلطنت امیر در سراسر کشور تامین شد

در عین حال برای عصری شدن کشور بکومک متخصصان مستخدم اروپایی منجمله انگلیسی در ساحات تخنیک، طب و کارخانه نظامی قدم های اولی

برداشته شد، ولی معارف بحال ابتدایی و عنعنوی باقیماند افغانستان در عهد امیر عبدالرحمن تاحدی برای عصری شدن آماده شد ولی در عین حال در این دوره ضدیت بین افراد و حکومت بصورت بیسابقه حاد گردید و این یک بعد جدیدی در تاریخ سیاسی افغانستان علاوه نمود^{۳۵}

د افغانستان د پولو ټاکنه:

د امیر عبدالرحمن د واکمنۍ بله مهمه ځانګړتیا د افغانستان د پولو ټاکنو بشپړ بدل دي په دې اړه باید وویل شي، چې د افغانستان د پولو بیلې برخې په بېلو وختونو کې د برتانوي هند حکومتي مامورانو، د تزاري روسي، ایران او افغانستان له مامورانو سره په ګډه ټاکلي دي په دې ډول دغه ټاکنې بین المللي ماهیت لري او په دغه کار کې په اوله درجه د برتانوي امپراتورۍ ګټې په نظر کې نیول شوي دي او افغانستان تاوان کړی دی د ډیورنډ په توافق لیک سره لا اصلي افغانستان له اوسني افغانستان څخه دباندي نیول شوی و، چې هغه اوس د پاکستان په حدودو کې دننه شمېرل کېږي په ټولیز ډول د پولو په دغو ټاکنو سره افغانستان تر پخوانه کوچنی شو، خو له بلې خوا همدغه ټاکنې دي چې افغانستان یې د یوه هېواد په توګه مشخص او تثبیت کړ

او د نړۍ نورو هېوادونو او بين المللي مؤسسو هغه په رسمي ډول پېژندلی دی او اړیکې يې ورسره ټينګ کړي دي خو د افغانستان د پولو دغه ټاکنې د اصلي سرچينو او پاڼو له مخې تراوسه په کوم اثر کې بيان شوي نه دي. نو د هغو دقيق بيان کېدلی نه شي دلته به يې اساسي کړنې په لنډ ډول وښودلی شي

د افغانستان هغه پوله، چې اول ټاکل شوې وه هغه د بخارا او افغانستان تر مېنځ د بين المللي پولې په شان د اموسين منل دي د آمو سين چې د طبيعي پولې په شان دی، د اول ځل لپاره احمد شاه او د بخارا امير د دوی دواړه هېوادونو تر مېنځ د بين المللي پولې په شان منلي وو، خو د امير شېر علي د دويمې واکمنۍ په وخت کې دغه پوله په پيترسبرګ کې د روسي حکومت او په لندن کې د برتانيې حکومت له خوا په رسمي ډول ومنل شوه دا وروسته له هغه و، چې امير شېر علي همدا چې د دويم ځل لپاره د ۱۸۶۸ کال په اکتوبر کې د واک په ګډی کېنېناست، د بل کال په پيل کې يې هند ته د يوه رسمي سفر په ترڅ کې وایسرای لارډ مايو ته په منځنۍ اسيا کې د روسيې د وړاندې تګ له امله د افغانستان په اړه اندېښنه وښووله لکه چې دمخه ويل شوي، روسيې په منځنۍ اسيا کې د وړاندې تګ په لړ کې په ۱۸۶۸ کې بخارا لاندي کړې او افغانستان ته يې خطر پېښ کړی و

د هند وایسرای په دې اړه په خپله څه ونکړل. خو په لندن کې یې خپل حکومت د امیر له اندېښني نه خبر کړ. لندن بیا په دې هکله له پینټرسبرگ سره د لیکونو مبادله پیل کړه، د لیکونو دغې مبادلې څو کاله په اوږدو وقفو کې دوام وکړ، ترڅو په پای کې په کال ۱۸۷۳ کې د دوی د حکومتونو تر مېنځ یو ډول پوهناوی Understanding راغی چې د هغه له مخې روسیې له امر سین سره د کوچني سین له یوځای کېدلو نه وروسته تر خوجه صالح پورې او بیا له هغه ځای نه د پارس تر پولې پورې د افغانستان شمالي پوله ومنله په دې ډول، چې د بدخشان، ترکستان، هرات، اندخوی او میمنې ولایتونه به دننه په افغانستان کې شامل وي روسانو اول بدخشان او واخان د امیر شېر علي یانې د افغانستان سیمې نه گڼلې، خو بیا د انگرېزانو په ټینګار له خپلې ادعا نه تېر شول^{۳۶} په دې ډول د افغانستان د شمالي پولې ټاکنه د روسیې او برتانوي حکومتونو تر مېنځ د یوې پوهناوي محصول و، نه د کومې لیکل شوې موافقې یا تړون محصول، خودغه پوهناوی دواړو ته د رسمي موافقې حیثیت لاره سره له دې هم دغه پوهناوی لانجمن شو، ځکه چې له خوجه صالح نه د فارس تر پولې پورې لیکه ناکلې پاتې شوه او له کوچني نه تر پامیر پورې سیمه هم په خپل حال پاتې شوه او روسانو بیا له دغه حال نه

گټه پور ته کړه . چې زر به يې بيان وکړم

د لويديځ په لور د سيستان په برخه کې هم د افغانستان پوله ناپاکلي وه ، چې هغه هم د امير شېر علي په دويمې واکمنۍ کې د انگرېزي هيئت مشر جنرال گولډ سمد Goldsmid په مينځگړ توپ وټاکل شوه سيستان په لرغونې زمانه کې ، لکه چې په تېرو پاڼو کې يې بيان شوی ، د ساکاوو مېنه وه ، ساکا په دغه وخت کې اسحق زي او تر هغه دمخه ساک زي يادېدل سيستان له جغرافيوې نظره د افغانستان خاوره وه او ساکا هم د لرغوني افغانستان خلک وو ، خو پارس د ژبې له نظره پر هغه ادعا کوله او د هغه تاريخي افتخارات يې خپل گڼل سيستان د احمد شاه له وخت نه د افغان واکمنو تر ولکې لاندې و ، خو د امير دوست محمد له مړينې نه وروسته د محمدزي سردارانو په جنگ کې پارس پرې قبضه وکړه دا چې د پارس قبضه د سيستان تر کوم ځای پورې وه ، په دقيق ډول معلومه نه ده ، خو امير شېر علي چې د دويم ځل لپاره واکمن شو ، اراده وکړه چې له سيستان نه د پارسيانو لاس لنډ کړي په دغه وخت کې پارس په سيستان کې له خپل موقف نه نارام و سره له دې هم امير شېر علي د هندوستان د شخص گورنر جنرال په غوښتنه له نظامي عمل نه ډډه وکړه هندوستان په دې فکر چې د پارس افغان د جنگ شروع به ناوړې اثرونه

ولري او ا په عين حال کې | مایل و ، چې د ختيځ په لور د پارس د منظم او تدريجي وړاندې تگ مخه ونيسي ، د مينځگړي توب وړانديز وکړ افغانستان او پارس دواړو وروسته له يو څه مذاکرو نه دغه وړانديز ومنه ميجر جنرال گولډ سمد وگومارل شو ، چې د دواړو خواوو مخالفې ادعاگانې سره پخلا کړي گولډ سمد د دواړو خواوو د ادعاگانو له مطالعې نه وروسته د ۱۸۷۲ په اکتوبر کې خپله فيصله صادره کړه ، چې د هغې له مخې دغه سيمه بايد د دواړو خواوو تر مېنځ ووېشله شي ددغه هېواد بشپړه برخه چې د خاص سيستان په نامه يادېده او د هلمند د سين کيڼې خوا ته واقع ده ، پارس ته او بڼي خوا يې افغانستان ته تخصيص شوه هم افغانستان او هم پارس دواړو به په دغې فيصلې اعتراض وکړ او د سيستان فيصله له افغانستان سره تر اوږدې مودې پورې يوه تر څه موضوع پاتې شوه امير شېر علي د گولډ سمد ددغې فيصلې په سر له انگرېزانو نه بېگانه شو د لارډ ناپير Lord Napier په وينا او نه يوازې شېر علي بلکې ټول افغانان معتقد وو ، چې مور به هغه څه بېرته د دوی کړو کوم چې دوی له لاسه ورکړي وو او چې دغسې ونه شول ، بيا نو دوی مور ته د ضعيف او بې باوره خلکو په شان کتل ، چې د دوستۍ په جامه کې د پارس په پلوۍ يې دوی تاواني کړي دي ^{۳۷} لانجه د افغانستان او پارس

تر مېنځ لا توده وه او هغه دېرش کاله وروسته په کرکېچ بدله شوه دا هغه وخت و، چې د هلمند سین خپل تگ لاره د لويديځ په لور اړولې وه پارس له برتانويانو وغوښتل، چې دغه کرکېچ رفع کړي د افغانستان پاچا امير حبيب الله هم په دې اړه د برتانيې مينځگړ توپ ومنه دا ځل دغه ماموريت د کرنيل ميک ماهن McMahon په غاړه شو او هغه د ۱۹۰۳ له جنورۍ نه وروسته ددغې پولې په اړه د افغان او پارس استازو په ملگرتوب خپل نظر اعلام کړ او د ۱۹۰۴ کال تر فبروري پورې دواړه خواوو ته وسپارلې^{۳۸} له دغو فيصلو سره سره ياد هغو له امله د سيستان د پولې موضوع نوي بعدونه پيدا کړل، چې د هغو په اړه په افغانستان کې د قانوني پاچايي په لسيزې او د لومړۍ ولسمشرۍ په وخت کې پر هغې بحثونه او فيصلې وشوې، چې د هغو بيان پيل کتاب غواړي

لکه چې دمخه ويل شوي د افغانستان شمال لويديځ پوله له خوجه صالح نه د پارس تر پولې پورې نامشخصه او ناټاکلې پاتې شوې وه روسي قوتونو د امير شېر علي په وخت کې په کال ۱۸۷۳ کې خيوه او په ۱۸۷۶ کې څو قندلاندي کړي او د خيوې له نيولو نه وروسته د کسپين سيمه يې نظامي کړې وه په داسې حال کې چې د منځنۍ اسيا نورې سيمې يې د بخارا په گډون په تېرې

لسيزې كې لاندې كړې وې په لويديځې منځنۍ اسيا كې يوازې د تركمنو پراخه سيمه په خپل حال پاتې وه دغه سيمه هم په دغه وخت كې د روسانو تر خطر لاندې شوه د تركمنو دغه پراخه سيمه په شمال كې د خيوې، په جنوب كې د افغانستان، په ختيځ كې د بخارا او په لويديځ كې د كسپين ترمينځ پرته وه، خو له افغانستان سره يې پوله ناپاكلي وه او امير عبدالرحمن په دغه فكر چې روسيه به د تركمنو د سيمې له لاندې كولو نه وروسته افغانستان ته هم خطر پېښ كړي، د هند له وايسراي نه چې د افغانستان د باندنيو اړيكو اختيار له هغه سره و، په وار وار وغوښتل چې د افغانستان دغه پوله له روسانو سره مشخصه كړي، خو هغه به ورته ډاډ ور كاوه چې دغه موضوع په كال ۱۸۷۳ كې حل شوې او له سره نيول به يې مصلحت نه وي امير چې يوولس كاله په تاشكند او سمرقند كې تېر كړي وو، روسان يې ښه پېژندل، د وايسراي په خبره نه قانع كېده ترڅو چې روسانو د ۱۸۸۴ كال په فبرورۍ كې د مرو تکه تركمنان هم لاندې كړل او د هرات په اړه هم اندېښنه پيدا شوه هرات په هغه وخت كې د هند ور گڼل كېده بيا د هند برتانوي حكومت هم د امير په شان اندېښمن او په دې فكر شو، چې اوس ددې وخت دی چې د افغانستان شمال لويديځه ناپاكلي پوله هم بايد وټاكله شي، خو دا يو پېچلی كار و

د هرات او مرو تر مېنځ پنځده پرته وه. چې پراخې ورشوگانې او دلته او هلته يې لږه کرنيزه ځمکه لرله په پنځده کې د سارق تر کمنو پنځو څانگو د پوونده توب ژوند کاوه، لويې رمې يې لرلې، ښه شتمن وو او د کبتکاس Kibitkas په نامه په وړو کېږدو کې اوسېدل، چې کولی يې شول په يوې اشارې او چټکۍ سره مېنه بدله کړي دوی په ۱۸۸۲ کې د روسيې د خطر له امله د افغانستان تابعيت او د ماليې په توگه د عشر ورکول منلي وو امير عبدالرحمن بيا د پنځده لپاره حاکم وټاکه او د جنرال غوث الدين په قومندانۍ يې هلته يو نظامي پوځ ځای پر ځای کړ پنځده په اصل کې د هرات برخه وه او د هرات طبيعي پوله د پنځده په شمال کې له سريازي نه اخاوه مرو د هرات تابع سيمه وه او د هرات دهغه وخت د والي سعدالدين په وينا د اخل او تکه تر کمنو لويان په کابل کې د امير شېر علي په دربار کې دېره وو، ځکه چې دوی په اصل کې د هرات تابع وو سارق تر کمنو له هرات سره نژدې اړيکي لرل پخوا د پنځده اوسېدونکي د جمشيدې قوم و، د دوی مېنه ارساري تر کمنو او د ارساري تر کمنو مېنه بيا د نولسمې پېړۍ په نيمايي سارق تر کمنو ونيوله او دوی جمشيديانو ته باج ورکاوه او جمشيديان د هرات تابع ولس وو په دې ډول پنځده له جغرافيوې، قومي او تاريخي پلوه د

هرات برخه وه، چې په دې ډول پنجده د افغانستان برخه کېده له همدې امله و، چې امیر عبدالرحمن د یوه مسلمان واکمن په توګه غوښتل د منځنۍ اسیا په دغې برخې کې یو فعال پرمختیایي چلند غوره کړي امیر ځکه دغسې فعال سیاست ته زړه کړی و، چې دمخه د مرو تکه تر کمڼو مشر، مخدوم قلی خان او هم د خوارزم خان ورتنه د تابع کېدلو وعده ورکړې وه سره له دې هم امیر له دې امله چې د هند وایسرای ورتنه ددغه چلند برخلاف مشوره ورکړې وه، د هغه له غوره کولو نه ډډه وکړه یوازې دا هم نه و کله چې روسان په قوت سره پنجده ته نژدې شول، جنرال غوث الدین ته یې هدایت واستوه، چې که روسانو پرې برید هم وکړ، ورسره مقابله ونه کړي او خپل پوځ بالامرغاب ته په شا کړي د هند د وایسرای له مخالفت نه برسېره د امیر ددغه چلند علت دا و، چې پوځ یې د روسانو د پوځ په پرتله ضعیف و او پر هغه برسېره د پنجده په سارق ترکمنو یې هم اعتبار نه درلود او ویل یې، چې سارق ترکمنان به ددې لپاره چې خپله شتمني وساتي، له روسانو سره ملګر توب وکړي

امیر په عین حال کې د هغه خطر په برابر کې چې د روسانو له خوا به افغانستان ته هم متوجه شي، د افغانستان د خونديتوب لپاره د اوږدې مودې یو تجویز

و کړ د هغه په نظر د پنځده د سقوط په حال کې به ددې احتمال لږ وي، چې د افغانستان بشپړ توب ته تاوان واړوي، خو که افغان پوځ د پنځده په سر له روسانو سره مقابلې وکړه او که روسانو هرات او میمنه ونيوله، افغانستان به تجزيه شي البته د هرات په سقوط سره به روسي او انگرېزي پوځونه سره ونښلي، خو د امير په نظر په افغان خاوره کې به د روس او انگرېز جنگ په نهايت کې افغانستان برباد کړي او د هغه لوړه گټه په دې کې ده، چې ددغسې مصيبت مخنيوی وشي په واقع کې امير عبدالرحمن د هر هغه قدرت، مسلمان وي، يا عيسوي مخالف و چې له افغانستان نه د يوه بل پر ضد تېر شي له همدې امله و، چې د پنځدې د بحران په شديد حال کې هم امير حاضر نه شو، چې د هرات د پياوړتيا لپاره د برتانوي انجنيرانو يوې ډلې ته د ورتگ اجازه ورکړي، خو که روسانو په هرات حمله وکړه، په هغه حال کې امير حاضر و، د انگرېزانو پوځ ومني چې خپل پوځ به يې له هغه سره په گډه تر پايه پورې وجنگېږي.

څنگه چې د افغانستان باندنی سياست د انگرېزانو په انحصار کې و او څنگه چې هرات ته خطر هندوستان ته هم خطر کېدلی شو، د هند برتانوي حکومت له روسانو سره له موافقې وروسته د جنرال پيټر لمسډن Peter Lumsden په مشرۍ د ۱۸۸۴ په مې کې پنځده ته يو

هيټت واستوه، چې هلته د خپل روسي سيال په اتفاق ياده شوې ناپاکې پوله وټاکي افغانستان ته بلنه ورنکړای شوه، که څه هم موضوع د هغه د پولې ټاکل و خو په دغه وخت کې چې روسانو ځان په قوت سره د پنجده او مرو ترمېنځ رسولی وو، نه يې غوښتل چې کښاله زر هواره شي، موضوع يې ټالوله او په عين حال کې يې خپل پوځ لاهم پياوړی کاوه له بلې خوا جنرال لمسډن جنرال غوث الدين ته سپارښتنه کوله، چې د خپلې پوځي قطعې له پياوړې کولو نه ډډه وکړي، ددې لپاره چې دغه کښاله په اسانۍ سره هواره شي د لمسډن دغه ټينگار په پای کې امير په دغه فکر کې، چې دغه جنرال په واقع کې د افغانانو او روسانو ترمېنځ نښته غوښتله، ځکه چې دغه احمق په دې فکر و چې که د افغانانو او روسانو ترمېنځ وينه تويه نه شي، دوی ممکن سره دوستان شي چې دا به په ټوله مانا د انگرېزانو د گټې مخالف وي ^{۳۹}

د ۱۸۸۵ کال د مارچ په دېرشمه روسانو پنجده لاندي کړه، افغان سر تېرو ورسره ناکامه مقابله وکړه، که څه هم روسي پوځ ترېنه لوی او امير هم دوی له مقابلې نه منع کړي وو امير عبدالرحمن په دغه وخت کې هندوستان ته په رسمي سفر تللی و او چې د پنجدي له سقوط نه يې خبر کړ، وايسرائی ته يې وويل چې غم مخوريد نه دا

چې امیر کوشین ونه کړ له وایسرای نه وغواړي دغه یرغل بېرته په شا ووهي، ځکه چې دوی له هغه سره ژمنه کړې وه چې په هغه حال کې چې کوم هېواد په افغانستان باندې یرغل وکړي، بې له دې چې هغه پارول شوی وي، دوی به له افغانستان نه په قوت دفاع وکړي پر دې برسېره امیر د هند حکومت کار اسان کړ په دې ډول، چې دی له پنجاه او دهغې له سهيلي برخې نه د روسیې د لوی امپراتور په نامه تېرېږي، خو چې ماروچاق، گلران او ذوالفقار لاهم د افغانستان وي په دغه وخت کې امیر داهم څرگنده کړه، چې پنجاه په اصل کې ددې لپاره نیول شوی وه، چې په دغسې حال له هغې نه د چني په توگه کار واخیستل شي د امیر په نظر د پنجاه په قرباني سره به افغانستان له لوی مصیبت څخه ژغورل شوی وي سره له دې هم د پنجاه بحران روسیه او برتانیه د جنگ ژي ته ورکش کړل، خو په پای کې د ډېرو لیکونو او تېلگرامونو په مبادلي سره دوی موافقه وښودله، چې دغه کشاله دې په منځګر توب سره هواره شي روسیې بیا د امیر له خوا هغه ورکړل شوی امتیاز د پریکړې لپاره د اساس په توگه ومنه او یوه بل گډ روسي انګلیس هیئت د افغانستان دغه پوله د امو سین له خمیاب نه تر ذوالفقار پورې وټاکله دا ځل سروسټ رج وي Sir West Ridgeway د برتانوي هیئت مشر و او دغه

پوله هم د هغه په نامه ياده شوه^{۴۰} په دې ډول د افغانستان شمال لويديځه پوله هم د برتانوي روسي حکومتونو له خوا او د افغانستان په تاوان وټاکله شوه د بدخشان په برخه کې يانې د افغانستان شمال ختيځه پوله هم د روسانو په نظر ناکلې وه، که څه هم دوی د ۱۸۷۳ کال په پوهاوي سره بدخشان د افغانستان سيمه منلې وه روسانو د نهمې لسيزې په سر کې هلته هم تېری وکړ، دغه پوله له سر نه وټاکل شوه چې هغه دلته د افغانستان د ختيځ جنوبي پولې سره يوځای تر بحث لاندې نيول کېږي

د افغانستان د ختيځ سهيلي پولې ټاکل د نورو پولو په پرتله ډېر پېچلی او گران و، په دې چې هم ددغې پولې اوږدوالی ډېر و او هم د هغې په ټاکلو سره اصلي افغانستان او د هغه اصلي اوسېدونکي يانې پښتانه اغېزمن کېدل لکه چې دمخه ويل شوي افغانستان په اصل کې په ختيځ کې تر اباسين پورې هېواد ته ويل کېده، خو د امير عبدالرحمن تر وخته له خيبر نه تر اباسين پورې سيمه د پېښور په گډون د برتانوي هند لاس ته ورغلې وه پېښور اول د پنجاب واکمن، رنجيت سنگهه په کال ۱۸۳۳ کې د هغه له حاکم سردار سلطان محمد خان، د امير دوست محمد ورور نه نيولی او انگرېزانو بيا پېښور له سکانو نه په کال ۱۸۴۸ کې تر لاسه کړی او د امير

دوست محمد ټولې هلې ځلې د پېښور د بېرته ترلاسه کولو په اړه نابريالې شوې وې لکه چې دمخه ويل شوي د خيبر لوی معبر چې منځنۍ اسيا له جنوبي اسيا يانې هند سره نېټلوي او له دې امله د هند د امنيت لپاره مهم و، د گندمک په تړون سره له افغانستان نه پېل شوی او په هند پورې تړل شوی و سره له دې هم برتانويان په دغو لاس بريو قانع نه وو له دوی سره د هند د طلايي مستعمرې د خوندي ساتلو اندېښنه وه څنگه چې دوی په څلور سوه ميليوني پراخ هند باندې د لس زره ملکي برتانوي مامورانو له لارې حکومت کاوه او هنديانو ته بېگانه استعماري اروپايان وو، په دې اندېښنه کې وو چې که روسيه د افغانستان له لارې په هند ورمخه شي، هند ممکن د دوی له لاسه ووځي، نو د دوی غټ کوښښ دا و چې د هند په لور د تزاري روسيې د احتمالي پوځي وړاندې تگ مخه ونيسي بايد د هند په شمال لويديځ کې ټينگ نظامي استحکامات او سياسي تجويزونه ولري په افغانستان باندې په کال ۱۸۳۸ کې د برتانوي هند لومړی ټپری او څلوېښت کاله وروسته د دوی دويم ټپری هم په اصل کې د همدغه مطلب لپاره و، خو افغانانو دوی په دواړو کوښښونو کې نابريالي کړل، که څه هم برتانيه د وخت زبرځواک او ډېر شتمن هېواد و او په اسيا، افريقا او امريکا او استراليا کې يې پراخې مستعمرې لرلې

روسيې چې په منځنۍ اسيا کې تر افغانستان پورې
 ډېر ملکونه لاندې کړل او په لندن کې پراختيا
 غوښتونکي محافظه کار گوند په ۱۸۸۹ کې حکومت په
 ملي انتخاباتو سره ترلاسه کړ، برتانوي هند د روسيې د
 احتمالي تېري په برابر کې يو نوی ستراتيژيکي تجويز
 وايست او په هغه باندې يې د علمي سرحد Scientific
 Frontiers نوم کېښود. د ډيورنډ توافقي ليک او د ډيورنډ
 کرښه په واقع کې د همدغه په اصطلاح علمي سرحد
 زېږنده دي. مادغه موضوع گانې په خپلو اثارونو کې د
 ارشيفي لومړنيو رسمي پاڼو او ناخپرو شويو ليکنو او
 راپورونو له مخې په دقيق او اوږد ډول شرح کړي.^{۴۱}

دلته به يې اساسي مطلب په لنډ ډول بيان کړم

د په اصطلاح علمي سرحد نه مطلب داو، چې په هغه
 حال کې چې روسي پوځ د هند د اشغال په مقصد په
 افغانستان ننوځي يا حتی د امير عبدالرحمن په مړينې
 سره په افغانستان کې گډوډي پېښه شي، د برتانوي هند
 پوځونه به د هندوکش نه په ښکته ستراتيژيکي سيمو
 يانې کندهار، جلال آباد، کابل او غزني کې ځای پرځای
 کېږي. په دغه مقصد چې د روسي پوځ د ورتگ مخه
 ونيسي د وړاندې تگ دغه چلند بيا لازمه کوله، چې نه
 يوازې هغه مهم کولونه او ځايونه چې علمي سرحد ته
 رسېږي د دوی په کنترول کې وي، پر هغو قومونو هم

سیاسي کنترول ولري چې دغه کوتلونه یې په سیمو کې پراته وي دغه ټول تجویز بیا حتمي کوله، چې هند باید له افغانستان سره خپل سرحد یا پوله وټاکي او د امیر لاس له دغو قومونو او سیمو نه لنډ کړي

دا چې تزاري روسیې که څه هم امپیریلستي او پراختیا غوښتونکی هېواد و، د افغانستان له لارې په هند باندې د یرغل نیت لاره، یقیني نه وه خو وپره یې یقیني وه، په تېره د انگلستان د محافظه کار یا توري گوند په پاسنیو کړیو کې په هر حال، په هغه وخت کې چې د لندن د محافظه کار گوند مشر لارډ سالسبري (Salisbury) په لاس و او د هند حکومت د وایسرای لینزډون (Lansdowne) په مشرۍ چلېده، علمي سرحد د رسمي سیاست په شان ټینګ و نیول شو او د عملي کولو په مقصد له خیبر نه تر کابل پورې د ریلوې غزولو لپاره لازمي شیان او سامانونه زېرمه شول او د کابل سین سروې هم پیل شوه. داسې هم د کویتې او چمن ترمېنځ د کوژک تونل په ایستلو پیل وشو. انگلیسانو کویته د امیر شېر علي په وخت کې د کلات خان له لارې او سېي او پښین یې د گندمک په تړون سره ترلاسه کړې وه. د انگرېزانو له خوا د کویتې نیول د افغان-انگلیس د دویم جنګ یو علت و. امیر عبدالرحمن هم ویل چې د کوژک تونل ایستل لکه دده په نس کې چې د چرې نوبستل وي

د هند وایسرای په ۱۸۸۸ کې امیر عبدالرحمن ته په یوه لیک کې څرگنده کړه، چې اوس ددې وخت دی چې د دواړو هېوادونو تر مېنځ پوله مشخصه شي او ددغه مقصد لپاره به یو برتانوي هیئت کابل ته درشي له هغه نه یې دا هم وغوښتل، چې د افغانستان په شمالي پولو کې برتانوي افسران ومني، خو امیر د هغو له منلو نه غاړه غړوله او د وایسرای لینزډاون د ټینګار په برابر کې یې ډول ډول پلمې کولې کله به یې وړاندیز کاوه، چې یو برتانوي هیئت دې په کابل کې په عام دربار کې د چارو په اړه له هغه سره بحث وکړي او کله به یې وایسرای ته بلنه ورکوله، چې کابل ته راشي یو ځل یې دا وړاندیز هم وکړ، چې د دواړو خواوو هیئتونه دې په کومې سرحدي سیمې کې سره خبرې اترې وکړي، خو دغه وړاندیزونه د وایسرای لپاره د منلو وړ نه وو او هغه ټینګار کاوه، چې د بحث موضوع دې یوازې د پولې ټاکل وي او د بحث موضوع دې دمخه ټاکل شوې وي او ددغه مقصد لپاره دې امیر یو برتانوي هیئت په کابل کې ومني وایسرای یو ځل امیر هند ته هم وباله، خو امیر د ناروغۍ په پلمه هند ته له ور تګ نه بښنه وغوښتله دواړه خواوې له یوې بلې نه شکمنې وي امیر په سرحدي سیمو کې د انګرېزانو د وړاندې تګ مخالف و، لکه د کوژک تونل بشپړول، چمن ته د هغو د ریلوې غزول، د ګومل د تونل

پرانيسټل او له ځينو سرحدی قومونو سره د هغو مذاکره کول او د کابل سین سروې کول له بلې خوا وایسرای په سرحدی سیمو کې د افغانستان پرمختګ د خپل علمي سرحد پروګرام مخالف باله، لکه د وزیرستان په وایه او د مومندو په متیایي کې د نظامي پوستو جوړول، په اسمار کې د پوځ دېره کول او د چاغی نیول په دغه وخت کې په واقع کې د امیر ماموران له چترال نه تر لویدیځ بلوچستان پورې د وړاندې تګ په حال کې وو دوی کوم هغه سرحدی قومونه، چې د افغان انګلیس په دویم جنګ کې په خپل سر شوي وو، هڅول چې د افغانستان حکومت ته غاړه کېښېږدي. دوی په خپل دغه ماموریت کې د پیسو په ورکولو، کابل ته د قومي جرګو تلوو په هڅولو او په عین حال کې د نظامي قوت په ښوولو سره بریالي وو غټ بری د سپاه سالار غلام حیدر څرخي په برخه و هغه وروسته له دې چې شنواری، بر مومند او کونړیان د حکومت تر نیغې ادارې لاندې راوستل، په ۱۸۹۲ کې یې خپل پوځ په اسمار کې دېره کړ او له هغه ځای نه یې د باجوړ، دیر او سوات د ایل کولو لپاره هلې ځلې پیل کړې د برتانوي هند د باندنیو چارو وزیر، مارتمر ډیورنډ لا تر هغه دمخه د ۱۸۹۱ کال په جون کې څرګنده کړې وه، چې موږ په ټول سرحد کې د ایران له تورو غرونه تر وزیرستان پورې بد خبرونه ترلاسه

کوو، امیر کر مه تهدید کړې او اږیدیان په لړزېدونکي حال کې دي

وایسرای لینزډون لا په دې فکر و، چې امیر غواري پوره خپلواک وي، نو بیا یې ټول هغه درانه توپونه او وسلې چې افغانستان له اروپایي هېوادونو څخه په بیه اخیستې وي، د کراچۍ په بندر کې ټال کړې او د امیر د اعتراض په ځواب کې ولیکل چې ترڅو د سرحد مسئله فیصله شوې نه وي، هغه به ټال وي دا په دغسې حال کې چې دغو وسلو ته د هزاره جات په روان جنگ کې سخت ضرورت و په واقع کې وایسرای لینزډون په امیر عبدالرحمن باندې د دغسې فشار اچولو په فکر شو، چې پخوا وایسرای لارډ لېټن په امیر شېر علي باندې راوړی او هغه بیا د افغان-انګلیس د دویم جنگ ی علت شو، خو دغه ځل لندن د وایسرای د په خپل سر عمل په مخ کې خنډ شو سره له دې هم لینزډون له امیر نه په یوه لیک کې وغوښتل، چې د هند لوی درستیز جنرال فریدرک رابرتس په مشرۍ په جلال آباد کې یو نظامي هیئت ومني چې د ۱۹۹۲ کال له اکتوبر نه وروسته نه وي په لیک کې یې دا هم ورته څرګنده کړې وه، چې که ماله تا والا حضرت نه د سپتمبر تر اول پورې وانه ورېدل چې ته حاضر یې دغه هیئت ومني زه به داسې وګڼم چې زما وړاندیز منل شوی نه دی او هغه به بېرته واخیستل شي،

خو که ته دغه وړانديز ومني يا ونه مني بيا به لازمه وي ،
چې فيصله وشي چې کومې سيمې د افغانستان د سلطنت
دي او کومې نه دي

د جنرال رابرټس په مشرۍ د دغسې نظامي هيئت له
استولو نه مطلب دا و چې د هند وایسرای غوښتل موضوع
د فشار په راورلو يا حتی د زور له لارې حل کړي
رابرټس د افغان انگلیس په دویم جنګ کې د انګرېزي
پوځ لور قومندان و ، چې په امر سره يې يو شمېر افغانان
په کابل کې په دار ځړول شوي او د افغانانو د میوند له
بري نه وروسته يې په کندهار کې د غازي محمد ايوب
پوځ مات کړی و دی په رښتيا افغانانو ته منفور و ، چې
په کابل کې د هغه شته والی پارونې کولې نو امير
عبدالرحمن ته د هغه په مشرۍ د هيئت هم د منلو نه و نو
يې د اګست په درېيمه وایسرای ته وليکل ، چې حاضر
دی دغه هيئت ومني خو هغه دې د هزاره جات د جنګ له
امله ټال شي

لينز ډاون له هغه وروسته خپل چلند نور هم سخت کړ
په خپلې شورا کې يې په خپلو ملګرو ومنله ، چې هند
بايد يوه کرښه وټاکي او څرګنده کړي ، چې د امير حکم
دې له هغې نه اخوانه چلېږي او که افغان سر تېري له هغې
نه اخوا وليدل شي ، په زور دې پرته په شا ووهل شي او
دغه کرښه دې په دې ډول په نښه شي ، چې اسمار ، چاغه

او وایه دې له افغانستان څخه پبله شي، خو پخوا له دې چې دغه اخطار امیر ته د لیک له لارې ورسېږي، په لندن کې د لبرل ګوند د محافظه کار ګوند پر ځای په واک شو او د هند په چارو کې نوی لبرل وزیر وایسرای لینزډاون ته څرګنده کړه، چې له امیر عبدالرحمن سره په احتیاط چلند وکړي او تر هغو چې د هغه په چلند کې کوم اساسي تغیر پېښ شوی نه وي، د هغه په چارو کې دې تر ممکنې اندازې لاسوهنه کمه شي سره له دې هم وایسرای وغوښتل یو نظامي هیئت د رابرتس په مشرۍ کابل ته واستوي، نوی په یوه لیک کې د ۱۸۹۳ په جنورۍ کې امیر ته څرګنده کړه چې دغسې یو نظامي هیئت به د مارچ په مېنځ کې کابل ته درورسېږي او که په دې اړه د هغه امیر مثبت ځواب د فبرورۍ تر اومې پورې ونه رسېد، کابل ته به د هغه ورتګ ممکن نه وي امیر ممکن پوهېده، چې د جنرال رابرتس ماموریت په پسرلي کې سرته رسېږي، نوی د ټالولو له تاکتیک نه کار واخیست. امیر د پاین (Paine) په نامه د لندن د ښار د کارګرې طبقې یو انګلیس مستخدم لاره، چې ورته ښه مخلص و خپل ځوابي لیک د فبرورۍ په ۱۷مه د هغه په لاس واستوه او ورته یې هدایت ورکړ چې په سفر کې بېرته ونه کړي هغه د مارچ په ۱۲مه کلکتې ته ورسېد، یانې هغه وخت چې د رابرتس ماموریت ختم شوی و.

امير په دغه ليک کې وایسرای ته څرگنده کړې وه، چې دغه هیئت په دغه وخت کې د سختو سړو او په خپله دده د ناروغۍ له امله منلی نه شي او پر دغو برسېره په دغه وخت کې څنگه چې لارې په واورو سره بندې وي، قومي مشران کابل ته رسېدلی نه شي او د هغو په نشته والي کې به د هیئت راتگ بې گټې وي پاین چې د امیر اعتمادی شخص و، په کلکته کې د باندنیو چارو وزیر مارتمر ډیورنډ له هغه سره په کتنې کې د امیر په اړه د خپل حکومت روغ نیټي وښوده پاین هم په مقابل کې د امیر روغ نیټي وښوده په عین حال کې ډیورنډ په سرحدی سیمو کې د افغانستان د پرمختگ په اړه شکایت وکړ پاین هم په همدغو سیمو کې د برتانوي هند د وړاندې تگ په اړه د امیر شکایتونه هغه ته واورول په ټولیز ډول په دغسې لفظي مبادلي سره د دواړو خواوو ترمنځ یو ډول روغ نیټی راغی عجیبه ده، چې د لندن ښار د ختیځې برخې یانې د کارگرې طبقې اوسېدونکیو ته هلته په عادي ډول مجال نه وي چې د خپل ملک د لوړو طبقو په تېره له لوړو حکومتي کسانو سره مجلس وکړي، خو پاین په کلکته کې د امیر د یو ډول استازي په توگه له خپلو دغسې وطنوالو سره خبرې وکړې او د هغو او د امیر عبدالرحمن ترمنځ بې اعتمادی په روغ نیټي بدل کړي د هغه لپاره په رښتیا چې دا یو

په دغه وخت کې چې کابل ته د انگلیس هیئت تللو خبرې کېدلې یانې د نهمې لسيزې په پیل کې د روس پوځي واحدونه د افغانستان په شمال ختیځ کې په بدخشان کې رادمخه شول. په داسې حال کې چې ټول بدخشان په جنوب کې د بروغیل له کوتل نه په شمال کې تراق سو یا مرغاب سین پورې د افغانستان تر لاس لاندې سیمه وه او امیر حتی لوی پامیر ته نژدې په سرمه تاش یا سومه تاش نومي ځای کې نظامي پوسته هم ځای پر ځای کړې وه. لکه چې دمخه ویل شوي، د بدخشان د روښان او شغنان له سیمو نه د پنجه سین گوټی تېرېده، چې سرچینه یې د پامیر سر قول وه د پنجه سین گوټی د امو سین نه و. د امو سین له هغه ځای نه شروع کېده، چې له جنوب نه د کوچې سین او له شمال نه د مرغاب سین ورسره گډېده، خو روسانو ته بدخشان تر پنجه پورې سیمه وه او دوی د روښان او شغنان هغه برخې چې د پنجه په شمال کې تر مرغاب سین پورې پرتې وې، د بدخشان سیمې نه گڼلې. په دې حساب دغه برخې روسانو ته د ۱۸۷۳ کال له پوهاوي نه دباندې وې او په هغو باندې یې د افغان حاکمیت ددغه پوهاوي پر خلاف شمېره، چې افغانستان یې باید پرېږدي، روسانو ددې پروا هم نه کوله چې لس کاله کېدل چې د بدخشان دغه

برخي د افغانستان تر حاکمیت لاندې وې

روسانو په ۱۸۹۲ کې خپله ادعا په نظامي زور سره پیاوړې کړه اول یې یوې نظامي قطعي د کرنیل یانوف (Yanoff) په قومندانې په سر مه تاش کې په افغان نظامي پوستې نایبره ودانگل او هغه یې له مېنځه یووړه وروسته دوه سوه بیړه نظامي قطعه یې د کرنیل یانوسکای (Yannosky) په قومندانې شغنان ته ننوتله، خو افغانانو هغه په شا ووهله، لکه دمخه چې یې یوه چینی نظامي قطعه په شا تمبولې وه بل کال د روسانو بله نظامي قطعه د هغوی د دفاع وزیر زوی په قومندانې روښان ته ننوتله او فیرونه سره مبادله شول په دې ډول بدخشان تر خطر لاندې شو او امیر عبدالرحمن له یوې خوا د روسانو او له بلې خوا د برتانوي هند تر فشار لاندې شو په اصل کې امیر ته گرانه وه، چې په دغې لیرې سیمې کې د روسیې له نظامي پوځ سره مقابله وکړي هغه هم په هغه حال کې چې د هند وایسرای د ۱۸۹۲ کال په جولای کې ورنه غوښتي و، چې په پامیر کې په خپل فعال چلند سره ستونزې پیدانه کړي بل کال په لندن کې د هند د چارو وزیر د هند وایسرای ته په یوه لیک کې څرگنده کړه، چې موږ په دې فکر یو چې اوس ددې وخت راغلی چې امیر د روښان او شغنان د حتمي پرېښودلو فیصلې ته آماده کړي او ترېنه وغواړئ چې یو برتانوي افسر په

کابل کې ومني، چې په هغو خبرو اترو يې خبر کړي چې په دې اړه له روسيې سره شوې دي هغه دا هم وويل، چې برتانيه په هېڅ وجهه حاضره نه ده، چې ددغو سيمو په ساتنه کې له امير سره مرسته وکړي، ځکه چې دغه کار به د ۱۸۷۳ کال موافقې پر خلاف وي هغه دا هم وويل، چې روسان حاضر دي نه يوازې درواز امير ته پرېږدي، چې د پنجې په کينه خوا کې د بخارا تر لاس لاندې ناحيه ده، بلکې د واخان هغه تړانگه چې تر چين پورې غزېدلې ده، هم ور پرېږدي او که امير شغنان او روښان په ارامۍ ترک کړل، برتانيه به په خپل وار حاضره وي چې چاغه او اسمار امير ته پرېږدي، د نوي چمن په عوض غرامات ورکړي او په کراچۍ کې يې تال شوي مالونه ازاد کړي^{۴۳}

څرگنده ده، چې برتانيې نه غوښتل له پنجه سين گوټي نه پورته د روښان او شغنان په سر له روسيې سره سخته ونيسي پر هغه برسېره دوی غوښتل افغانستان ته د واخان په ځانگړي کولو سره د خپلې امپراتورۍ او روسيې امپراتورۍ تر مېنځ يو حایل ولري، ددې لپاره چې د دواړو امپراتوريو تر مېنځ د احتمالي ټکر مخنيوی شوی وي.

بيانونو د هند وایسرای د ۱۸۹۳ کال د جولای په ۲۴مه له امير نه په يوه ليک کې په ټينگه وغوښتل، چې يو

برتانوي افسر په کابل کې ومني چې د روسانو له ادعاگانو نه يې خبر کړي او په اړه يې د هغه فکرونه معلوم کړي په عين حال کې يې داډه کړ، چې له دغه افسر سره به نظامي کسان ملگري نه، بلکې بس درې يا څلور تنه افسران ملگري وي امير د وایسرای دغه وړانديز په اسانۍ ومنه او ترېنه يې دا هم وغوښتل، چې دغه افسر دې يو نوميالی شخص لکه گلدسټن، د برتانيې پخوانی صدراعظم وي، خو وایسرای ددغې دندې لپاره د لندن په مشوره د هند د باندنيو چارو وزير سرمارټر ډيورنډ (Sir Martimer Durand) غوره کړ، چې فارسي يې ښه ويلی شوه امير هغه هم ومنه.

بيا نو ډيورنډ له څلور برتانوي او څلور مسلمانو افسرانو سره د سپټمبر په مېنځ کې له پېښور نه د کابل پر لور روان شو. د هيئت دوم کس کرنيل ايليس (E.R. Ellis) و په لنډې کوتل کې سپاه سالار غلام حيدر خرخي هيئت ته ښه راغلی ووايه او هغه يې په پوره قدر سره د اکتوبر په دويمه کابل ته ورسوه او د چل ستون په ماڼۍ کې يې ځای پر ځای کړ، چې د خلکو له نظر نه پناه وي.

هيئت درې ورځې وروسته له امير سره په دربار کې وليدل، خو دا يوازې تشریفاتي ليدنه وه د شپږو اونيو په موده کې چې هيئت په کابل کې و، د دواړو خواوو تر مېنځ يو وخت بل وخت خبرې وشوې ترڅو د نومبر په

دولسمه د دوی تر مېنځ دوه توافق لیکونه اعلام شول، چې یو یې د افغانستان شمال-ختیځ پولې او دویم یې د ختیځ-سهیل پولې په اړه وو. دا چې امیر به دغه دویم توافق لیک په رښتیا لاسلیک کړی وي، معلومه نه ده او وروسته به په دغه مهم ټکي بحث وشي.

په لومړي توافق لیک کې ویل شوي، چې امیر په دې ډول موافقه کوي چې دی به ټولې هغه ناحیې (Districts) چې د ده له خوا د امو په شمال کې او په ختیځ کې د ویکتوریا له ډنډیا سره قول نه له امو سره د کوچني تر یوځای کېدلو پورې نیول شوي دي، خوشې کړي په دغې څرگند پوهاوي سره چې ټولې هغه ناحیې به چې د امو په سهیل کې پر تې دي او اوس د هغه په تصرف کې نه دي، ده ته تسلیم کړلی شي.

په دغې موافقې سره د پنځه سین گوتي د افغانستان او بخارا تر مېنځ پوله شوه، خو هغه هېڅ وخت نه دا چې بین المللي پوله نه ده، هېڅ پوله نه وه او بدخشان هغسې چې دمخه ویل شوي، له بروغیل نه تر اقسو یا مرغاب پورې سیمه وه. په دغه توافق لیک سره دغه بدخشان دوه ځایه شو، خود واخان په سر چې د همدغه توافق لیک یوه برخه وه، یوه سپکه لانجه پیدا شوه چې زر هواره شوه. واخان د ویکتوریا د ډنډیا سره قول په سیمه کې تر لوی پامیر پورې یوه اوږده تړانګه ده، چې په سر

کې يې پوونده قرغز ترکمن دلته او هلته او په لره برخه کې د واخي په نامه اسماعيليان اوسېدل په داسې حال کې چې پامپرونه کله د فرغانې او کله د چين تابع وو، واخان د ځايي ميرانو له خوا اداره کېده چې هغوی ياد بدخشان يا قطعن تابع وو واخان د پامپر تر څنگه يوه ډېره سره او کم حاصله اوږده ترانگه ده، خو هغه په دغه وخت کې د روسي او برتانوي امپراتوريو تر مېنځ د لومړي ځل لپاره بين المللي اهميت پيدا کړ. د ۱۸۷۳ کال پوهاوي له مخې واخان د روسيې له خوا د بدخشان برخه منل شوې وه، خو امير عبدالرحمن سره له دې هم نه غوښتل هغه د افغانستان يوه برخه وي په دغه دليل، چې د روسانو د تجاوز په برابر کې به له هغه نه دفاع گرانه وي امير په دې هم ډاډه نه و، چې برتانيه به د هغه په دفاع کې له ده سره ودرېږي، لکه چې د روسان او شغنان او تر هغه دمخه د پنځده په دفاع کې يې د افغانستان په اړه خپله ژمنه ترسره کړې نه وه، چې که په افغانستان باندې تېری وشي او که دغه تېری د افغانستان له خوا پارېدلی نه وي، دوی به د تېري دفع کوي له بلې خوا روسيه ددې مخالفه وه چې واخان له افغانستان نه غير د بل هېواد تر لاس لاندې وي روسانو هم د برتانويانو په شان غوښتل، چې واخان د دوی د امپراتوريو تر مېنځ حایل وي په دغه حال کې د ډيورنډ غټه وظيفه دا شوه،

چې امير وهڅوي چې واخان په کوم ډول د افغانستان برخه وگرځوي، خو امير نه هڅول کېده، حتی په هغه حال کې هم چې ډيورنډ ورته کړه چې واخان دې په نامه د افغان وکیل استازي تر لاس لاندې وي، خو په واقع کې به په ښکته کې د برتانوي افسر له خوا اداره کېږي په پای کې امير چې افغانستان ته د روسيې له خطر نه په اندېښنه کې و او د برتانيې ملاتړ يې ضروري گانه، موافقه وکړه چې واخان به د افغانستان تر حاکمیت لاندې وي، خو بې له دې چې نظامي پوځ پکې دېره کړي هغه و چې لکه دمخه ويل شوي امير د پنجه سين گوتې چې واخان يې په کينه خوا کې پروت دی، د بين المللي پولې په توگه ومنه

دوه کاله وروسته ۱۸۹۵ د روس انګليس يو ګډ کميسيون د افغانستان د غير رسمي استازي په ګډون د روسيې، افغانستان، چين او برتانوي هند تر مېنځ پوله په ساحه کې په نښه کړه چين په دغو خبرو کې ګډون نه لاره، خو اعتراض يې هم ونه کړ، که څه هم د افغانستان سره يې د سل ميل په اندازه ګډه پوله لرله په دې ډول د واخان دهليز او افغان پامير د وخت د درېيو لويو امپراتوريو تر مېنځ د بېطرفي سيمې يا حايلي سيمې په دغسې ځای کې ومنل شو، چې د نړۍ بام ورته ويل کېده بل توافق ليک د ډيورنډ توافق ليک يا په ۱۸۹۳ کې

د کابل کانونشن، په نامه د افغانستان د ختیځ سهيلي پولې په اړه و، چې د بدخشان له بروغیل کوتل نه د ایران تر سرحد یا تورو غرو پورې یو نیم زر میل اوږده وه ددغې پولې اهمیت په دې کې و، چې هم ډېره اوږده وه او هم د اصلي افغانستان په اړه وه او دغسې قومونه یې اغېزمن کول، چې د اصلي افغانستان جوړوونکي او اوسېدونکي وو، نو د دوی په مېنځ کې د بېلتون د پولې ټاکل او په نښه کول په اصل کې یو ناشونکی یا بیخي گران کار و، خو ډیورنډ سره له دې هم د خپل حکومت د علمي سرحد د تجویز له مخې د هغې په ټاکلو ټینگار کاوه او امیر عبدالرحمن د هغوی په ټنغ او د روسانو په غیر مستقیم فشار له مجبوریته نه له هغه سره جوړه وکړه، خو په خپله ځایي خلکو هغه سمله لاسه په سراسري پاڅون سره رد کړه

ددغه په نامه توافق لیک ټول متن ددغه اثر په پای کې راوړل شوی او ددغې موضوع ټولې خواوې ما په خپلو اثارو کې په زیاته اندازه د اصلي سرچینو له مخې بیان کړي دي^{۴۴} دلته به یې هغه اساسي ټکي بیان کړم، چې له دغه اثر سره ارتباط لري

ددغه توافق لیک دویمه او درېیمه ماده د هغه اساسي ټکي بیانوي، په دویمې مادې کې ویل شوي دي چې د هند حکومت به هېڅ په هغو سیمو کې چې له دغې لیکې

نه اخوا د افغانستان په لور پرته دي، مداخله ونه کړي له دغې لیکې یا کرښې نه مطلب د واخان له بروغیل نه د ایران تر تورو غرو، کوهای ملک سیاه، لیکه ده، چې باید په نښه شي په درېیمې مادې کې ویل شوي دي، چې د برتانیې حکومت په دې ډول موافقه کوي، چې والا حضرت امیر دې اسمار او له هغه پورته دره تر چاناک پورې وساتي له بلې خوا والا حضرت موافقه کوي، چې دی به هېڅ وخت په سوات، باجوړ یا په چترال کې د باشگل یا ارنوایی درې په گډون مداخله نه کوي. داسې هم د برتانیې حکومت موافقه کوي، چې د برمل سیمه والا حضرت ته پرېږدي او والا حضرت د پاتې وزیري ملک او داور په هکله له خپلې ادعا نه تېرېږي داسې هم والا حضرت په چاغه باندي له خپلې ادعا نه تېرېږي.

ددغه توافق لیک په اړه، چې اول څه ویل کېږي دا دی، چې هغه توافق لیک (Agreement) یا کانونشن (Convention) دی، نه تړون (Treaty). تړون او توافق لیک عین مفهومونه، نه دي تړون د دوو هېوادونو تر مېنځ ژمنه وي، چې هغه باید د هغو د لوړو ملي مجلسونو نه تېر شي، په داسې حال کې چې توافق لیک د یوې مسئلې په اړه د دواړو خواوو تر مېنځ جوړه یا موافقه ده کانونشن د اجتماعي دود له مخې د استازو یا لویانو غونډې ته ویل کېږي، چې مفهوم یې تر موافقې نه هم سست وي له

همدې امله به وي، چې دغه توافق ليک په اصلي ليکنو کې يوازې په دغو نومونو ياد شوی، نه د تړون په نامه له دېنه ښکاري، چې دغه توافق ليک پر تانويانو ته يوازې د دوی په اصطلاح علمي سرحد په ارتباط مهم و، چې په هغه سره د افغانستان او برتانوي هند تر مېنځ د نفوذ سيمې په ټيټه کړي او يو د بل په نفوذي سيمه کې مداخله ونه کړي ددې مانا دا نه وه، چې د برتانوي هند نفوذي سيمه د هند يوه برخه شوه برتانويانو تر پايه پورې په خپلې نفوذي سيمې کې خپل اداري طرز تطبيق نه کړ او له هغې نه يې د افغانستان د عنعنوي حاکميت لاس لند کړ، ددې لپاره چې په هغې باندې د خپل علمي سرحد په تقاضا سياسي نفوذ ولري، نو له دغه توافق ليک نه مطلب دا نه و چې د هند واکمنان خپله دغه نفوذي سيمه په هند پورې وتړي او د هند د نورو سيمو په شان يې اداره کړي لارډ ايلگين، چې د لارډ لينزداون نه وروسته د هند وایسرای شو ددغه توافق ليک اصلي مطلب يې لندن ته په دې ډول بيان کړ، د ډيورنډ توافق ليک هغسې توافق ليک و، چې د برتانوي حکومت او د امير د نفوذ سيمې تعريف کړي مقصد دا و، چې له امير نه د موجودې وضعې Status quo قبولي ترلاسه شي او وساتله شي^{۴۵} بيا نو له امير نه وغوښتل شول، چې ددغه توافق ليک له مخې به د هند په نفوذي ساحه کې مداخله

نه کوي، خوله دغې مداخلې نه مطلب نظامي مداخله وه په نورو ساحو کې د کابل او ددغو سيمو د قومونو ترمنځ اړيکي د پخوا په شان جاري وو، په دې ډول چې ددغو قومونو جرگې به د پخوا په شان په خپله خوښه بې له کوم باندني خنډ نه په پرله پسې ډول کابل ته تللي او هلته به يې له امير سره د خپل واکمن په صفت ليدل او خپل بيعت به يې نوی کاوه

امير عبدالرحمن د وزيرو په هکله هم څرگنده ژمنه نه ده کړې په توافق ليک کې يې په دې اړه دغومره ويلي، چې د پاتې وزيرې ملک او داوړ په هکله له خپلې ادعا نه تېرېري دا چې دده دغه ادعا څه وه، واضحه نه ده خودا واضحه ده چې د وزيرو ملک دده شخصي ملکيت نه و، چې دی پر هغه له خپلې ادعا نه تېر شي دی که څه هم د ټول افغانستان امير و، ددې صلاحيت يې نه لاره چې د خپل هېواد کومه برخه که څه هم د وزيرو د ملک په شان ليرې پرته وي، چاته ورکړي او که برتانويان په دې فکر وو، چې د وزيرو ملک د افغانستان برخه نه ده، بيا نو څه ضرورت و چې امير مجبور کړي پر هغه له خپلې ادعا نه تېر شي په اصل کې دغسې صلاحيت يوازې د ملت په استازيتوب د مشرانو کار و، نه د امير

لا مهمه او اساسي دغه پوښتنه ده، چې ايا امير به د توافق ليک متن چې په انگرېزي ژبه کې خپور شوی،

لاسلیک کړی وي؟ له شتو شواهدو نه ښکاري، چې لاسلیک کړی یې نه وي. په دغه متن کې د امیر او ډیورنډ نومونه چاپ شوي دي، نه د هغو لاسلیکونه ډیورنډ چې کله د توافق لیک په اړه نقشه امیر ته وړاندې کړه، هغه پرې یو څه ولیکل بې له دې چې لاسلیک یې کړي. داسې هم د توافق لیک فارسي متن، چې ډیورنډ ورته واوروه او بیا یې وروسپاره امیر لاسلیک نه کړ، که څه هم ډیورنډ لاسلیک کړی و نو امیر چې د توافق لیک فارسي متن لاسلیک کړی نه وي، انگرېزي متن به یې هم نه وي لاسلیک کړی، ځکه چې هغه په انگرېزي نه پوهېده. په دغسې حال کې ډیورنډ به د توافق لیک متن ممکن هغه ته په فارسي کې اورولی وي، چې په فارسي ښه پوهېده، که دغسې هم شوي وي امیر به د هغه د متن محتویات پوره درک کړي نه وي. بله دا چې د توافق لیک متن هر څه چې و، یوازې انګلیسانو تهیه کړی و، په داسې حال کې چې هغه باید دواړو خواوو په ګډه او اتفاق تهیه کړی وای نو دغه موجود متن چې د امیر لاسلیک نه لري، د اعتبار وړ کېدلی نه شي، په تېره چې دا په نظر کې ونیوله شي، چې د کرښې د ښه کېدلو په وخت کې افغان استازو د ځینو مهمو ټکو په سر مخالفت وښود. که امیر د توافق لیک متن لاسلیک کړی، یانې منلی وای له هغه سره به

يې مخالفت نه وای کړای، ځکه چې په هغه حال کې به يې خپل قول نقض کړی او د هند حکومت به پرې اعتراض کړی وای، نو کله چې دغه کرښه د توافق لیک او د هغه د نقشې له مخې د افغان انګلیس د ګډو هیټونو له خوا په ساحه کې په نښه کېدله، افغان استازو اعتراضونه وکړل، چې ځینې يې د مقابل لوري له خوا ومنل شول تر ټولو مهم مخالفت د باشګل درې په هکله و، چې په توافق لیک کې د هند په نفوذي ساحه کې نیول شوی، خو د کرښې د نښه کېدلو په وخت ۱۸۹۶ کې امیر هغه ونه منه او وایسرای ایلګین ته يې په ټینګه ښکاره کړه، چې د کافرستان اخري کور هم د افغانستان دی د کافرستان باشګل هغه دره ده، چې له اسمار نه تر بدخشان پورې غزېدلې او هغه وخت منځنۍ اسیا ته یوه ستراتیجکې مهمه لار وه، چې د علمي سرحد په تجویز کې يې برتانوي هند ته خاص اهمیت لاره پر دې برسېره د هند حکومت ادعا کوله، چې د باشګل دره د چترال د مهتر «واکمن» تر لاس لاندې وه، چې برتانوي هند په ۱۸۹۵ کې پرې مسلط شوی و.

ددغو ټولو خبرو سره سره وایسرای ایلګین په پای کې د باشګل درې په هکله د امیر ادعا ومنله او په لندن کې يې د هند چارو وزیر هملتن ته په یوه لیک کې څرګنده کړه، چې د هند په نفوذي ساحه کې دهغې نیول

د تاسف وړ یوه تېروتنه وه ۴۶

بله مهمه موضوع، چې د توافق لیک اعتبار زیانمن کوي د مومندو موضوع ده مومند په دغه توافق لیک کې یاد شوي نه دي، خو برتانویانو هغه ته د باجوړ په ارتباط کتل، چې امیر د هغه په اړه د نه مداخلې ژمنه کړې وه، خو ددې مانا دا نه کېږي چې امیر د مومندو په اړه هم د نه مداخلې ژمنه کړې ده او یا یې هغه د برتانوي هند په نفوذي سیمه کې ښوولې وې مومند او باجوړ دوه سره بېلې سیمې دي، چې بېل قومونه پکې اباد دي له همدې امله و، چې امیر د ډیورنډ کرښې د په نښه کېدلو په وخت کې هغوی ته ښکاره کړه، چې ټول مومند د افغانستان خاوره ده مومندان له کامې نه تر پېښور پورې ملک کې اباد قوم دی د پېښور ښار هم پخوا د مومندو ښار و د مومندو بره برخه په بر مومند او لره برخه په لریا کوز مومند یادېږي د هند وایسرای غوښتل، چې کوز مومند د دوی په نفوذي ساحه کې وي، خو امیر د مومندو وېش نه منه وایسرای بیا وغوښتل، چې مومند په یو اړخیز ډول ووېشي، خو د امیر د ټینګ مخالفت له امله یې په پای کې د خپلې شورا په مشوره له دغه کار نه ډډه وکړه په دغه فکر کې چې دغه وېش دې د امیر له مړینې نه وروسته وشي د مؤلف سرپرسي سایکس په وینا د مومند پوله تر ۱۹۲۶ پورې هېڅ په نښه شوې نه وه

عجبه ده، چې ډاکټر عظمت حیات خان د ډیورنډ کرښې په نامه په خپل اثر کې د مومندو وېش د افغانستان او هند ترمنځ د وایسرای ایلګین د نظر له مخې ښيي^{۴۷} د دغه اثر له محتویاتو نه ښکاري، چې هغه د پاکستان د رسمي مقامونو په هدایت او مرسته لیکل شوی وي

په هر حال، د ډیورنډ توافق لیک موجود متن د اعتبار وړ کېدلی نه شي هغه به هغه وخت د اعتبار وړ سند شي، چې د امیر عبدالرحمن او مارتم ډیورنډ لاسلیکونه ولري دا چې ډیورنډ په خپلو رسمي راپورونو کې او د امیر منشي سلطان احمد د امیر عبدالرحمن ژوند په نامه کتاب کې، چې د تاج التواریخ په نامه فارسي شوی دی، ویلي چې امیر دغه توافق لیک لاسلیک کړی دی، صحیح نه دی ډیورنډ په خپل یوه خصوصي لیک کې خپله رسمي دغه وینارد کړې ده او د سلطان محمد د اثر دویم ټوک جعلي دی سلطان محمد څه وخت، چې خپل ناچاپ شوی اثر په لندن کې له خپرونکي سره پرې ایښی و، د انگلستان رسمي مقامونو د هغه په دوهم ټوک کې، چې د سیمې او بین المللي موضوع گانو په اړه دي، گوتې وهلي او خپل نظرونه یې پکې ځای کړي دي دغه جعلتوب ما په خپل یوه اثر کې په مستند ډول شرح کړی دی^{۴۸}

د ۱۸۹۴ کال په پیل کې د برتانوي هند او افغانستان

په موافقه د همدغه توافق ليک له مخې د دواړو خواوو د تقوذي سيمو ترمنځ د کرښې يا پولې د په نښه کولو په مقصد درې کميسيونونو په کار پيل وکړ لومړی کميسيون له خيبر نه، دويم کميسيون له کرمرې نه او درېيم کميسيون د بلوچستان ايجنسی له سيمي نه څلورم کميسيون وروسته جوړ شو او په کار يې پيل وکړ.

د کرښې د په نښه کېدلو وخت کې د برتانوي هند مامورانو د توافق ليک له نقشې نه کار اخيسته او افغان مامورانو به د هغو نقشو له مخې عمل کاوه، چې امير ورته ورکړې وې خو دغه نقشې سره متفاوتې وې او ددغه تفاوت پایلې لانجې او د کار ځنډېدل و، چې درې کاله وخت يې ونيوه په داسې حال کې چې اول فکر کېده، چې هغه به د څلورو مياشتو کار وي ډېر مهم د خيبر کميسيون و، چې د نقشو د اختلاف له امله اول څه باندې درې مياشتې وځنډېده او بيا د ۱۸۹۴ کال په دسمبر کې د کميسيون افغان غړي، سپاه سالار غلام حيدر څرخي او برتانوي افسر اودني (Udny) له خواله سره ونيول شو سپاه سالار خپل سيال اودني ته څرگنده کړه، چې له امير نه يې سمه نقشه ترلاسه کړې ده، خو دغه کميسيون د باشکل درې او داسې هم د مومندو په اړه د برتانوي هند له نظره په مقصد ونه رسېد لکه چې دمخه ويل شوي وایسرای له باشکل درې نه پوره تېر شو او د

مومندو په وېشلو کې هم پاتې راغی، ځکه چې امیر تر پایه پورې ټینګ و، چې ټول مومند د افغانستان خاوره ده او له همدې امله و، چې وایسرای ایلګین بیا وغوښتل چې دغه کړښه له مومندو نه په یو اړخیز ډول تېره کړي، خو د خپل لوی درستیز او د خپلې شورا د غړیو د مخالفت په وجه چې امیر ممکن بیا ټول پروګرام لغو کړي، له دغه کار نه لاس واخیست هغه امیر ته اخطار ورکړی و، چې که د میتایي (Mitai) پوسته لغو نه کړي او له پارونو نه لاس وانخلي، په افغانستان باندې به مواجب ودرول شي او له هند نه به د وسلو ازاد انتقال نه مخنیوی وشي هغه و، چې د امیر په هدایت د میتایي نظامي پوسته د ۱۸۹۷ کال د اپریل په ۲۴مه له افغان سرتېرو نه خالي شوه پر دې برسېره برتانوي هند د خپل مامور مرک (Merk) له لارې د کوز مومند یو څو خپلونه د پېسو له لارې تر خپل نفوذ لاندې راوستي وو، چې وروسته د ډاډور خپلونه په نامه یاد شول سره له دې هم دغو خپلونو ته د افغانستان له خوا د لالپورې د خان له لارې، چې د ټول مومندو عنعنوي خان و، مواجب ورکول کېدل امیر تر اخره د مومندو په اړه د میتایي پوستې له خوشې کولو نه غیر برتانوي هند ته کوم امتیاز ونه منه^{۴۹} په خیبر کې یوه وړه برخه هم بې نښې پاتې شوه او نور ټول له سپین غره نه تر چترال پورې په نښه شول

د بلوچستان کمیسیون، چې وظیفه یې د ایران تر سرحد یانې د ملک سیاه غرونو پورې د کرښې ایستل او په نښه کول و، هم له فکر نه کېدونکیو ستونزو سره مخ شو، که څه هم ددغې اته سوه میلی کرښې اوږده برخه له وچې پیدیا، شگلنو سیمو او سپپرو غونډیو څخه تېرېده، فکر کېده چې دغه کمیسیون به خپله دنده په څلورو میاشتو کې سر ته ورسوي، خو دغه کار څه باندې دوه کاله ونیول لومړی دا چې انگلیس کمشنر کفتان مک مه هون Mac Mahon د ۱۸۹۴ کال د اپریل په پنځمه او سیال یې سردار گل محمد یوه میاشت وروسته له هغه د مې د میاشتې په اخر کې ډومندي Domandi ته ورسېد عجه داده، چې د دوی ترمېنځ خبرې د خلیفه نور محمد له لارې پیل شوې ویل کېده چې امیر خپل استازي سردار گل محمد ته ویلي وو، چې له خپل انگلیس سیال سره په نېغه ونه گوري پر دې برسېره د دواړو نقشې سره متفاوتې وې د معمول په شان له انگلیس استازي سره د توافق لیک نقشه او له سردار سره د امیر په لاس جوړه شوې نقشه وه د میک مه هون ټول هغه کوښښونه شند شول، چې غوښتل یې له سردار گل محمد سره په خپله خبرې وکړي، یا دغه سردار هغه کرښه ومني چې د توافق لیک په نقشه کې په نښه شوې وه په پای کې هغه خپل وایسرای له دغسې ستونزې نه خبر کړ او هغه له امیر نه د

يوه ليک له لارې وغوښتل چې خپل استازی پوه کړي، چې کرښه د توافق ليک د نقشي له مخې په نښه کړي هغه و، چې بيا دوی دواړو د اګست په اتلسمه د درې گړيو په موده کې وليدل او خبرې وکړې، خو بيا هم موافقې ته ونه رسېدل او میک مه هون خپل حکومت ته وليکل، چې زموږ د خبرو نتیجه په څرګند ډول ښيي چې تر څو امير سردار ته سمه نقشه او نوي هدايتونه ورنه کړي، زما لپاره به بې گټې وي چې له سردار گل محمد سره د پولې په اړه بيا وگورم حقيقت دادی، چې د توافق ليک نقشي چې ۱۸۹۳ کې په بېره کښل شوې وه، تېروتنې لرلې له بلې خوا امير عبدالرحمن د افغانستان له ختيځو سيمو سره ښه بلد و د هغه مور او نيا او دوه مېرمنې د همدغو سيمو له قومونو نه وې وايسرائ بيا امير ته وليکل، چې دا ټولې ستونزې له دې امله دي چې هغه امير خپلو استازيو ته سمې نقشي نه دي ورکړي بيا يې ورته خبرداری ورکړ، چې که هغو ته يې سمې نقشي ورکړې ددغه کار پایلې به ناوړې وي هغه و چې امير بيا د خپل بلوچستان کميسيون استازي ته د توافق ليک د نقشي نقل ورواستوه او په نتیجه کې ددغې برخې پولې د ټاکلو کار پر مخ ولاړ، خو هغه سره له دې هم بې ستونزو نه و برتانوي هند ددې لپاره چې د کميسيون کار پر مخ ولاړ شي د په هه کوتل Paha

Kotal افغانستان ته پرېښود که څه هم هغه په توافق لیک کې د هند په نفوذي سیمې کې ښوول شوی و

په دغې نوې فضا کې د بل کال ۱۸۹۵ د فبرورۍ تر شپاړسمې پورې له ډومندي (Domandi) نه تر چمن پورې د پولې د په نښه کولو کار د دواړو خواوو په موافقه سر ته ورسېد، خو له چمن نه د ایران تر سرحد پورې د کرښې د په نښه کولو کار کې ځنډ پېښ شو یو خو دا چې نوی افغان استازی محمد عمر خان چمن ته ښایسته ځنډ وروسته ورسېد پر هغه برسېره د خواجه عمران او چمن تر مېنځ کرښې په سر د دواړو تر مېنځ اختلاف پېښ شو دوی له چمن نه تر غوښې پورې د پولې د په نښه کولو کار پیل کړ، خو کله چې محمد عمر خان دغه برخه د افغانستان خاوره وبلله، میک مه هون هغه رد کړه په دغه دلیل چې د هغه په قول دا د پښین علاقه ده او پښین او سبې خو د گندمک د تړون له مخې د هند شوي وو او د کابل په توافق لیک کې د هند په نفوذي سیمه کې نیولی شوی و لانجه په پای کې بیا وایسرای او امیر ته ورسېده او وایسرای ددې لپاره، چې له چمن نه د ایران تر سرحد پورې د لیکې د په نښه کولو ار پرمخ ولاړ شي، افغانستان ته د ایلتاز کاریز (Iltaz karez) پرېښود څنگه چې میک مه هون د ۱۸۹۵ کال په جون کې هند ته غوښتل شوی و، نور انگلیس ماموران د ۱۸۹۶ کال په جنورۍ کې سره

ټول شول او له افغانانو سره یې په ګډه د لیکې د په نښه کولو کار له سره ونيوه او دغه کار بیا بې له کوم خنډ نه پرمخ ولاړ او د همدغه کال په جون کې ددغې اوږدې لیکې وروستی پایه د ملک سیاه غره د پاسه ودرول شوه.^{۵۰}

د کرمې کمیسیون دمخه له سیکارام (Sikaram) نه تر لارام (Laram لرم؟) پورې د کرښې د په نښه کولو کار سرته رسولی و دغه کرښه د ډانلډ (Donald) او شیریندل خان په ګډ کوښښ لږ وډېر د ډیورنډ توافق لیک له مخې ایستل شوې او په نښه شوې وه، چې زیاتره یې د افغانستان په ګټه وه. په نښه کولو کې یې طبیعي ځانګړتیاوې او اوبه په نظر کې نیول شوې وې. افغان خوا که څه هم سمه نقشه په لاس نه لرله د کرښې د په نښه کولو کار د ۱۸۹۵ په مېنځ کې سرته ورسېد او د دواړو خواوو له خوا ومنل شو.

د وزیرستان کمیسیون د ۱۸۹۵ کال په جنوري کې د پولې د په نښه کولو کار شروع کړ، خو دغه کمیسیون یوازې له انگلیس افسرانو نه جوړ و د هند د وایسرای په وینا امیر هغه ته ښکاره کړې وه، چې دغه کار دې دوی په خپله ترسره کړي، بې له دې چې افغان ماموران پکې برخه ولري د عظمت خان په وینا دغه کمیسیون د وزیرو ملک ته د درې زره سرتېرو په زور ننوت او د ګومل له

سین ته لس میله پور ته په وانه کې یې په یوه کامپ کې واړول تر دې دمخه په وانه کې افغان نظامي پوسته پرته وه، خو انگرېزان په وانه کې له وسله وال پاڅون سره مخ شول په وزیرو کې دغه فکر زر خپور شو، چې د انگرېزانو په شته والي سره به دوی خپله خپلواکي چې ډېر پرې ویاړېدل له لاسه ورکړي او باجونه به هم پرې حواله شي، نو د ۱۸۹۴ په نومبر کې یې په انگرېزانو برید وکړ او یو شمېر یې د دوو افسرانو په گډون تپي کړل، خو په پای کې دغه پوځ د جنرال لاکهارت په قومندانۍ دغه پاڅون وځپه او له هغه وروسته د کرښې د په نښه کولو کار له ډومندي نه پیل شو او د درې پوځي واحدونو په ملگر توب له خوجه خضر نه د برمې او شوال له درې نه په سختو حالاتو کې په دغه کار موفق شو له ډومندي نه تر لارام پورې د کرښې د ټاکلو نقشي او یادښتونه امیر ته د هغه د منلو لپاره واستول شول، خو هغه پرې اعتراض وکړ او ویې غوښتل چې یو شمېر ځایونه د یو څو کوتلونو په گډون باید د افغانستان وي، خو د هغه دغه غوښتنه ونه منل شوه او ورته څرگنده شوه، چې کومه هغه کرښه چې ښاغلي کنگ او ښاغلي اندرسن ټاکلې، اخري ده او بدلېدلی نه شي ^{۵۱}

په دغه ډول د بدخشان له بروغیل کوتل نه د ایران د ملک سیاه غرو پورې د یو نیم زر میل په اوږدو کې د

برتانوي هند د علمي سرحد په تقاضا دغسې کربنه په نښه شوه، چې مقصد يې د کابل توافق ليک له مخې د برتانوي هند او افغانستان د نفوذي سيمو سره بېلول و. دغه کربنه وروسته د ډيورنډ کربنې په نامه ياده شوه، خو د نفوذي سيمو په دغه ډول سره بېلول د دوو هېوادونو تر مېنځ د پولې مانا لرلی نه شي. په دغې ليکې سره د پښتنو او بلوڅو مهم قومونه لکه ترکلاني، وزير، شينواري، نورزي، اڅکزي، بلوڅ او وروسته مومند سره وېشل شوي وښودل شول چې په اصل کې سره وېشل کېدلی نه شي. دوی په خپلو کې دغسې ټينگ قومي، اجتماعي او اقتصادي اړيکي لري، چې د ليکې د دواړو خواوو حکومتونه هم د هغوی د تگ راتگ مخه نيولی نه شي، نو دوی د پخوا په شان په خپلو کې په تگ راتگ کې آزاد وو. په واقع کې دغه په نامه پوله دوی ته هېڅ وخت د پولې حيثيت نه لاره، په تېره په هغو سيمو کې چې فزيکي او طبيعي خنډ يې نه لاره. داسمه ده، چې يوځای بل ځای غرونه او له چمن نه تر ايران پورې شگلني دښتې په لار کې پر تې وې، خو له دغې ډېرې اوږدې کربنې نه د اوښتلو او راوښتلو لارې دغومره ډېرې وې، چې ددغو قومونو د خلکو لپاره هېڅ خنډ نه و. دا يوازې د زبرځواک برتانيې زور و، چې د خپلې طلايي مستعمرې يانې هند د خوندي ساتلو لپاره يې د نړۍ په

دغې سیمې کې یو غیر طبیعي حال رامنځ ته کړ او د افغانستان سیاسي لاس یې له خپلو سیمو نه لند کړ، نو دا په واقع کې د حکومتونو ترمنځ د کاغذ د پاسه رسمي پوله وه، نه د کرښې دواړه خواوو خلکو ته او چې د کرښې د ختیځې سیمې ولسونه پوه شول چې ملکونه یې د برتانوي په نفوذي سیمه کې نیول شوي او خپلواکي ته یې د نامسلمانو برتانويانو او هندوانو له خوا خطر پېښ شوی دی، د ۱۸۹۷ په جون کې یې ددغې کرښې پر خلاف په یوه لوی سراسري پاڅون لاس پورې کړ په دغه پاڅون کې له شیعې توریو نه پرته حتی د کوز مومندو د ډاډ وړ ځانګو په ګډون د مومندو له ترک زي ځانګې نه پرته، ټولو قومونو ګډون لاره او غازیان یې د خپلو قومي او روحاني مشرانو په مشرۍ تر شېقدر پورې وړاندې لارل، خو انګرېزانو د هغو د غلي کولو لپاره لږ و ډېر او یازره منظم پوځ په بېلو واحدونو کې په کار واچوه، چې په هغو کې یو هم د برتانوي وروستی صدراعظم سر ونستن چرچل و مهمه داده، چې دغو قومونو په دغه لوی او پيساري پاڅون سره د ډیورنډ کرښه په غوڅه توګه رد کړه^{۵۲} له همدې امله به هم و، چې انګرېزانو کوبښن ونه کړ چې د خپلې هندي مستعمرې ادارې طرز په دغو قومونو تطبیق کړي د دوی کوبښن دا و، چې دغه قومونه په سیاسي لحاظ تر نفوذ لاندې ولري، چې دا یو بیل

بحث دی او ما ددغې موضوع او د ډیورنډ توافق لیک اړوندې موضوع گانې په خپلو یاد شویو اثارو کې په اوږد ډول تر بحث لاندې نیولي دي

دلته به دغومره وویل شي، چې د ډیورنډ کرښې په نښه کولو سره د افغانستان د ټول حدود ټاکنه پای ته ورسېدله او افغانستان په دغه کار سره نه یوازې تر پخوا نه کوچنی شو، اصلي افغانستان یې هم له لاسه ورکړ

په پای کې ښایي یو ځل بیا وویل شي، چې د افغانستان د پولو ټاکل کېدلو حرکت چې د امیر شېر علي په وخت کې پیل شوی و، د امیر عبدالرحمن په وخت کې پوره شو د امیر شېر علي په وخت کې د آمو سین د بخارا او افغانستان ترمېنځ پوله په لندن کې د برتانیې حکومت او په پیټرسبرگ کې د روسي حکومت له خوا ومنل شوه او سیستان د ایران او افغانستان ترمېنځ ووپشل شو د امیر عبدالرحمن په وخت کې د پنجده په کڅاله کې له خمیاب نه تر ایران پورې لیکه او په شمال-ختیځ کې د پنجه نهر د بخارا او افغانستان ترمېنځ د پولې په شان ومنل شوه په همدغې دورې کې ډېره لانجمنه او ډېره مهمه د ډیورنډ کرښه وه، چې په نښه کولو سره یې اصلي افغانستان له اوسني افغانستان څخه بېل وگڼل شو په دغو ټولو ټاکنو کې د افغانستان رول فرعي یا هېڅ و او افغانستان تر پخوا نه کوچنی شو، خو له بلې خوا په

همدغو پولو ټاکنو سره و، چې افغانستان د دوه اروپایي قوي امپراتوریو تر مېنځ د یوه هېواد په توګه پرځای پاتې شو

په واقع کې دا د برتانیې نېغ فشار او زور او په شمال ختیځ کې د تزاري روسیې خطر و، چې امیر عبدالرحمن یې د ډیورنډ کرښې منلو ته مجبور کړ له هغه نه پرته هېڅ فکر نه کېده، چې دی به دغه کرښه ومني په داسې حال کې چې ده دمخه پر دې پیل کړی و، چې د افغانستان له لاسه تللې سیمې پرته تر لاسه کړي او له افغانستان نه لر تر لره د امیر دوست محمد د وخت افغانستان جوړ کړي د افغانستان په واکمنو کې یوازې ده د برتانوي نفوذ سیمې له خلکو سره ډېر علايق لرل او هغه تر زیاتې اندازې شخصي او فاميلي وو دده مور، نیا او دوه مېرمنې له همدغو خلکو څخه وې او ده هم د نورو افغان واکمنو په شان تر اباسین پورې ملکونه دافغانستان ګڼل. پر دې برسېره ده ته به دا هم ډېره دردناکه وه، چې دی چې خپلو خلکو ته یو زور واک واکمن او اوسپنیز امیر و، د ډیورنډ کرښې په موضوع کې یو بېچاره امیر شوی و.

سره له دې ټولو خبرو د وخت په نظر کې نیولو سره د امیر عبدالرحمن ونډه د اوسني افغانستان په جوړولو کې مهمه وه ده تر هر بل افغان واکمن نه ډېر خپل وینښ

ژوند د دولتي نظام تنظيمولو او پياوړي کولو او د هېواد د خوندي ساتلو لپاره وقف کړی و، چې نتیجه يې دغه اوسنی افغانستان دی په دې حساب دی د اوسني نوي افغانستان مؤسس کېږي، په داسې حال کې چې ستر احمد شاه د معاصر افغانستان سر مؤسس و

پای

ACKU

د ډيورنډ توافق ليک يا د ۱۸۹۳ کال کابل کانونشن

په داسې حال کې چې د هندوستان په خوا کې د افغانستان د سرحدې سيمې په اړه ځينې مسئلې پيدا شوي دي او په داسې حال کې چې دواړه والا حضرت امير او د هندوستان حکومت هيله من دي، چې دغه مسئلې د دوستي په پوهاوي او د دواړو د نفوذ د ساحو د حد په ټاکلو سره حل شي، ترڅو په راتلونکې کې د دغو متحدو حکومتونو ترمنځ د دغې موضوع په سر د اختلاف نظر نه وي په دې وسيله په لاندې ډول سره موافقه وشوه:

۱_ د والا حضرت د ختيځې او سهيلي سرحد توابع دې له واخان نه د پارس تر پولې پورې هغه ليکه تعقيب کړي، چې په هغې نقشي باندې بشوول شوې ده، چې له دغه توافق ليک سره مله ده.

۲_ د هندوستان حکومت به هېڅ وخت په هغو سيمو کې چې له دغې ليکې نه اخواد افغانستان په لور پرته دي، مداخله ونه کړي او والا حضرت امير به هېڅکله په هغو سيمو کې چې له ليکې نه اخواد هندوستان په لور پرته دي، مداخله ونه کړي.

۳_ د برتانيې حکومت په دې ډول موافقه کوي، چې والا حضرت امير دې اسمار او تر هغه پورته دره تر چاناک

پورې وساتي. له بلې خوا والاحضرت موافقه کوي، چې دې به هېڅ وخت په سوات، باجوړ یا په چترال کې د باشگل یا ارنوایي درې په گډون مداخله نه کوي. داسې هم د برتانوي حکومت موافقه کوي، چې د برمل سیمه والاحضرت ته پرېږدي، کومه چې په هغې مفصلې نقشې کې ښوول شوې، چې والاحضرت ته دمخه سپارل شوې ده او والاحضرت د پاتې وزیري ملک او داور په هکله له خپلې ادعا نه تېرېږي. په همدې ډول والاحضرت د چاغه په اړه له خپلې ادعا څخه تېرېږي.

۴_ د سرحدي سیمې لیکه به د افغان او برتانوي کمشرانو له خوا له دې وروسته په تفصیل سره وکارېله شي او حدبندي به شي په کوم ځای کې چې د تطبیق وړ او مطلوب وي. ددغو کمشرانو مقصد به دا وي، چې د سرحد په ټاکلو کې متقابلې پوهاوي ته سره ورسېږي. داسې چې دغه لیکه دې ترنهایی امکان پورې د هغې نقشې له مخې وي، چې له دغه توافق لیک سره مله ده، په داسې حال کې چې ددغې سرحدي سیمې د گاونډیو کلیو د موجودو محلي حقوقو رعایت پوره شي.

۵_ د چمن د موضوع په اړه والاحضرت د برتانوي نوې قشلي په هکله له خپل اعتراض نه تېرېږي او برتانوي حکومت ته هغه حقوق پرېږدي، چې د سرکې تیلرای (Sirkai Tilerai) په اوبو کې یې په بیه اخیستی وو. د سرحد سیمې له دغه ټکي نه به لیکه په لاندې ډول وکارېله شي:

دغه ليکه به پښه کوتل ته نږدې د خوجه امران غروله سر نه، چې د برتانيې په سيمه کې به پاتې کېږي، په هغه لور کښله کېږي چې مرغه چمن او شارو بوچينه به افغانستان ته پاتې کېږي او د نوي چمن چوڼۍ او د افغان پوسته، چې د لښکر ډنډ په نامه يادېږي، تر نيمايي پورې رسېږي او په داسې حال کې چې (ليکه) به د جنوب په لور روانه وي، د خوجه امران د غرو سره به بيا يوځای کېږي. په دې ډول چې د غوښې پوسته به د برتانيې په علاقه کې او د غوښې په جنوب او لويديځ کې د شور اوک سرک به افغانستان ته پرېږدي. د برتانيې حکومت به ددغه سرک تر نيمايي پورې په هېڅ ډول مداخله نه کوي.

۶_ ددغه توافق ليک دغه پورته فقرې د هندوستان د حکومت او د افغانستان د والاحضرت له خوا د نظر ټول عمده اختلافات، چې د سرحدې سيمې په اړه د دوی تر مېنځ پيدا شوي وو، د پوره او قناعت کوونکې فيصلې په ډول گڼل کېږي او دواړه د هندوستان حکومت او والاحضرت په ذمه اخلي، چې د جزئياتو په هکله ټول اختلافات لکه هغه چې وروسته به د هغه منصبدارانو له خوا پرې غور کېږي، چې د سرحدې ليکې د حدبندي لپاره ټاکل کېږي، د دوستۍ په روحيې سره به فيصله کېږي. ددې لپاره چې تر هغو چې ممکنه وي د دواړو حکومتونو تر مېنځ د شکونو او ناسم

پوهاوي سببونه له مېنځه ولاړ شي.

۷_ د هندوستان حکومت، چې د والا حضرت له روغ نیتۍ نه د برتانیې حکومت په اړه پوره ډاډمن شوی او غواړي افغانستان پیاوړی او خپلواک وويني، د والا حضرت له خوا د جنگي لوازمو په رانیولو او واردولو باندې به اعتراض ونه کړي او دوی به په دغه هکله په خپله څه مرسته ورسره وکړي. پر هغه سربېره ددې لپاره چې د والا حضرت د هغې دوستۍ روحيې نښه وساتله شي، چې په دغو مذاکرو کې یې ښوولې ده، د هندوستان حکومت ژمنه کوي چې په هغو دولسو لکو کې شپږ لکه روپۍ زیاتې راوستل شي، چې والا حضرت ته هر کال د مالي مرستې په ډول ورکول کېږي.

هنري ماتمر ډیورنډ د هندوستان د حکومت د باندنيو چارو وزیر

امیر عبدالرحمن خان، د افغانستان او د هغه د تابعو امیر

کابل، ۱۲ نومبر ۱۸۹۳

يادښتونه

لومړی څپرکی
پښتون

- ۱ دېوډ کرسټين، دغه گړندی تلونکې نړۍ، د بشریت لنډ تاريخ، بارک شر خپرونکي ډله، مساجوست، امریکا، ۲۰۰۸، پيلامه، لیکونکی د کليفورنيا د سان ديگو پوهنتون استاد دی
- ۲ ج پ مالوري، د هندو اريايانو په پلټنه کې، تيمز او هيسن، ۱۹۸۹، ۲۶۶-۲۷۰ گورډن چايلډ، اريايان، بارنز او نوبل، نيويارک، ۱۹۹۳
- ۳ احمد علي کهزاد، د افغانستان پخوانی تاريخ، لومړی جلد، پښتو کوونکي يو شمېر ليکوال، د افغانستان د تاريخ ټولنه، ۱۳۳۴ ۱۹۵۵، کابل، ۴۴
- ۴ چايلډ، اريايان، ۲۰۴
- ۵ جېني ډي وس-کېمال، جنګيالی بنځې، ټايم وارنر کمپنی، نيويارک، ۲۲۰۲، Xiii

- ۶ ویلیم مک گورن، د منځنۍ اسیا لرغونې امپراتورې
ګانې، شمالي کارولانیا پوهنتون، ۱۹۳۹، ۲۷
- ۷ ر ګر شمن، ایران، له لرغونې زمانې نه تر اسلامي
فتوحاتو پورې، د پنګون خپرونه، ۱۹۶۱، ۶۱
- ۸ پورتنی اثر، ۱۱ مخ
- ۹ پورتنی اثر، ۶۳
- ۱۰ کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۱۴-۱۱۵
- ۱۱ نیکولاس ریاسونافسکي، د روسیې تاریخ، درېیم چاپ،
د اکسفورډ پوهنتون خپرونه، ۱۹۷۷، ۱۴-۲۷
- ۱۲ مک گورن، یاد شوی اثر، ۲۸ چاپلید، یاد شوی اثر،
۱۰۴
- ۱۳ مک گورن، یاد شوی اثر، ۲۸ چاپلید، یاد شوی اثر،
۱۰۹
- ۱۴ الیکزاندر بیلینیتسکي، منځنۍ اسیا، ژباړونکی جیمز
هوګارت، نړۍ وال خپرونکی شرکت، نیویارک،
۱۹۶۸-۲۶
- ۱۵ اېت اولسمتد، د پارس امپراتورې تاریخ، شیکاګو
پوهنتون، ۱۹۴۸، ۳۴-۶۶
- ۱۶ هیروډوت، تاریخ، ژباړونکی د ګرین، شیکاګو
پوهنتون، ۱۹۸۷، ۱۲۹-۱۳۰
- ۱۷ کهزاد، یاد شوی اثر، ۸۵-۱۳۲
- ۱۸ ستینلي ولپرټ، د هند نوی تاریخ، خلوم چاپ، ۱۹۹۳،
اکسفورډ پوهنتون، ۲۴-۲۶ رج م رابرتس، د نړۍ
تاریخ، د پنګون خپرونه، ۱۹۸۸، ۱۱۵-۱۲۸

- ۱۹ کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۰۹
- ۲۰ پورتنی اثر، ۱۱۰
- ۲۱ هېرودوت، تاریخ، ۱۰۲
- ۲۲ چ و بیلو، د افغانستان نژادونه، سنگ میل خپرونه، لاهور، ۱۱۸۰، ۵۸، ۶۰
- ۲۳ کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۱۲
- ۲۴ کم بال، یاد شوی اثر، ۵۲
- ۲۵ رچرډ فرای، د منځنۍ اسیا میراث، له لرغونې زمانې نه د ترکانو تر خپرېدو پورې، مارکوس وای نر خپرونکی، پرستن، ۲۰۰۱، ۹۲
- ۲۶ کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۲۰، ۱۲۲، بیلو، یاد شوی اثر، ۵۸، ۹۶
- ۲۷ هېرودوت، ۴۹۳
- ۲۸ درنجیو ان معبد، کیوتو، جاپان، د لیکونکي کتنه، سپتمبر ۲۰۱۰
- ۲۹ بیلو، یاد شوی اثر، ۶۱ قاضي عطاء الله، د پښتنو تاریخ، عام پریس پېښور، ۱۹۴۷، ۱۲
- ۳۰ کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۲۲
- ۳۱ بیلو، یاد شوی اثر، ۸۵
- ۳۲ میر غلام محمد غبار، جغرافیای تاریخی افغانستان، مرکز نشراتی میوند، ۱۳۷۸، ۱۹۹۹، پشاور، ۷۱
- ۳۳ کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۲۴
- ۳۴ بیلو، یاد شوی اثر، ۹۰
- ۳۵ غبار، جغرافیای تاریخی افغانستان، ۷۱

- ۳۶ غبار، افغانستان ونگاهي به تاريخ آن مجله کابل، سال اول، شماره ۹، ۱۳۱۰ ۱۹۳۱، ۸۴ محمد حسن کاکړ، افغان، افغانستان و مختصري از کوشش های افغان ها برای تشکیل دولت در هندوستان، فارس و افغانستان، پوهنتون کابل، ۱۳۵۷ ۱۹۷۸، ۳۷
- ۳۷ صدرالدین عینی، معنای کلمه تاجیک، در تاجیکان در مسیر تاریخ، ترتیب کنندگان، میرزا شکورزاده و بلال عمار، ناشر کتابفروشی فضل، پشاور، ۱۳۷۸ ۱۹۹۹، ۴۱
- ۳۸ فرای، یاد شوی اثر، ۲۱۴
- ۳۹ عینی، معنای کلمه تاجیک، یاد شوی اثر، ۴۱
- ۴۰ فرای، منحنی آسیا یاد شوی اثر، ۱۱۴
- ۴۱ محمد حسن کاکړ، د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ، ۱۸۶۳-۱۹۰۱، برل خپرونکی مؤسسه، لیدن، ۲۰۰۶، ۱۱۰
- ۴۲ کاکړ، افغان او افغانستان، یاد شوی اثر، ۳۸
- ۴۳ پورتنی اثر، ۳۵
- ۴۴ د قول نقل، کاکړ، پورتنی اثر، ۳۵
- ۴۵ جارج مارگن سټرن، افغانستان، نوی اسلامي دائرة المعارف، ۲۱۷
- ۴۶ مجاور احمد یار، پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې، د ساپی پښتو خپرونو او پراختیا مرکز پېښور، ۱۹۷۹ ۲۰۰۱، ۱۱۴، ۱۲۸، ۱۹۴ له پوهاند زیار نه په دې وسیله مننه کوم، چې خپل دغه اثر یې له انگلستان

څخه ماته استولی دی

- ۴۷ هېرودت، ۴۹۳
- ۴۸ کم بال، یاد شوی اثر، ۵۱
- ۴۹ چایلد، اریایان، یاد شوی اثر، ۳۹ کم بال، یاد شوی اثر، ۵۱
- ۵۰ سترابو، جغرافیه، لومړی او دویم کتاب، ژباړونکی هوراس جونز، هارورډ پوهنتون خپرونه، کیمبرج، لندن، ۱۹۹۷، ۲۳۵، ۴۴۱
- ۵۱ چایلد، اریایان، ۳۸
- ۵۲ کم بال، یاد شوی اثر، ۹، ۹۹، ۲۴۶
- ۵۳ رنه ګروسي، د هوارو دښتو امپراتوري، د منځنۍ اسيا تاريخ، ژباړونکی وال فورډ رتګرز پوهنتون خپرونه، لندن، ۱۹۷۰، ۲۸، ۲۹
- ۵۴ فرای، منځنۍ اسيا، یاد شوی اثر، ۳۴
- ۵۵ کم بال، یاد شوی اثر، ۹۹ فرای، منځنۍ اسيا، ۸۲ هېرودت، ۱۲۶
- ۵۶ فرای، منځنۍ اسيا، یاد شوی اثر، ۸۱ کهزاد، د پخواني افغانستان تاريخ، دویم ټوک، ۱۳۹۹، ۱۳۸-۱۶۴
- ۵۷ هېرودت، ۱۲۹-۱۳۰
- ۵۸ فرای، منځنۍ اسيا، ۸۳، ۸۵
- ۵۹ ګرشم، یاد شوی اثر، ۲۰۶-۲۱۴
- ۶۰ کوټيس روفوس، د سکندر تاريخ، ژباړونکی جان یاپلي، د BCA خپرونه، د پنګون په همکارۍ، ۲۰۰، ۱۶۰

- ۶۱ پیټر ګرین، د مقدونیه سکندر ژوند لیکنه، د کلیفورنیا پوهنتون خپرونه، برکلی، لندن، ۱۹۹۱، ۳۰۷
- ۶۲ روفوس، د سکندر تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۶۲
- ۶۳ پورتنی اثر، ۱۶۴
- ۶۴ روفوس، د سکندر تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۶۷
- ۶۵ پورتنی اثر، ۱۶۸-۱۷۰
- ۶۶ پورتنی اثر، ۱۷۱
- ۶۷ پورتنی اثر، ۱۷۲
- ۶۸ پورتنی اثر، ۱۷۷-۱۸۱
- ۶۹ پیټر ګرین، سکندر ژوند لیک، یاد شوی اثر، ۳۶۲
- ۷۰ روفوس، یاد شوی اثر، ۱۸۱
- ۷۱ آرین، د سکندر یرغلونه، د سیلنکورت ژباړه، د پنګون خپرونه، ۱۹۵۸، ۲۳۲
- ۷۲ لیوس کمنگز، لوی سکندر، ګرو خپرونه، نیویارک، ۱۹۴۰، ۲۹۰
- ۷۳ روفوس، د سکندر تاریخ، ۱۸۳
- ۷۴ پیټر ګرین، د سکندر ژوند لیک، یاد شوی اثر، ۳۶۸
- ارین، د سکندر یرغلونه، یاد شوی اثر، ۲۳۲
- ۷۵ پورتنی اثر، ۳۶۷-۳۷۱
- ۷۶ تیودور ډاج، سکندر، ده کاپو خپرونه، دغه اثر اول په ۱۸۹۰ کې چاپ شوی و. د ډاج ۱۹۰۹-۱۸۴۲، دغه پښتانه په څه کم اوه سوه مخونو کې له سره چاپ شوی اثر د چاپ نېټه نه لري ۵۱۲-۵۱۵
- ۷۷ پیټر ګرین، د سکندر ژوند لیک، یاد شوی اثر، ۳۸۲

- ۷۸ کمنگز، لوی سکندر، یاد شوی اثر، ۳۲۳
- ۷۹ ارین، د سکندر یرغلونه، ۲۴۷
- ۸۰ بل ینی، لوی سکندر، د تاریخ د نه مغلوب شوي جنرال نه درسونه، پال گریو، میکیلن خپرونه، ۲۰۱۰، ۱۴۳-۱۴۱
- ۸۱ پیتر گرین، د سکندر ژوندلیک، یاد شوی اثر، ۳۸۳
- ۸۲ ارین، د سکندر یرغلونه، یاد شوی اثر، ۲۸۱
- ۸۳ گندا سنگه، احمد شاه بابا، طارق خپرونې، لاهور، دوهم چاپ، ۱۹۸۱، ۱۱۷
- ۸۴ ارین، د سکندر یرغلونه، یاد شوی اثر، ۳۶۰-۳۶۳
- ۸۵ کمنگز، سکندر، یاد شوی اثر، ۴۱۸-۴۳۰
- ۸۶ روفوس، د سکندر تاریخ، یاد شوی اثر، ۲۴۵
- ۸۷ رومیلا ده پیر، پخوانی هند، له پیل نه تر ۱۳۰۰م پورې پنځون، ۲۲۰۲، ۱۷۴ پرسپول سپیر، هند، عصري تاریخ، د مشیگن پوهنتون خپرونه، ۱۹۶۱، ۵۴
- ۸۸ پال برنارد، په ای خانم کې د یونان کالوني او یونانیت په منځنی اسیا کې، دغه مقاله په دغه کتاب کې خپره شوې ده افغانستان، د کابل موزیم پټې خزانی، تنظیم کوونکي ف. های برت او پ. کمبون، د ملي جغرافیایي ټولني خپرونه، د چین چاپ، ۲۰۰۸، ۸۱-۱۳۱
- ۸۹ مک گورن، د منځنی اسیا پخوانی امپراتوري گانې، یاد شوی اثر، ۷۰
- ۹۰ فرینک هولت، تندر اچونکی زیوس، د یونان شوې باختر جوړول، د کلیفورنیا پوهنتون خپرونه، لاس انجلس،

- لندن، ۱۹۹۹، ۱۲
- ۹۱ کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، اول ټوک، یاد شوی اثر، ۱۲۰
- ۹۲ مک گورن، یاد شوی اثر، ۶۷ ۶۸ گرشمن، ایران، یاد شوی اثر، ۲۴۳
- ۹۳ گرشمن، ایران، یاد شوی اثر، ۲۴۲ ۲۴۴
- ۹۴ پورتنی اثر، ۲۴۹ جارج رالنسن، لرغونی تاریخ، لوی مدیټونه له مخزېږدي ۳۰۰۰ نه د روم تر پېرېږدلو پورې، بارنز او نوبل خپرونه، نیویارک، ۱۹۹۳، ۴۸۸
- ۹۵ س و وج ود، د زمانې غنیمتونه، له لرغونې زمانې نه تر شپاړسمې پېړۍ پورې دنړۍ تاریخ، فینکس خپرونه، لندن، ۱۹۸۸، ۱۱۷
- ۹۶ رنه گروسي، یاد شوی اثر، ۱۹
- ۹۷ فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۱۲۲
- ۹۸ پال برنارد، یاده شوې مقاله، ۱۰۴
- ۹۹ رنه گروسي، ۳۰ ولسن، لرغونی تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۳۹ کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، دویم ټوک، د تاریخ ټولني خپرونه، کابل، ۱۳۳۹، ۱۴۵ فرای، منځنۍ اسیا، ۱۲۷
- ۱۰۰ بیلو، د افغانستان نژادونه، یاد شوی اثر، ۱۸
- ۱۰۱ رنه گروسه، یاد شوی اثر، ۳۲
- ۱۰۲ فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۱۳۵ کهزاد، د کوشاني امپراتورۍ اوږد بیان کړی دویم ټوک، ۲۰۰
- ۱۰۳ مک گورن، یاد شوی اثر، ۴۰۷، ۴۰۸، رنه گروسه ۶۹

- ۱۰۳ الف گرشمن، ۲۸۹-۳۰۹
- ۱۰۴ چارلز ډورن، د پوهې تاریخ، بالتاین کتابونه، نیویارک، ۱۹۹۱، ۶۷-۸۹
- ۱۰۵ گرشمن، ایران، یاد شوی اثر، ۳۰۰-۳۰۲
- ۱۰۶ روفوس، یاد شوی اثر، ۱۸۱ نیویارک تایمز، جولای ۴، ۱۷
- ۱۰۷ رومیلا ده پریا پیر، د پخواني هند تاریخ، یاد شوی اثر، ۲۱۸-۲۱۷
- ۱۰۸ رالنسن، پخوانی تاریخ، یاد شوی اثر، ۴۸
- ۱۰۹ تیودور ډاج، سکندر، یاد شوی اثر، ۵۱۶
- ۱۱۰ روفوس، د سکندر تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۲۲
- ۱۱۱ مک گورن، د منځنۍ اسیا لرغونې امپراتوري گانې، یاد شوی اثر، ۷-۸
- ۱۱۲ رالف گرفت مدون، مترجم او مبصر، د ریگویدا مذهبي سنډرې، خپرونکی موتی لال نبرسپداس، دهلي، ۱۹۷۳. دغه اثر اول په ۱۸۸۹ او بیا په ۱۸۹۹ کې خپور شوی و ۳۴۲، ۵۷۴ له ډاکټر عبدالرحمن زماني نه ډېره مننه کوم، چې دغه مهم اثر او داسې هم د مک گورن اثر په نامه د منځنۍ اسیا لرغونې امپراتوري گانې يې د کلفورنيا پوهنتون له کتابتون نه ماته په امانت راوړي وو
- ۱۱۳ رالف گرفت، د ریگویدا مذهبي سنډرې، پورتنی اثر، ۴۱۲، ۵۷۴
- ۱۱۴ فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۱۲۴
- ۱۱۵ ارین، یاد شوی اثر، ۲۵۵

- ۱۱۶ کمنگز، لوی سکندر، یاد شوی اثر، ۳۲۸، ۳۲۹
کهزاد، افغانستان در پر تو تاریخ، کابل، ۱۳۴۶، ۱۶۰
- ۱۱۷ مک گورن، د منځنی اسیا لرغوني امپراتوري گانې،
یاد شوی اثر، ۴۷۹
- ۱۱۸ دوست محمد دوست، د افغانستان ژبې او توکومونه،
پښتو ټولنه، کابل، ۱۵۴، ۱۰۶
- ۱۱۹ مک گورن، یاد شوی اثر، ۴۷۸
- ۱۲۰ پورتنی اثر، ۴۰۱
- ۱۲۱ پورتنی اثر، ۲۰
- ۱۲۲ چ چ ولسن، لرغونې اریانه، اسیایي پوهنیز
سرویسونه، نوي دهلي، ۱۹۹۸، ۱۲۱
- ۱۲۳ پورتنی اثر، ۱۲۱
- ۱۲۴ احمد علي کهزاد، افغانستان در شاهنامه، بیهقي
کتاب خپرولو مؤسسه کابل، ۱۳۵۵، ۱۹۷۶، ۷۴، ۷۵
- کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، لومړی ټوک، ۲۳۰
- ۱۲۵ ولسن، لرغونې اریانه، یاد شوی اثر، ۱۴۰
- ۱۲۶ چایلد، اریایان، یاد شوی اثر، ۸۳
- ۱۲۷ صدیق الله ربښتین، لرغونې پښتو، یونیورسټي بوک
ایجنسي، پېښور، ۱۳۷۳، ۱۹۹۴، ۱۱۳-۱۱۵
- ۱۲۸ رچردفرای، د پارس طلايي دوره، بارنز او نوبل
خپرونه، نیویارک، ۱۹۷۵، ۹۲
- ۱۲۹ مارگن سټرن
- ۱۳۰ د قول نقل، زیار، پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا
کې، د ساپي پښتو خپرونو او پراختیا مرکز، پېښور،

۱۷۴، ۲۰۰۱

- ۱۳۱ کم بال، جنگیالی ښځې، یاد شوی اثر، ۴۴
- ۱۳۲ دوست، د افغانستان ژبې، یاد شوی اثر، ۱۱۲
هېرودوت، ۱۲۹
- ۱۳۳ الیکزاندر بیلینسکي، منځنۍ اسیا یاد شوی اثر،
۱۱۶، ۱۰۲، ۵۵، ۷۶، ۷۷
- ۱۳۴ محمد حسن کاکړ، ټولنه او حکومت د امیر
عبدالرحمن په امارت کې، د ټکساس پوهنتون خپرونه،
استن، ۱۹۷۸، ۱۲۳، ۱۲۴
- ۱۳۵ جوسف داهموس، د منځنیو پېړیو تاریخ، بارنز او
نوبل خپرونه، ۱۹۶۸، ۱۶۱
- ۱۳۶ دوست، د افغانستان ژبې، یاد شوی اثر، ۳۹، ۱۱۴
فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۱۹۱ محمد هوتک،
پټه خزانه، دوهم چاپ، ۱۳۳۹، ۳۲
- ۱۳۷ محمد هوتک، یاد شوی اثر، ۳۰
- ۱۳۸ د افغانستان ژبې، یاد شوی اثر، ۱۱۴ فرای، منځنۍ
اسیا، یاد شوی اثر، ۱۹۱
- ۱۳۹ عبدالعظیم رضایي، تاریخ ده هزاره ساله ایران، از
پیدایش اریاها تا انقراض پارت ها، ج ۱، نشر کرده
اقبال، تهران، ۱۳۷۲، ۹۰ په دې وسیله له محترم
عبدالواحد فراهي نه مننه کوم، چې ددغه اثر څلور ټوکونه
یې ماته د خپل ورور محترم عبدالغفار فراهي په لاس
استولي وو
- ۱۴۰ کلنټن، د سهراب او رستم تراجیدي، واشگتن

پوهنتون خپرونه، سسياتل، ۱۹۹۶، مقدمه

۱۴۱ کهزاد، افغانستان در شاهنامه، یاد شوی اثر، ۲۱

۱۴۲ رضایي، تاریخ ده هزار ساله ایران، یاد شوی اثر،

۸۸ کلنټن، د سهراب او رستم تراجیدي، یاد شوی اثر،

۱۸۸

۱۴۳ رضایي، تاریخ ده هزار ساله ایران، یاد شوی اثر، ۴۰

۱۴۴ دوست، د افغانستان ژبې، یاد شوی اثر، ۱۱۵

۱۴۵ رضایي، تاریخ ده هزار ساله ایران، یاد شوی اثر،

۸۹

۱۴۶ احمد علي کهزاد، غرغښت یا گرشاسب، انتشارات

دانش، پشاور، ۱۳۷۸، ۱۹۹۹، ۴۵

۱۴۷ پورتني اثر، ۴۶

۱۴۸ محمد حیات خان، حیات افغاني، ژباړونکي فرهاد

ظریفی او عبداللطیف طالبی، دانش خپرندویه ټولنه،

دویم چاپ، ۱۳۸۶، ۲۲۰۷، ۵۱ له محترم محمد حسن

شېرزاد نه په دې وسیله مننه کوم، چې دغه اثر یې

راکړی دی

۱۴۹ چاپلېد، اریایان، یاد شوی اثر، ۱۳

۱۵۰ د پښتنو شجرې په ډېرو اټرونو کې ثبت شوي دي په

دې اړه نوي او مهم اټرونه دا دي شهبوار سنگروال، د

افغانستان قومونه، خپرندوی شمله، پېښور، ۲۰۰۷ م

ج سیال مومند، د پښتنو قبیلو شجرې، یونیورسټي بوک

ایجنسي، پېښور، ۱۹۸۸ مارگن سټرن، خلک، د پښتو

ژبه، پښتو ادبیات، اسلامي دایرة المعارف، لومړی

- ټوک، ۱۹۶، ۲۱۶ ۲۲۱ محمد حسن کاکړ، د افغانستان سياسي او ديپلوماتيکي تاريخ، برل خپرونکي مؤسسه، لیدن، ۲۰۰۶، ۳-۱
- ۱۵۱ نعمت الله، د افغانانو تاريخ، ژباړونکی برنارډ ډورن، وآن ګارډ بوکس، لاهور، ۱۹۹۹، دويم ټوک، ۶۴، ۷۲
- ۱۵۲ کهزاد، غرغښت يا ګر شاسب، ياد شوی اثر، ۵۶
- ۱۵۳ محمد حيات خان، حيات افغاني، ۱۲۳
- ۱۵۴ هنري پريستلي، حيات افغاني انګرېزي متن، ياد شوی اثر، ۵۳
- ۱۵۵ م الف شaban، اسلامي تاريخ، نوی تعبير، له ۶۰۰ نه تر ۷۵۰ م پورې کمبرج پوهنتون خپرونه، لندن، نيويارک، ۱۹۷۱، ۲۳
- ۱۵۶ برنارډ لوييس، عربان په تاريخ کې، اکسفورډ پوهنتون خپرونه، اکسفورډ نيويارک، ۱۹۹۳، ۴۳

دويم څپرکی

افغان

- ۱ مير غلام محمد غبار، افغانستان در مسير تاريخ، مؤسسه چاپ کتب، کابل، ۱۳۴۶ ۱۳۴۷، ۳۰۸-۳۰۹
- ۲ ج بوزورت، د غزنويانو امپراتوري، اډبره پوهنتون، ۱۱۳، ۱۹۶۳
- ۳ سير ګلاسي، نوی اسلامي دايرة المعارف، الته میرا پريس، ۲۰۰۲، ۸۹

- ۴ ویل ډیورانټ، زموږ د ختیځ میراث، ساین او شوستر، نیویارک، ۱۹۵۴، ۵۶۱
- ۵ کهزاد، افغانستان در شاهنامه، یاد شوی اثر، ۲۸۸
- ۶ د قول نقل، وارتن گریگوریان، د معاصر افغانستان هسکېدنه، سټیفورډ پوهنتون، ۱۹۶۹، ۲۹
- ۷ د قول نقل، محمد حسن کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۱۸
- ۸ اولاف که رو، پټانان، میکمیلن خپرونه، ۱۹۶۵، ۷۹
- ۹ گریگوریان، د معاصر افغانستان هسکېدنه، یاد شوی اثر، ۲۹
- ۱۰ بری هت سمهتیا، د مدورا ژباړه، ۱۸۸۴، دویم فصل، لمبر ۱۶، فصل ۱۶، لمبر ۳۸
- ۱۱ پرسي سایکس، د افغانستان تاریخ، لندن، لومړی ټوک، ۱۵۴
- ۱۲ شون چونگ، د لویدیځې نړۍ بودايي سندونه، یاد شوی اثر، ټوک ۱، ۴۹، ۵۱
- ۱۳ کنګهم، د پخواني هند جغرافیه، لندن، ۱۸۷۱، ۸۷
- ۱۴ پورتنی اثر، ۸۹
- ۱۵ غلام جیلانی ځواک، اصالت و هویت تاریخي افغان و افغانستان، افغان ملت اونیزه خپرونه، سلواغه، ۱۳۸۲، فبروري ۲۰۰۴
- ۱۶ عبدالحی حبیبی، افغان و افغانستان، دغه کتابگوټی د حبیب الله رفیع په پښتو ژبه ساپی د موقوفاتو ادارې له خوا په ۱۹۹۸ کې هم چاپ شوی دی

- ۱۷ کهزاد، افغانستان در شاهنامه، یاد شوی اثر، ۲۸۷، ۳۰۷
- ۱۸ کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۲۱
- ۱۹ نامه احمد شاه به سلطان عثمانی د غلام جیلانی جلالی په مقدمه، کابل مجله، ۱۳۴۶، ۱۹۶۷، ۹
- ۲۰ ج پ فریه، د افغانستان تاریخ، ژباړن ولیم جیسی، ۲۰۰۲، سنگ میل خپرونه، لاهور، ۱۱
- ۲۱ فلورنټیا سیل، په افغانستان کې د مصیبتونو جوړنال، ټاټوالون پریس، ټینی سی، ۲۰۰۲، ۵۳
- ۲۲ جان کې، په افغانستان کې د جنګ تاریخ، لومړی ټوک، شوی خپرونه، دهلي، ۱۹۹۹، ۳۴۲ دغه اثر اول ځل په ۱۸۵۱ یانې د افغان انګلیس له لومړي جنګ نه وروسته خپور شی و
- ۲۳ د قول نقل، جان کې، په افغانستان کې د جنګ تاریخ، یاد شوی اثر، ۳۶۳
- ۲۴ امان الله، حاکمیت قانون در افغانستان، د حیب الله رفیع په مقدمه او سمون، امان کتاب خپرولو مؤسسه پېښور، ۱۹۹۹، ۱۱۷، ۲۱۱ په دې وسیله له محترم رفیع صاحب نه مننه کوم، چې دغه مهم کتاب یې راکړی دی

در پیم خپر کی

افغانستان

- ۱ کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۸۷
- ۲ د ختیغ سپېڅلي کتابونه، د ویدي مذهبي سندرو، زند اوستا، د ماپادا، او پانیشاد، قرآن او د بودا د ژوند څخه

- ځینې برخې، کولونیل پرس، ۱۹۰۰، ۶۷ ۶۹ د
لیکونکي شخصي کتابتون
- ۳ غبار، افغانستان بیک نظر، کابل، ۱۳۶۷ ۱۹۸۸، باهتمام
امین الله بشر دوست، ۳۰
- ۴ کهزاد، افغانستان در پرتو تاریخ، د کتاب چاپولو
مؤسسه، کابل، ۱۳۴۶ ۱۹۶۷، ۲۵، کهزاد، اریانا، یاد
شوی اثر، ۴۴
- ۵ چاپلډ، اریایان، یاد شوی اثر، ۱۰۹
- ۶ فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۸۹
- ۷ کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، یاد شوی اثر، ۹۴
غبار، افغانستان بیک نظر، یاد شوی اثر، ۲۰
- ۸ کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۹۵
- ۹ غبار، افغانستان بیک نظر، یاد شوی اثر، ۶۵
- ۱۰ کهزاد، افغانستان در شاهنامه، ۱۷۴
- ۱۱ پورتنی اثر، ۱۷۴
- ۱۲ کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۴۶
- ۱۳ ولسن، لرغونې اریانه، یاد شوی اثر، ۱۲۰
- ۱۴ ولسن، لرغونې اریانه، یاد شوی اثر، ۱۲۱ کهزاد، اریانا،
یاد شوی اثر، ۵۷-۵۹
- ۱۵ کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۴۷-۵۰
- ۱۶ رومیلا تپیر، لرغونې هند، یاد شوی اثر، ۳۹
- ۱۷ ایلساندر و باسانی، پارسیان، سان مارتینی پرس،
نیویارک، ۱۹۷۱، ۱۱
- ۱۸ هیو کینیدی، د عربو ستر فتوحات، ده کاپو پریس، د

- امريکې چاپ ۲۰۰۷، ۱۸۷
- ۱۹ پورتنی اثر، ۱۸۸
- ۲۰ فرای، د پارس طلايي دوره، بارنزاونوبل پرس، ۱۹۹۶،
۱۳
- ۲۱ فرای، پورتنی اثر، ۱۳ فرای، د منځنۍ اسيا ميراث، یاد
شوی اثر، ۱۴۸، ۱۴۹
- ۲۲ غبار، خراسان، ناشر محمد ظاهر یونسي، چاپ دوم،
کابل، ۱۹۹۸، ۳۲
- ۲۳ کنيدی، د عربو ستر فتوحات، یاد شوی اثر، ۲۸۹
- ۲۴ پورتنی اثر، ۱۹۶-۱۹۷
- ۲۵ پورتنی اثر، ۱۹۸
- ۲۶ غبار، خراسان، یاد شوی اثر، ۲۴
- ۲۷ سيف بن محمد، تاريخ نامه هرات، مقدمه از محمد زبير
صديقي، ناشر کتابفروشی خیام، کلکته، ۱۹۴۳،
مقدمه، ۱۳ محمد حسن کاکړ، زما غوره ليکنې، د
افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، ۲۰۱۰، ۲۳۸ د معاصر
افغانستان تاريخپوهان، مقاله
- ۲۸ سيف بن محمد ياسيني، تاريخنامه هرات، پورتنی اثر،
۷۶
- ۲۹ د قول نقل، کاکړ، افغان و افغانستان، یاد شوی اثر، ۹
- ۳۰ سيفي، تاريخنامه هرات، یاد شوی اثر، ۲۲۴
- ۳۰ الف پورتنی اثر، ۲۶۳
- ۳۱ حبيب الله تبری، پښتانه، د پښتني فرهنگ د ودې ټولنه-
جرمني، پېښور، ۱۹۹۹، ۲۱۰، ۲۳۰

- ۳۲ کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۵۳-۶۴
- ۳۳ کاکړ، زما غوره لیکنې، یاد شوی اثر، ۵۴-۶۳
- ۳۴ سلطان محمد، تاریخ سلطاني، بمبې، ۱۲۹۸ هجري قمری، ۱۲۲ کاکړ، غوره لیکنې، یاد شوی اثر، ۶۵-۸۶
- ۳۵ کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۹۷-۹۸
- ۳۶ کاکړ، د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۶۳ پ پ سنگهل، هند او افغانستان، ۱۸۷۶-۱۹۰۷، د دیپلوماتیکي اړیکو مطالعه، کوینز لیند پوهنتون خپرونه، استرالیا، ۱۹۶۳، ۱۰ ج الدر، د برتانوي هند شمالي سرحد، دامپراتوری سیاست په اړه مطالعه، ۱۸۹۵-۱۸۹۵-لندن، ۱۹۶۳، ۱۷۵
- ۳۷ سنگهل، افغانستان او هند، یاد شوی اثر، ۱۰-۱۲
- ۳۸ پورتنی اثر، ۱۶۸
- ۳۹ کاکړ، د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۲۰۵
- ۴۰ پورتنی اثر، ۲۰۰-۲۰۷ سنگهل، افغانستان او هند، یاد شوی اثر، ۱۰۷-۱۲۹
- ۴۱ کاکړ، د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۷۷-۱۹۲ کاکړ، زما غوره لیکنې، یاد شوی اثر، ۹۹-۱۸۶ سنگهل، هند او افغانستان، یاد شوی اثر، ۱۳۳-۱۶۱
- ۴۲ سنگهل، افغانستان او هند، ۱۴۴
- ۴۳ پورتنی اثر، ۱۴۴
- ۴۴ کاکړ، د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ، یاد

- شوی اثر، ۱۷۷-۱۹۲ کاکړ، رماغوره لیکنې، یاد شوی
 اثر، ۹۹ ۱۸۶ ډیورنډ، د واحد ملت د پلټون کرښه، د
 افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، ۱۳۸۶ ۲۰۰۷
- ۴۵ کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، یاد
 شوی اثر، ۱۸۶
- ۴۶ پورتنی اثر، ۱۸۳
- ۴۷ عظمت حیات خان، د ډیورنډ کرښه، دهغي
 جیوسټراتیجیکي اهمیت، د پېښور پوهنتون، ۲۰۰۰،
 ۱۰۹ ۱۶۱
- ۴۸ کاکړ، د افغانستان حکومت او جامعه دامیر عبدالرحمن
 په امارت کې، د ټیکساس پوهنتون خپرونه، ۱۹۷۹،
 استین، لندن، ۲۴۸
- ۴۹ سنگهل، افغانستان او هند، یاد شوی اثر، ۱۵۷
- ۵۰ سنگهل، افغانستان او هند، ۱۵۴ ددغي اوږدې کرښې د
 په نښه کولو بیان کې د عظمت حیات خان بیان یوڅه
 متفاوت دی او دده په وینا میک ماهون تر پایه پورې د
 بلوچستان د کمیسیون کار پرمخ ییوه عظمت حیات
 خان، د ډیورنډ کرښه، ۱۶۶-۱۶۸
- ۵۱ عظمت حیات خان، د ډیورنډ کرښه، ۱۶۲ ۱۶۶
 سنگهل، ۱۵۵
- ۵۲ کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، ۱۸۹

د پوهاند کاکړ نور خپاره شوي آثار

په پښتو کې:

- د ثور کودتا او د هغې ژورې پایلې (۲۰۱۰)
 زما غوره لیکنې (۲۰۱۰)
 د سرطان کودتا (۲۰۰۹)
 د پاچا امان الله واکمنۍ ته یوه نوې کتنه (۲۰۰۴)
 وطن ته یو سفر، طالبان او اسلامي بنسټ پالنه (۲۰۰۴)
 رڼا او دفاع (لیکونکی، د مقالو تنظیم کوونکی) (۱۹۹۹)
 افغانان د شپږ شپږم کال په پسرلي کې له شورویانو سره د جنګ په
 حال کې (۱۹۹۰)
 د افغانستان په اړه د ژنیو جوړه (۱۹۸۸)

په فارسي کې:

- افغان، افغانستان و مختصری از کوشش های افغان برای تشکیل
 دولت در هندوستان، فارس و افغانستان (۱۹۷۸)
 جنګ دوم افغان - انگلیس (۱۹۸۹)
 مسئله افغان (۱۹۹۰)

ژباړې:

- د سقراط، افلاتون، ارسطو، اپیکور او زینو په نظر بڼه انسان د
 بالابانس لیکنه (۲۰۱۰)

- خاطرې، د يوې دورې لنډ تاريخ، د محمود طرزي ليکنه (۲۰۰۷)
- د پوهنې فلسفې بنسټونه، د جارج نيلر ليکنه (۲۰۰۲)
- د کابل سلطنت بيان، لومړی او دويم ټوک، د الفسټين ليکنه،
نصرالله سوبمن د مقدمې ژباړونکی، (۱۹۸۲)
- دموکراسي در جهان امروز، د ميکفيرسن ليکنه (۱۹۷۱)
- تاريخ څه ته وايي؟ د اي.اچ.کار ليکنه (۱۹۶۸)
- ماکسم گورکي د ابياتو په اړه (۱۹۶۱)

په انگرېزي کې:

- د افغانستان سياسي او ديپلوماتيکي تاريخ (۲۰۰۶)
- افغانستان، د شوروي يرغل او د افغانانو ځواب (۱۹۹۵)
- د افغانستان حکومت او ټولنه، د امير عبدالرحمن خان په واکمنۍ
کې (۱۹۷۹)
- افغانستان، د داخلي سياسي انکشافاتو مطالعه (۱۹۷۱)

Pokhtoon, Afghan, Afghanistan

By:

Prof.Dr.M.Hassan Kakar

(يوويشتمه پېړۍ، افغانستان او راتلونکي لړلیدونه)

سیمینار په ویاړ

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه - جرمني

VEREIN ZUR FÖRDERUNG DER
AFGHANISCHEN KULTUR E.V

د خپرونو لړ (۱۲۵)